

**Дніпропетровська обласна універсальна наукова
бібліотека ім. Первоучителів слов'янських
Кирила і Мефодія**

**Дніпропетровська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

Січеславщина

Краєзнавчий альманах

Вип. 8

**За науковою редакцією
д.і.н. Ігоря Кочергіна**

**Дніпро
2018**

УДК 94(477.63)
С 41

Упорядник Ігор Олександрович Кочергін

Головний редактор д.і.н. І.О. Кочергін
Редколегія: В.С. Старостін, І.С. Голуб, Н.М. Тітова

Січеславщина [Текст]: Краєзнавчий альманах. Вип. 8. / Управління культури, націонал. і релігій Дніпропетр. облдержадміністрації, Дніпропетров. обл. універсал. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; упоряд. І.О. Кочергін.– Дніпро: ДОУНБ, 2018.– 208 с.

Цим виданням ДОУНБ продовжує випускати краєзнавчий альманах «Січеславщина». До 8-го випуску увійшли статті істориків і краєзнавців Дніпра, Нікополя, Києва, присвячені окремим сторінкам історії краю, його культурній спадщині, діяльності видатних людей.

Продовжуємо традицію подавати бібліографію відомих краєзнавців. Цього разу представлено публікації кандидата архітектури Олександра Харлана, який протягом останніх півтора десятка років став помітною постаттю в краєзнавчому русі, досліджує історію архітектури та містобудування краю.

Матеріали та документи, опубліковані в альманасі, раніше не друкувалися. Видання структуроване за розділами, містить ілюстрації, надані авторами, розраховане на істориків, краєзнавців, учителів, журналістів, усіх, хто досліджує та популяризує історію Дніпропетровщини.

Електронна версія видання розташована на сайті ДОУНБ: <https://www.libr.dp.ua/collection/index.phtml>

УДК 94(477.63)

- © Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, 2018
- © Дніпропетровська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2018
- © Обкладинка Г.Л. Іващенко, 1997

СТОРИНКИ ІСТОРІЇ СІЧЕСЛАВЩИНИ

Ігор Кочергін

Козацький рід Бродських

Катеринославський дворянський рід Бродських відомий, здебільшого, завдяки постаті Ераста Костянтиновича Бродського (1851–1919). Цей верхньодніпровський поміщик на рубежі ХІХ – початку ХХ ст. був знаний не лише в губернії, але й далеко за межами Російської імперії.

Ще у 1908 р. з'явилася перша розвідка, в якій була викладена коротка біографія Е.К. Бродського, а ще через п'ять років надрукована брошура про його господарство [3]. Вже в наші дні до вивчення біографії цього помітного діяча зверталися дослідники В.К. Джміль, Н.В. Доброгорська, О.В. Дяченко, Г.М. Семенча, В.М. Сторожко, М.П. Чабан [7; 8; 42; 51; 54]. Навіть робилися спроби на науково-популярному рівні дослідити родовід Бродських. На жаль, ці розвідки мають велику кількість неточностей, а зміщену в них інформацію слід ретельно перевіряти [10; 41].

Свій початок рід Бродських бере в Кобеляцькій сотні Полтавського полку. За даними компуту Полтавського полку 1721 р., у Кобеляках мав двір такий собі Степан Бродський, який у 1721, 1724, 1732 роках виконував обов'язки наказного сотника Кобеляцької сотні. Окрім двору в Кобеляках він володів селом Бродщина в тій же сотні. У 1718 р. брав участь у Царицинському поході¹ [6, с. 171; 20, с. 201].

За даними, які навів В.В. Кривошея, важко встановити ступінь споріднення між Степаном та Якимом, який вважається родоначальником катеринославського дворянського роду Бродських. Яким Бродський, подібно до Степана Бродського, належав до козаків Кобеляцької сотні, а у 1777–1779 рр. входив до значкового товариства Полтавського полку [20, с. 201]. Козак – це соціальний

¹У 1718 р. у відповідь на напад кримських і кубанських татар за наказом Петра І почали зводити лінію оборони біля м. Царицин (нині Волгоград).

статус, тож етнічну приналежність Якіма Бродського визначити важко. Краєзнавець із Верхньодніпровська Г.М. Семенча припускає, що він мав єврейське коріння [41, с. 12]. Спростувати чи підтвердити цю тезу на даний час неможливо.

Наприкінці XVIII ст. Яким Бродський нобілізувався в Російській імперії, спочатку отримав чин поручника, а згодом став колезькими асесором. За ним був закріплений маєток біля Великого болота в Алексопольському повіті² [2, с. 167; 27, л. 1].

Діти козака Якіма Іван і Кіндрат стали частиною чиновницького апарату Російської імперії. Іван обіймав різні посади в канцеляріях Новоросійської губернії та Катеринославського намісництва, а такожу Катеринославському губернському магістраті [22, с. 61, 114, 115, 116, 117]. За вірну службу він отримав землі біля сіл Іванівка та Лозоватка у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії [33, л. 15]. Іван Якимович став першим із роду Бродських поміщиком Катеринославської губернії.

Кіндрат Якимович у 1791–1795 рр. очолював дворянство Костянтиноградського повіту Полтавської губернії [22, с. 134]. Його нащадки належали до землевласників Полтавської губернії, хоча наприкінці XIX ст. правнук та праправнук Кіндрата Якимовича служили земськими начальниками в Новомосковському повіті Катеринославської губернії [1, с. 97; 32, с. 234; 50, с. 1;].

Нащадки Івана та Кіндрата Якимовичів зробили власні кар'єри у війську. Втім, високих чинів здобути вони не змогли, вдовольнившись рангами штабс-капітана, ротмістра або поручника. У 1791 р. Якову Івановичу (1780–1828) вдалося підтвердити свій дворянський статус. Катеринославська комісія з розбору дворянства внесла його до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії за заслугами діда Якіма [27, л. 1 об.].

Найбільш відомим із нащадків Якіма Бродського був його праправнук Ераст Костянтинович Бродський (див. додаток). 28 років він обіймав посаду маршалка дворянства

²Алексопольський повіт існував протягом 1783–1796 рр. Повітовий центр міняв місце розташування, спочатку розміщувався у Нехвороші, згодом у Царичанці, але назва залишалась «Алексополь».

Верхньодніпровського повіту, був попечителем різних навчальних і медичних закладів Катеринославської губернії, вправний господар, який створив потужне господарство у власному маєтку. Брав активну участь у діяльності Верхньодніпровського повітового та Катеринославського губернського земств. Був одним із тих, хто всіляко підтримував відомого громадського діяча Олександра Миколайовича Поля (1832–1890), якому ми завдячуємо появою залізниці, криворізького рудного родовища тощо. Ераст Бродський і сам був причетний до залізничного будівництва. Він особисто клопотався перед урядом і залізничним департаментом щодо спорудження Саксаганської гілки Катерининської залізниці (П'ятихатки–Верхівцеве), яка сприяла кращій експлуатації жовторічинського рудного басейну [3, с. 16]. За активну громадянську позицію та корисні проекти, здійснені для Верхньодніпровського повіту та на знак 27-річної служби в земстві Е.К. Бродський у 1910 р. був обраний почесним громадянином м. Верхньодніпровська [3, с. 17; 7, с. 28].

Ерастъ Константиновичъ Бродскій

З початком революційних подій 1917 р. Ераст Костянтинівич, якому на той час вже було 66 років, не міг захопитися новими ідеями. Втім, саме він став єдиним представником від Катеринославщини на хліборобському з'їзді в Києві 29.04.1918 р., на якому гетьманом обрали Павла Скоропадського [54, с. 310].

З моменту, коли на теренах Катеринославщини запанувала радянська влада, багато представників роду Бродських змушені були емігрувати до Європи (Польща, Бельгія) та Америки.

У додатку, вміщеному нижче, представлено сім поколінь дворянського роду Бродських. Вони, як і багато інших козацьких родів, змогли прилаштуватися до нових суспільно-політичних умов, які Російська імперія нав'язала українському суспільству після ліквідації Гетьманщини. Нащадки козака Якіма Бродського стали військовими російської армії та чиновниками російського імперського апарату. Після ліквідації Російської імперії, вони, як частина

російського імперського простору, змушені були залишити українську територію, яку вважали своєю батьківщиною.

У поколінному розписі висвітлено історію семи поколінь роду Бродських від середини XVIII – до середини XX ст. Матеріал здебільшого ґрунтується на архівних і опублікованих джерелах, а також історичних розвідках авторів минулого та сучасності.

Додаток

Поколінний розпис роду Бродських

I

1. Яким Бродський (?–?)

- Козак Кобеляцької сотні (?–1762), значковий товариш Полтавського полку (1777–1779). 23.02.1754 р. продав поле з сіножаттю в урочищі під Чечугиною могилою осавулу Якову Козельському за 60 руб. Пасинок Я. Козельського [20, с. 201].
- У 1787 р. поручник, володів маєтком біля Великого болота Алексопольського повіту, підлеглих 55 душ [2, с. 167].
- На початку XIX ст. мав чин колезького асесора [27, л. 1].
- Дружина: NN.
- Діти: Іван, Кіндрат.

II

2. Іван Якимович (?–?)1

- У 1777–1783 рр. секретар Новоросійської губернської канцелярії, у 1781 р. титулярний радник. У 1784–1787 рр. засідатель верхнього земського суду. У 1788–1790 рр. – стряпчий карних справ верхнього земського суду Катеринославського намісництва. У 1790–1794 рр. прокурор Катеринославського губернського магістрату, з 1792 р. колезький асесор [22, с. 61, 114, 115, 116, 117].
- У 1783 р. надвірний радник, володів маєтком площею 5 898 дес. біля сс. Іванівка та Лозоватка у Верхньодніпровському повіті. У 1789 р. володів маєтком площею 613 дес. біля с. Аннинська Забора у Верхньодніпровському повіті [33, л. 15].
- У 1787 р. володів маєтком площею 7 200 дес. біля с. Іванівка Катеринославського повіту [2, с. 148].
- Дружина: Салогуб Парасковія Федорівна. У 1793 р. володіла маєтком площею 1 507 дес. біля с. Андріївка Верхньодніпровського повіту [34, л. 1 об.].
- Діти: Кіндрат, Маркіян, Яків.

3. Кіндрат Якимович (?–?)1

- У 1780 р. надвірний радник, володів маєтком площею 1 637 дес. біля с. Гнатівка Новомосковського повіту [34, л. 9].
- У 1791–1795 рр. маршалок дворянства Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, секунд-майор [22, с. 134].
- Дружина: Клевцова Анна Сергіївна.
- Діти: Микола, Костянтин, Олександр, Єгор, Христина, Олена.

III

4. Кіндрат Іванович (?–?)2

- У серпні 1839 р. вступив на юридичний факультет Харківського університету [49].

5. Маркіян Іванович (?–?)2

- У 1825–1827 р. штабс-капітан, справник Верхньодніпровського земського суду [23, с. 186; 24, с. 191; 25, с. 194].

- Дружина: NN.
- Діти: Олексій, Юлія.

6. Яків Іванович (1780–4.03.1828)2

- 12.06.1791 р. Катеринославська комісія з розбору дворянства внесла за заслугами діда Якіма Бродського до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії [27, л. 1 об.].

- У 1799 р. вступив на службу до Лейб-гренадерського полку, 6.04.1799 р. вступив кавалергардом до Кавалергардського полку, 31.12.1799 р. звільнений зі служби в чині корнета, 2.06.1801 р. призначений до Ольвіопольського полку корнетом, 20.08.1802 р. – поручник, 16.03.1807 р. – штаб-ротмістр, 25.05.1807 р. – ротмістр. У походах у Пруссії в 1806 р., 1807 р., Молдавії та Валахії, 1813 р. – на Дунаї. Мав нагороди: Св. Анни 4 ст. за розбиття ескадрону французької кавалерії (3.02.1807 р.). 28.08.1816 р. звільнений зі служби через хворобу [27, л. 5–5 об.].

- 20.07.1819 р. вінчався з Марією, донькою Адама Петровського. Поручитель Захарія Малама [27, л. 7].

- 4.03.1828 р. помер від гарячки у віці 48 років [27, л. 7 об.].

- Дружина: Марія Адамівна Петровська.

- Діти: Костянтин, Михайло, Яків.

7. Микола Кіндратович (?–?)3

- У 1841 р. мав 29 років, поручник, депутат Павлоградського повіту Катеринославської губернії [53, л. 78–81].

- У 1860 р. володів маєтком площею 4 232 дес. біля с. Кіндратівка та хут. Костянтинівка [12, с. 26–27]. У лютому 1863 р. викупна угода, підписана поручником із селянами

с. Кіндратівка Павлоградського повіту, передана на зберігання [15, с. 17]. У жовтні 1864 р. до Головної викупної установи надійшла уставна грамота, підписана з селянами с. Кіндратівка та хут. Костянтинівка [14, л. 39 об.].

- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Дружина: Потоцька Марія Василівна. У лютому 1863 р. уставна грамота дружини поручника, укладена з селянами с. Мар'їнське Павлоградського повіту, передана на зберігання [15, с. 14].

8. Костянтин Кіндратович (?–?)3

- У 1863 р. штабс-капітан, володів с. Гнатівка Новомосковського повіту [16, с. 17; 18, с. 36].
- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Дружина: NN.
- Діти: Кіндрат.

9. Олександр Кіндратович (?–?)3

- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Дружина: NN.
- Діти: Олександр.

10. Єгор Кіндратович (?–28.01.1894)3

- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Помер 28.01.1894 р., похований на Усікновенному цвинтарі в Харкові [40, с. 44].

11. Христина Кіндратівна (?–1857)3

- У 1856 р. вдова штабс-ротмістра, землевласниця Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, була опікуном Юлії Василівни Армашевської, якій заповіла 480 дес. землі в Костянтиноградському повіті [26, с. 17].
- Чоловік: Львов Лев Сергійович.

12. Олена Кіндратівна (?–?)3

- Чоловік: Тарновський Данило Панасович. У 1853 р. колезький радник, володів маєтком в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [48, арк. 5474 зв.].
- Діти: Георгій, Іван.

IV

13. Олексій Маркіянович (?–2.05.1848)5

- Помер 2.05.1848 р., похований у с. Доніно-Кам'янка Олександрійського повіту Херсонської губернії [40, с. 44].

14. Юлія Маркіянівна (29.05.1824–30.03.1878).....5

- Померла 30.03.1878 р., похована в с. Доніно-Кам'янка Олександрійського повіту Херсонської губернії [40, с. 110].

- Чоловік: Доне Олександр Іванович.

- Діти: Володимир, Георгій, Олімпіада, Анна.

15. Костянтин Якович (24.01.1828–до 1890 р.)6

- Народився 24.01.1828 р. Похрещений в Іоанно-Богословському храмі с. Алферівки [27, л. 7].

- 17.10.1829 р. внесений до 2-ї частини Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії [4, арк. 23].

- 8.11.1846 р. службовець Катеринославського дворянського депутатського зібрання, у 17 років вінчався з Софією, донькою надвірного радника, хірурга Едуарда Сакса [27, л. 9].

- Губернський секретар [27, л. 19].

- У 1863 р. титулярний радник, володів маєтком біля с. Іванівка та с. Мар'ївка [17, с. 18; 19, с. 8].

- 24.04.1870 р. рішенням Катеринославського окружного суду отримав у спадок маєток брата Михайла [39, арк. 9].

- 16.09.1871 р. титулярний радник, заклав у Земському банку Херсонської губернії маєток біля сіл Надєждіної та Мар'ївки [39, арк. 13].

- У 1882 р. титулярний радник, володів маєтком площею 5 220 дес. в Алферівській волості – села: Надєждіна, Іванівка, Василівка. Земля отримана у спадок і придбана у 1841 р., 1862 р. і 1872 р. [28, с. 178].

- Помер до 1890 р. [39, арк. 172].

- Дружина: Софія Едуардівна Сакс [29, с. 93]. На 1904 р. спільно з синами Ерастом і Ростиславом володіла маєтком площею 7 284 дес. у Верхньодніпровському повіті [13, с. 146].

- Діти: Ераст, Ростислав, Михайло, Наталя.

16. Михайло Якович (?–1868?)6

- Хрестив Михайла Костянтиновича Бродського у листопаді 1855 р. [27, л. 20].

- Поручник [39, арк. 9].

- У 1863 р. поручник, володів маєтком біля сс. Надєждіна, Мар'ївка [17, с. 18; 19, с. 10].

- У 1866 р. гласний Верхньодніпровського повітового земського зібрання [43].

17. Яків Якович (?–5.11.1855)6

- Поміщик Катеринославського повіту. Помер 5.11.1855 р. Похований під Скорбящою цвинтарним храмом у м. Чугуєв [40, с. 44].

- Дружина: Єлизавета Андріївна.

- Діти: Юлія.

18. Кіндрат Костянтинович (?–?)8

- У 1886 р. ротмістр, володів маєтком площею 832 дес. у Новомосковському повіті [44, арк. 9].
- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Дружина: NN.
- Діти: Костянтин.

19. Олександр Олександрович (?–?)9

- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].
- Дружина: Марія Йосипівна.
- Діти: Леонід, Віктор.

V

20. Ераст Костянтинович (20.08.1851–30.08.1919).....15

- Народився 20 серпня 1851 р. у с. Іванівка Верхньодніпровського повіту. Похрещений в Іоанно-Богословському храмі. Хрещені: Михайло Сергійович Клевцов і Марія Едуардівна Сакс [27, л. 9 об.].
- У 1870 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію [21, с. 339].
- У 1874 р. закінчив юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі [55, с. 6].
- По закінченню Новоросійського університету зі званням дійсного студента постановою Рибінського окружного суду 12.11.1874 р. згідно з проханням призначений кандидатом на судову посаду при тому ж суді [5, л. 75 об.].
- 2.05.1875 р. затверджений у чині губернського секретаря зі старшинством [5, л. 75 об.].
- У 1877 р. здійснив подорож до Франції (Невський департамент), де працював робітником на заводі великої рогатої худоби. Пройшов курс практичного скотарства у графа Бульї і Сінйоре, Белляра і Жильбера. Вивчав питання розвитку скотарства в Швейцарії, Австро-Угорщині, Німеччині та Італії [3, с. 4–5].
- 6.10.1877 р. Верхньодніпровське повітове земське зібрання обрало почесним мировим суддею Верхньодніпровського повіту. На посаді затверджений Урядуючим Сенатом 19.12.1877 р. [5, л. 76 об.].
- 2.11.1877 р. за висулу років наданий чин колезького секретаря [5, л. 77 об.].
- Верхньодніпровська повітова земська управа обрала попечителем Комісарівського земського народного училища. Затверджений на посаді 11.04.1880 р. [5, л. 77 об.].

- У вересні 1880 р. обраний кандидатом у маршалки дворян Верхньодніпровського повіту [5, л. 77 об.].
- 13.10.1880 р. у чині губернського секретаря обраний почесним суддею Верхньодніпровського повіту. Затверджений на посаді 13.05.1881 р. [5, л. 78 об.; 37, с. 74, 244].
- У 1882 р. на Московській виставці премійований за велику рогату худобу [55, с. 8].
- У вересні 1883 р. обраний на посаду маршалка дворян Верхньодніпровського повіту. Затверджений на посаді губернатором 30.09.1883 р. [5, л. 78 об.].
- 11.10.1883 р. обраний почесним суддею, затверджений на посаді 30.11.1884 р. [5, л. 79 об.].
- У 1884 р. увійшов до числа гласних Верхньодніпровського повітового та Катеринославського губернського земств [38, с. 195].
- 30.06.1885 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 2-го ст. [5, л. 79 об.].
- У вересні 1886 р. обраний на посаду маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. Затверджений на посаді губернатором 27.09.1886 р. [5, л. 79 об.].
- 21.10.1886 р. обраний почесним мировим суддею. Затверджений 22.12.1886 р. [5, л. 80 об.].
- 30.08.1889 р. нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ст. [5, л. 80 об.].
- У вересні 1889 р. обраний на посаду маршалка дворян Верхньодніпровського повіту. Затверджений на посаді губернатором 30.09.1889 р. [5, л. 80 об.].
- Указом Урядуючого Сенату 31.07. і 26.10.1889 наданий чин титулярного радника зі старшинством [5, л. 81 об.].
- 11.10.1889 р. обраний почесним мировим суддею. Затверджений 7.11.1889 р. [5, л. 81 об.].
- 21.12.1890 р. введений у володіння 3/7 частини маєтку покійного батька [39, арк. 172].
- 18.01.1893 р. обраний на посаду маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту, а також попечителем Катеринославської класичної гімназії. Затверджений губернатором на посаді маршалка 19.01.1893 р., на посаді попечителя – наказом по МНП 8.10.1893 р. 30.08.1893 р. нагороджений орденом Св. Володимира 3-го ст. [5, л. 82 об., 83 об.].
- У 1894 р. у Верхньодніпровському повіті володів маєтком площею 6 188 дес. в Алфьорівській волості та 1 220 дес. у Гуляйпільській волості разом із матір'ю і братом

Ростиславом, а також 325 дес. в Алфьорівській волості та 25 дес. в Адамівській волості [29, с. 93].

- У січні 1896 р. обраний на посаду маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. Затверджений 19.01.1896 р. [5, л. 83 об.].

- 14.05.1896 р. за відмінність нагороджений дійсним статським радником [5, л. 83 об.].

- У 1896 р. брав участь у Нижньогородській виставці великої рогатої худоби [55, с. 8].

- У січні 1899 р. обраний на посаду маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. Затверджений 22.01.1899 р. [5, л. 84 об.].

- 6.12.1901 р. нагороджений орденом Св. Станіслава 1-го ст. [5, л. 84 об.].

- У січні 1902 р. обраний на посаду маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. Затверджений 23.01.1902 р. [5, л. 84 об.–85 об.].

- На 1904 р. у спільному володінні з матір'ю Софією Едуардівною та братом Ростиславом володів маєтком площею 7 707 дес. у Верхньодніпровському повіті [13, с. 145, 146].

- У 1911 р. дійсний статський радник, з 1877 р. почесний мировий суддя. У 1883–1908 рр. маршалок дворянства Верхньодніпровського повіту [47, с. 2.].

- У 1912 р. володів маєтком площею 5 159 дес. у Верхньодніпровському повіті [46, с. 3].

- Повітовий гласний у 1914 р., присутній на всіх засіданнях [35, с. XXXVII].

- Обраний до складу правління земельних власників від Верхньодніпровського повіту у травні 1917 р. [52].

- Гласний Катеринославського губернського земства від Верхньодніпровського повіту 1917 р. [9].

- Помер 30.08.1919 р. у Катеринославі [7, с. 50].

- Дружина: 1) Єлизавета Марія Анна Роза Іванівна Сатова (римо-католицької віри, шлюбу розірваний у 1889 р. через клопотання Е.К. Бродського з правом вступити в новий шлюб [5, л. 76–77].)

- Діти: Всеволод.

- Дружина: 2) Євтушенко Ксенія Дмитрівна (?–1900), селянка з Комісарівки.

- Діти: Олександр, Софія.

21. Ростислав Костянтинович (26.09.1854–?).....15

- Народився 26.09.1854 р. у м. Алферово Верхньодніпровського повіту. Похрещений в Захарія-Єлисаветівському храмі [27, л. 19].
- 21.12.1890 р. уведений у володіння 3/7 частини маєтку покійного батька [39, арк. 172].
- У 1894 р. у Верхньодніпровському повіті володів маєтком площею 6 188 дес. в Алфьоровській волості і 1 220 дес. у Гуляйпільській волості разом із матір'ю і братом Ерастом [29, с. 93].
- На 1904 р. у спільному володінні з матір'ю Софією Едуардівною та братом Ерастом володів маєтком площею 7 284 дес. у Верхньодніпровському повіті [13, с. 146].
- Дружина: Ксенія Михайлівна.
- Діти: Василь, Володимир, Микола, Ніна.

22. Михайло Костянтинович (14.11.1855–1919?).....15

- Народився 14.11.1855 р. Похрещений в Захарія-Єлисаветівському храмі. Хрещені: Михайло Якович Бродський і Марія Едуардівна Сакс [27, л. 20].

23. Наталя Костянтинівна (?–?).....15

- Померла в дитинстві.

24. Юлія Яківна (?–?)17

- Чоловік: Хвоцинський Ростислав Миколайович.
- Діти: Володимир.

25. Костянтин Кіндратович (?–?).....18

- У 1890 р. земський начальник 4-ї дільниці Новомосковського повіту, штабс-ротмістр [50].
- Дружина: NN.
- Діти: Костянтин.

26. Леонід Олександрович (?–?).....19

- Внесений до 3-ї частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].

27. Віктор Олександрович (?–?)19

- Внесений до 3 частини Родовідної книги дворянства Полтавської губернії. Герольдія не затвердила [45, с. 69].

VI

28. Всеволод Ерастович (29.03.1876 – 1932)20

- Народився 29.03.1876 р. [4, арк. 23 зв.].
- У 1897 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію [21, с. 346].
- У 1904 р. мав 33 роки, володів маєтком площею 2 434 дес. Навчався в Московському університеті. Почесний мировий суддя [47].

- 25.01.1911 р. обраний маршалком дворянства Верхньодніпровського повіту [11].
 - У 1912 р. володів маєтком площею 1 700 дес. у Верхньодніпровському повіті [46].
 - Гласний Верхньодніпровського повітового земського зібрання у 1906–1914 рр. [31, с. 1; 35, с. XXXVII; 36, с. 6; 30,].
 - У 1910 р. член попечительської ради Саксаганського ремісничого училища [30, с. 7].
 - Помер у 1932 р. у Бельгії [7, с. 50].
 - Дружина: Зінаїда Живкович-Мартос-Куликовопольська.
 - Діти: Мстислав, Софія, Тамара, Аргіра.
- 29. Олександр Ерастович (?–?).....20**
- Помер малим від струсу мозку після падіння з коня [7, с. 48].
- 30. Софія Ерастівна (6.12.1896–5.12.1983).....20**
- У 1920 р. виїхала до Варшави [7, с. 49].
 - Чоловік: Биков Матвій Григорович.
 - Діти: Ераст, Софія.
- 31. Василь Ростиславович (?–?)21**
- 32. Володимир Ростиславович (?–?)21**
- 33. Микола Ростиславович (?–?)21**
- 34. Ніна Ростиславівна (?–?)21**
- 35. Костянтин Костянтинович (?–?)25**
- У 1894–1895 рр. земський начальник 4-ї ділянки Новомосковського повіту, поручник запасу кавалерії [1, с. 97; 32, с. 234].

VII

- 36. Мстислав Всеволодович (?–)28**
- Інженер за фахом. Помер в Аргентині [7, с. 49].
- 37. Софія Всеволодівна (?–?)28**
- Померла у Брюсселі [7, с. 49].
 - Чоловік: Пономаренко.
- 38. Тамара Всеволодівна (?–?)28**
- Померла у Львежі (Бельгія) [7, с. 49].
- 39. Аргіра Всеволодівна (?–?)28**
- Померла у віці 6 років [7, с. 50].

Список використаних джерел і літератури:

1. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год.– Екатеринослав: Губернский статистический комитет, 1894.
2. Атлас Екатеринославского наместничества // Джерела з історії Південної України / Описи Степової України останньої чверті XVIII –

початку XIX ст. / Упоряд.: А.В. Бойко.– Запоріжжя: ЗНТН, 2009.– С. 141–280.

3. Васильев В.А. Хозяйство действительного статского советника Эраста Константиновича Бродского, землевладельца Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии.– Екатеринослав: Типография К.А. Андрущенко, 1913.– 36 с.

4. Вторая часть Родословной книги дворянства Екатеринославской губернии с 1886 г. // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького.– Арх. 536.

5. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии // Российский государственный исторический архив (далі РГИА).– Ф. 1283.– Оп. 1.– Д. 20.–1902 г.–97 л.

6. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.) / Полтавський краєзнавчий музей: гол. редкол. Ю.В. Волошин.– Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010.– Т. II: Компюти та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р.– 436 с.

7. Джміль В.К. Гордість землі катеринославської.– Ерастівка, 2007.– 69 с.

8. Доброгорська Н.В. Благодійницька діяльність Е.К. Бродського (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н.В. Доброгорська // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник.– Д.: НГУ, 2007.– Вип. 4.– С. 71–78.

9. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания демократизированного состава. Чрезвычайная сессия 25–29.06.1917 года.– Екатеринослав: Типография губернского земства, 1917.

10. Заруба В.Н. Бродские // Заруба В.Н. Родословник екатеринославских дворян.– Д.: ЛІРА, 2017.– С. 58–63.

11. Извещения управы // Верхнеднепровский земский листок.– 1911.– 27 января.– № 4.– С. 1.

12. Извлечение из описаний помещичьих имений в 100 душ и свыше. Екатеринославская губерния // Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости.– СПб.: В типографии В. Безобразова, 1860.– Т. VI.– С. 1–35.

13. Именной список землевладельцев Верхнеднепровского уезда в 1903 году // Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XIV очередному уездному земскому собранию за 1903 год.– Верхнеднепровск: Типография Л.З. Любовского, 1904.– Ч. I.

14. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии // РГИА. Ф. 577. Главное выкупное учреждение министерства финансов. Оп. 11. 1862–1895.

15. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии (далі КДЕГ).– 1863.– 12 февраля.– № 6.– 19 с.

16. КДЕГ.– 1863.– 26 марта.– № 11.– 18 с.

17. КДЕГ.– 1863.– 8 мая.– № 14.– 18 с.

18. КДЕГ.– 1863.– 4 ноября.– № 22.– 68 с.

19. КДЕГ.– 1863.– 11 ноября.– № 23.– 24 с.

20. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк. Монографія: у 2 т. / В.В. Кривошея.– Чернівці: Видавець Лозовий В.М., 2014.– Т. II.– 496 с.
21. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть.– Екатеринослав: Типография губернского земства, 1908.– 386 с.
22. Макидонов А.В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII в.– Запорожье: Просвіта, 2011.– 336 с.
23. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1825 год.– СПб.: Академия наук, 1825.– Ч. 2.
24. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1826 год.– СПб.: Академия наук, 1826.– Ч. 2.
25. Месяцеслов с росписью чиновных особ или общий штат Российской империи на 1827 год.– СПб.: Академия наук, 1827.– Ч. 2.
26. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т. 1. А-Д / В.Л. Модзалевский.– К.: Типография товарищества Г.Л. Фронцевича и Ко, 1908.– 519 с.
27. О дворянстве рода Бродских // РГИА.– Ф. 1343.– Оп. 17.– Ч. 2.– Д. 6245.
28. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому XVIII очередному уездному земскому собранию за 1882 год.– Верхнеднепровск: Печатано в типографии Н.Я. Павловского, 1883.
29. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы Верхнеднепровскому очередному уездному земскому собранию 2-й очередной сессии 2-го трехлетия за 1894 г.– Верхнеднепровск: Типография Я.Н. Губермана, 1895.– Ч. I.
30. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы 46-му очередному Верхнеднепровскому уездному земскому собранию за 1910 год.– Верхнеднепровск: Типография А.Л. Любовского и Гинцбурга, 1911.
31. Отчет Верхнеднепровской уездной земской управы 48-му очередному Верхнеднепровскому уездному земскому собранию за 1912 год.– Верхнеднепровск: Типография А.Л. Любовского и Гинцбурга, 1913.
32. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год.– Екатеринослав: Типография губернского правления, 1895.
33. Планы дач генерального и специального межевания Екатеринославской губернии Верхнеднепровского уезда 1780–1916 г. // РГАДА.– Ф. 1354.– Оп. 113.– Ч. 1.
34. Планы дач генерального и специального межевания Екатеринославской губернии Новомосковского уезда 1780–1916 г. // РГАДА.– Ф. 1354.– Оп. 116.– Ч. 1.
35. Постановления Верхнеднепровского 49 очередного уездного земского собрания 24–27.11.1914 г. III очередная сессия.– Верхнеднепровск: Типография Любарского и Гинцбурга, 1915.

36. Постановления Верхнеднепровского чрезвычайного уездного земского собрания 6 мая 1909 г.– Верхнеднепровск: Типография А.Л. Любовского, 1909.
37. Постановления XV очередного Верхнеднепровского уездного земского собрания 7–13 октября 1880 г.– Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1881.– 244 с.
38. Постановления XIX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1884 года с приложениями.– Екатеринослав: Типография губернского правления, 1885.
39. Про заклад маєтку землевласника Верхньодніпровського повіту титулярного радника Костянтина Яковича Бродського біля с. Надєждіного і Марьєвки // Державний архів Одеської області.– Ф. 249. Земський банк Херсонської губернії.– Оп. 1.– Спр. 331.
40. Река времен (Книга истории и культуры).– М.: Эллис Лак-Река времен, 1996.– Кн. 4.– 416 с.
41. Семенча Г.Н. Верхнеднепровское дворянство. Эраст Бродский.– Д.: ЧМП «Экономика», 2014.– 112 с.
42. Семенча Г.М. Предводитель верхньодніпровського дворянства // Семенча Г.М. Якби каміння вміло говорити.– Д.: Ліра-ЛТД, 2008.– С. 191–223.
43. Список гласных, избранных в уездные земские собрания // Екатеринославские губернские ведомости.– 1866.– № 1.– 1 января.– С. 2.
44. Список господ личных дворян-землевладельцев Новомосковского уезда // Державний архів Дніпропетровської області.– Ф. 120. Катеринославська губерньська земська управа.– Оп. 1.– Спр. 1 д.– Арк. 6–8.
45. Список дворян, внесенных в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии.– Полтава: Типолитография Полтавского губернского правления, 1898.– 792 с.
46. Список лиц, имеющих право участвовать в выборах на съезде уездных землевладельцев Верхнеднепровского уезда // Верхнеднепровский земский листок.– 1912.– 6 августа.– № 31.– С. 3.
47. Список лицам, имеющим право быть избранными в почетные мировые судьи по Верхнеднепровскому уезду на трехлетие с 1911–1913 г., составленный Верхнеднепровским уездным особым присутствием на основании 26 ст. Учреждения судебных установлений, изданных 1892 г. // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная.– 1910.– № 94.– 14 августа.– С. 2.
48. Список спадковим дворянам Катеринославської губернії Олександрівського повіту, складений у 1853 р. // Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.– Ф. II (Збірка Я. Новицького).– Спр. 24821.– Арк. 5443–5478.
49. Список студентов Императорского харьковского университета на 1840/1841 год академический год [Электронный ресурс].– Режим доступа:

<http://escriptorium.univer.kharkov.ua/bitstream/1237075002/110/2/Spiski%20studentov%201840-1841.pdf>

50. Список участковых земских начальников Екатеринославской губернии, с указанием постоянного их местопребывания и наименования волостей, входящих в состав каждого земского участка // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная.– 1890.– № 98.– 12 декабря.– С. 1.

51. Сторожко В.М. П'ятихатські самоцвіти. У трьох книгах: монографія. Кн. 3 / В.М. Сторожко, Г.М. Руденко.– Д.: Січ, 2000.– 303 с.

52. Съезд частных земельных собственников // Приднепровский край.– 1917.– 25 мая.– № 6198.– С. 4.

53. Формулярные списки чинов гражданского ведомства // РГИА.– Ф. 1349.– Оп. 6.– Д. 37.

54. Чабан М.П. Ераст Бродський // Чабан М.П. Птахи з гнізда Придніпров'я.– Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2005.– С. 297–311.

55. Ераст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк.– Екатеринослав: Типография братства Св. Владимира, 1908.– 14 с.

Дмитро Філімонов

Новосергіївська фортеця у військово-політичних подіях кінця XVII – початку XVIII ст.

Споруджена у 1689 р. Новосергіївська фортеця, услід за Новобородицькою, мала стати другим укріпленням нової московської прикордонної лінії по р. Самара. Царські воеводи були повні рішучості втілити у життя проект самарської оборонної лінії, але, як це нерідко буває, на заваді виконання цих амбітних планів стали непереборні обставини.

Уже в наступному році після заснування Новосергіївської фортеці гарнізони та новоприбулі поселенці посадів обох самарських фортець зазнали страшної трагедії. На початку квітня 1690 р. Присамар'ям поширилася чума. Спочатку хвороба з'явилася у Новобородицьку. Наприкінці квітня І. Мазепа сповіщав севського воеводу І.Ю. Леон-тьєва, що у фортеці щодня помирає по декілька десятків людей [10, с. 42]. Про подальші події, пов'язані з епідемією у Новобородицьку, дізнаємося з листа гетьмана до царів Івана та Петра від 17 травня. У цьому документі І. Мазепа повідомляв до Москви, що на той час у фортеці від хвороби померли сам воевода О.І. Ржевський разом зі своїм сином та багато ратних людей. Сподіваючись врятуватися від страшної загибелі, значна кількість військових і жителів посаду втекла з Новобородицька. Покинувши місто, вони переховувалися у степах і балках, а також на дніпровських островах *«і в тих різних місцях одні померли, а інші ще живі, один від одного ховаються, з яких померлі на порожніх місцях лежать непоховані тіла»*. На додаток до цього у Новобородицьку спалахнула пожежа, в результаті якої вигоріла половина міста [22, с. 190].

Для охорони від татар матеріальних цінностей і, особливо, – грошової казни, що залишилися в істотно спустілій фортеці, гетьман відрядив на Самару 1 000 козаків Полтавського полку, на зміну яким мали прийти козаки Миргородського полку такої самої чисельності. Але полтавські козаки, які *«в боях проти супротивника*

бусурманів бувають відважні», під різними приводами намагалися відмовитися від участі в поході. Тому, аби підбадьорити своїх козаків власним прикладом, похід очолив особисто полтавський полковник Федір Жученко. Прибувши до Самари, гетьманські козаки стали табором на відстані від Новобогородицької фортеці та спостерігали, щоб її не розорили татари [22, с. 190].

На початку липня на зміну полтавським козакам під Новобогородицьк прийшла тисяча козаків Миргородського полку на чолі з Климом Довгополим. За проханням новобогородицького воеводи, миргородці стали біля найближчих до фортеці самарських бродів, через які татари могли підійти до фортеці.

Щоб дізнатися про стан справ у сусідній Новосергіївській фортеці, К. Довгополий направив до неї загін козаків. Але тамтешні жителі зустріли миргородців вороже. Вони або, як вважає В. Станіславський прийняли їх за ворога, або просто злякалися того, що люди, прибулі від Новобогородицька, могли принести з собою заразну хворобу. Новосергіївці навіть не стали розмовляти з прибульцями, та ще й на додачу обстріляли їх з фортечної артилерії. Таким чином, не отримавши жодних відомостей про ситуацію у фортеці, гетьманці вимушені були повернутися до свого табору, розташованого біля Піщаного Броду [10, с. 405–406]. Проте відомо, що епідемія страшної хвороби не оминула Новосергіївськ та набула там жахливого масштабу. Так, за повідомленням козацького літописця С. Величка, у фортеці від чуми померли всі її мешканці» [5, с. 308].

Від річки Самари чума перекинулася й на інші сусідні території. Постраждала від страшної хвороби і сама Запорозька (Чортомлицька) Січ [10, с. 43]. По закінченню епідемії в 1691 р. до Новосергіївської фортеці було вдруге введено російський гарнізон та заселено новими жителями посад.

Таким чином, спалах чуми 1690 р. став справжньою катастрофою для нових московських форпостів на Самарі. І хоча обидві самарські фортеці відродилися після епідемії та продовжили своє існування, але втрати населення виявилися величезними. Ще більшим чинником, що негативно вплинув на процес подальшого заселення Присамар'я, став страх перед повторенням епідемії. З цієї причини нові поселенці та військові просто відмовлялися йти до самарських фортець. Так, новобогородицький воевода Венедихт Андрійович Змеєв

про причину малої заселеності фортечного посаду, на території якого у 1692 р. проживало лише близько 100 осіб, повідомляв, що *«люди на ту слободу, до Новобогородицького міста, йти не хочуть, для того, аби ті, хто туди спочатку прийшли, в час гніву Божого повітря морове багато померли, від чого їх колишня кількість»* [13, с. 314]. Тому після чуми 1690 р. московські воеводи були вимушені відмовитися від ідеї будівництва прикордонної лінії по Самарі.

У зв'язку з цим у 1691 р. з Новобогородицької фортеці до Путивля та Рильська було перевезено багато зброї та боєприпасів, що зберігалися там після Кримського походу: 49 гармат, понад 27 тис. гарматних ядер, 316 пудів гарматного та рушничного пороху, багато діжок з порохом «без ваги», 585 пудів свинцю, понад 3700 великих гранат, більше 23 тис. ручних гранат, понад 2 тис. мушкетів, 29 «двострільних» мушкетів, 285 карабінів, 84 пицалі, пістолети, бердиші тощо [8, с. 469–470].

Тим часом у 1690-х рр. на території Присамар'я тривала майже безперервна прикордонна війна, яка була складовою частиною московсько-турецької війни 1686–1699 рр. В основному бойові дії на кордоні складалися з невеликих сутичок між козацькими і татарськими загонами. Здебільшого бої точилися на шляхах-відгалуженнях Муравського шляху та на самарських бродах, до яких вони підходили. Іноді інформація про такі сутички потрапляла до писемних джерел.

Наприклад, на початку травня 1691 р. загін у кількості 65 осіб на чолі зі «значним татариним» на ім'я Кудай-Берди (Худай-Берди) був направлений перекопським беєм під Новобогородицьку фортецю *«або під які-небудь крайні міста великоросійські, на Коломаку»* для здобуття «язиків». Коли татари перебували на ночівлі біля Самари в урочищі Тернівці, загін І. Іскри напав на них. Козаки захопили майже всіх татарських коней, яких було близько ста, багатьох кримців вбили, а десятих взяли в полон. Втім, одному полоненому одразу вдалося звільнитися і втекти, решту переможці привезли до Полтави. 11 травня Іскра та його козаки прибули до Батурина і привезли з собою сімох татар, узятих в полон у Присамар'ї. Двох поранених татар залишили у Полтаві лікуватися. З Батурина гетьман відправив полонених у супроводі п'ятнадцятих козаків на чолі з Іскрою до Москви [11, с. 263–264].

Ще одне повідомлення про успішні дії козаків проти татар поблизу броду Тернівського відноситься до початку весни 1692 р. У той час вище за течією Самари від «самарських городков» в урочищі Тернівці перебував загін козаків Полтавського полку, котрий пильнував шляхи, аби ворог несподівано не прийшов під слобідські та лівобережні міста. У той же час з-під орільських містечок повертався невеликий татарський загін, що ходив туди з Перекопу. На Тернівському броді козаки зустрілися з ординцями, відбили у них весь ясир, захопили у полон двох татар і їх відіслали до Батурина. Сам загін полтавських козаків залишився на Самарі й далі стерегти кордон. З гетьманської резиденції полонених татар у супроводі декількох козаків, котрі брали участь в бою на Самарі, відправили до Москви. У російській столиці 25 квітня того ж року цим козакам – Федору Рогулі з чотирма товаришами, було видано жалування [11, с. 347–348].

Поява фортець з царськими залогами та посадами, заселеними переселенцями, що походили в основному з території Лівобережної України, на такій стратегічно важливій території як Присамар'я, становила велику політичну та економічну загрозу для Війська Запорозького низового. Нові московські фортеці розташовувалися у найрозвинутішому господарському регіоні Вольностей запорозьких та виступали форпостами колонізаційного освоєння цих земель вихідцями з Гетьманщини та Московської держави (Слобожанщини). Водночас Новобородицька та Новосергіївська фортеці ставали на заваді подальшій запорозькій колонізації межиріччя Самари та Орелі, а також перешкоджали виходу січовиків на волость – до Гетьманщини. Окрім того, самарські фортеці заважали вільній міграції на Запорожжя людності з Лівобережної та Слобідської України – цих традиційних регіонів-донорів поповнення людських резервів Війська. Нарешті обидві фортеці перетинали водний шлях по Самарі та її лівій притоці Вовчій, який здавна використовувався запорожцями для виходу в Азовське море та для зв'язків із Доном [11, с. 74].

Запорожці у своїх численних зверненнях до владних структур Московської держави та Гетьманщини висловлювали невдоволення існуванням фортець із гарнізонами царських військ на річці Самарі та вимагали їхнього зруйнування. Не отримавши позитивної відповіді на

свої прохання та вимоги, запорожці вимушені були шукати підтримки у своїх ближніх сусідів.

Уже в 1688 році Кіш звернувся з проханням до польського короля Яна III Собеського надати дипломатичну та військову допомогу у справі знищення Новобогородицької фортеці. Ще більше ситуація загострилася після спорудження Новосергіївської фортеці, коли січовики навіть розглядали варіанти переходу Війська під владу Речі Посполитої. Але серйозних наслідків ці дипломатичні зусилля Січі не мали. Саме у той час Польща продовжувала перебувати у стані війни з Османською імперією та потребувала допомоги царського війська, і тому зовсім не збиралася заради Запорозжя сваритися з Москвою.

У грамоті від 8 вересня 1689 р. король Речі Посполитої Ян III Собеський висловлював своє задоволення царським указом щодо проведення низки заходів, спрямованих на забезпечення майбутніх операцій проти Кримського ханства з приводу того, що царі *«друге місто, дуже міцне, там же, на річці Самарі, в шести тільки милях від першого звести і його ратними людьми осадити зволили»* [18, с. 232–234].

На самому Запорозжі невдоволення діями Москви загрожувало вилитися у повстання. На початку липня 1689 року ченці Самарського Пустинно-Микільського монастиря першими наважилися відкрито висловлюватися проти будівництва московських фортець на землях Запорозької Січі. Вони почали активно підбурювати січовиків виступити зі зброєю проти спорудження фортець. Але час для бунтівних дій було обрано вкрай невдало – адже саме тоді у Нижньому Присамар'ї перебували значні сили царських військ, що поверталися з другого походу на Крим. Реакція В. Голіцина була миттєвою: його солдати захопили обитель та вчинили жорстоку розправу над монастирською братією [21, с. 62].

Найвищою точкою у протистоянні навколо самарських фортець стала підтримка у 1692 р. значною частиною Низового Війська антимосковського повстання, очолюваного колишнім старшим канцеляристом гетьманської Генеральної військової канцелярії Петром Івановичем Сулимою (Петриком) [14, с. 131–144]. Однією з головних причин активної участі запорожців у виступі П.І. Сулими було невдоволення фактом існування московських фортець на Самарі. Наприкінці травня 1692 р. П. Сулима уклав союзницький договір із кримським ханом

Селім-Гіреєм I й заручився підтримкою татарського війська. Царський воевода Костянтин Малеев сповіщав з містечка Орел (Оріль) до Москви про укладання 18 липня договорів між Петриком, татарами і запорожцями та повідомляв, що *«в угодах зазначено, щоб їм одноосібно йти під Самарь і під Вільне і під Орел, котрі міста спалені государевими людьми і під міста, які сидять на Ворсклі та Орелі, а прийшовши туди, де кинуть чудові листи і де московських людей, щоб, московських людей видали, орендаторів і знатний людей всіх побити, а потім щоб всіх під меч підвести»* [22, с. 321]. Невдовзі П. Сулима розпочав збройну боротьбу проти московських і гетьманських військ. У ніч на 31 липня запорожці разом із союзниками-татами здійснили напад на Новобогородицьку фортецю. Повстанці вдерлися до посаду і підпалили там дві караульні вежі та декілька дворів, захопили близько 100 овець і кілька бджолиних вуликів. Після того, як гарнізон відкрив артилерійський вогонь з бастионів верхнього міста, нападники мусили відступити від фортеці [21, с. 119].

Щодо дій військ Петрика проти Новосергіївської фортеці, припускається, що наприкінці липня 1692 року вона також була атакована запорозько-татарськими загонам. Начебто, як і під час нападу на сусідню Новобогородицьку фортецю, у Новосергіївській було випалено посад та пошкоджено укріплення. При тому повстанці не мали наміру оволодіти жодною з двох фортець, бо здійснили виправу до самарських містечок *«не для взяття тих міст, але для худоби, тому що мало що залишилося»* [22, с. 272]. Також існує думка, що загоми П. Сулими взагалі оминули фортецю, розташовану в урочищі Сорок Байраків, і вона залишилася неушкодженою. Слід зазначити, що жодна з двох наведених версій не підкріплюється надійною інформацією писемних джерел, і вони залишаються суто гіпотетичними припущеннями можливого розвитку подій. Отже, питання щодо долі Новосергіївської фортеці, її гарнізону та населення посаду під час повстання П. Сулими на сьогодні залишається відкритим.

У наступні роки запорожці не полишали надії силою зброї знищити ненависні їм «самарские городки». Зокрема, наприкінці червня 1704 року низовики у кількості 3 000 осіб з артилерією та клейнодами вийшли з Січі, переправилися під Кодаком через Дніпро і рушили до річок Самари та Орелі. Там січовики планували розорити селітрові майдани,

захопити худобу у жителів Новобогородицької фортеці, а також зруйнувати Новосергіївську фортецю. Але на цей раз кошовому отаманові та старшині усе ж вдалося погамувати запорожців і переконати їх поки що залишити без виконання свої наміри [21, с. 255–256].

У свою чергу, мешканці посадів обох самарських фортець-містечок намагалися силоміць витіснити запорожців із присамарських земель. Так, у травні 1707 року січовики в чолобитній до царя Петра Олексійовича скаржилися на те, що новобогородицькі та новосергіївські жителі, з дозволу своїх воеводи та сотника, у великій кількості нападали на запорозькі угіддя на річці Самарі, руйнували улаштовані там пасіки, козаків і севрюків били та взагалі не давали займатися низовикам в Присамар'ї звичними для них промислами. Факт наявності конфлікту за землі вздовж річки Самари між жителями посадів Новобогородицької (містечко Самара) та Новосергіївської (містечко Вільне) фортець, яких підтримували російські гарнізони зазначених укріплень з одного боку, і запорозькими козаками, які мешкали або перебували на сезонних промислах в Присамар'ї – з іншого, спростовує популярну серед багатьох вітчизняних дослідників думку, що нібито у перше десятиріччя XVIII ст. посад Новосергіївської фортеці було заселено переважно одруженими запорожцями [12, с. 465; 17, с. 200].

У грудні 1708 р. у Російській державі було проведено територіально-адміністративну реформу, в результаті якої утворювалося декілька губерній, в тому числі й Київська. До останньої, разом із фортецями Новобогородицькою та Кам'яний Затон, було приписано і Новосергіївську фортецю [7, с. 433].

Припинення існування Новосергіївської фортеці безпосередньо пов'язано з подіями початку московсько-турецької війни 1711–1713 рр. Військові дії останньої розпочалися наприкінці січня 1711 р., коли татарське військо на чолі з ханом Девлет-Гіреєм II виступило у похід на лівий берег Дніпра. До кримського війська, яке налічувало близько 40 000 кінноти і 1 000 турецьких яничарів, приєднався загін запорожців з 2 000 вершників і кількома сотнями піхотинців.

Російське командування не передбачило такого несподіваного та швидкого нападу ханського війська. Царські генерали мали намір зосередити на початку 1711 р. значні сили в районі фортеці Кам'яний Затон і таким чином затримати ворога на підході до кордонів Гетьманщини та

Слобожанщини. Розпорядження про це було надано генерал-майору І.І. Бутурліну ще наприкінці 1710 року [1, с. 179]. Але Девлет-Гірей у перших числах лютого швидким маневром спрямував своє військо лівим берегом Дніпра і вийшов до р. Самари. Тут він спочатку напав на Новобогородицьку фортецю. Але її захисники відкрили по татарах і їхніх союзниках сильний артилерійський вогонь і хан, не наважуючись на штурм, відійшов від міста і рушив до Новосергіївської фортеці. На той час гарнізон фортеці складався з роти солдат одного з гарнізонних піхотних полків зі складу Української дивізії під командуванням капітана Івана Муханова і новосергіївських козаків, яких очолював сотник Микита Пляка (Фляка). Піхотна рота повного складу російської армії початку XVIII ст. налічувала 150 солдат. Згідно вже згадуваної відомості 1709 року у Новосергіївській фортеці нараховувалося 796 козаків-поселенців [3, арк. 493]. Отже, загальна кількість оборонців фортеці складала близько 1 000 осіб.

Згідно зі свідченнями сержанта Семена Самійлова, який у лютому 1711 р. перебував у складі новосергіївського гарнізону, жителі фортеці, дізнавшись про прихід ханського війська, зібрали свої сім'ї та майно у цитадель-замок, а сами мали намір «у великому острозі сидіти й битися до крайності», тобто до останнього боронити посад. Невдовзі хан з усім своїм військом підійшов до Новосергіївська. Козаки зустріли татар пострілами та декількох вбили. Тоді хан для перемовин із захисниками фортеці відправив запорожців. [6, с. 224]. Після перемовин новосергіївці здалися на милість хана та видали татарам московських солдат.

Захопити фортецю без кровопролиття татарам вдалося за допомогою новосергіївського сотника Пляки, який запевнив жителів фортечного посаду, що хан лише візьме необхідний його війську провіант і відступить від їхнього містечка, але *«капітан и всі урядники при ньому і солдати тому Плякові провіанту давати не дозволили. І Пляка й черкаси в тому їх не послушали і на інший день, зібрав він, Пляка, всіх черкас з рушницями і косами, і, взяв їх капітана і солдат, відвели до хана. І хан питає їх, чи є військо московське в Білгороді та в Полтаві, а потім казав, щоб вони йшли служити королю шведському, а якщо не підуть, то накаже він, хан, порубати їх усіх. І вони сказали, що служити вони шведу не хочуть, и хан звелів забрати у них рушниці й віддати під арешт»* [6, с. 223].

До того ж, судячи з джерел, у новосергіївців була ще одна вагома причина не розпочинати бойові дії з силами Девлет-Гірея, що мали чисельну перевагу *«Також знайди, яким чином Сергіївської татари взяли (а ти про то нічого не пишеш), а як ми чули, що у них пороху не було»*. Д.М. Голіцин дав цареві відписку наступного змісту: *«А що ваша величність наказали писати про розшук, яким чином татари Сергіївської взяли, і начебто я про те вашій величності не доносив. І в тому місті пороху не було, і я до пана графа Гаврилу Івановичу про те писав і з питальних речей відпущених від хана сержанта і двох людей солдат список надіслав лютого 26 числа. А при цих солдатах в тому місті пороху, окрім того, що у них в сумах, було 4 560 патронів»* [6, с. 55–56].

Солдатська патронна сумка того часу вміщувала 25–30 патронів. Отже на кожного солдата припадало по 50–60 боєприпасів. Невідомою залишається кількість зарядів для вогнепальної зброї, наявних у новосергіївських козаків. Але, якщо врахувати той факт, що кожен козак мав забезпечувати себе боєприпасами за власний кошт, то навряд чи кількість патронів, наявна у козаків, була значною. Якщо навіть припустити, що солдати гарнізону поділилися з козаками боєприпасами і роздали їм запасні 4 560 патронів, то все одно виходить мізерна кількість – всього по 5–6 патронів на людину. Зрозуміло, що якби подібне і відбулося, то це, звісно, в жодному разі не могло вирішити проблеми з забезпеченням боєприпасами новосергіївських козаків. До того ж не відомо, скільки гарматного пороху було у захисників фортеці та якою була його якість.

Невдовзі хан відпустив захоплених у полон солдат новосергіївського гарнізону, але наказав їм іти прямо до російських міст і не затримуватися в українських. Д.М. Голіцин повідомляв наприкінці березня цареві, що російських солдат з Новосегіївська, звільнених ханом, він велів *«провести до Москві, а офіцер без вісті пропав»* [6, с. 56].

Хан оволодів Новосергіївською фортецею і рушив на Слобідську Україну, що на той час була погано підготовлена до оборони. У результаті татари не зустріли на своєму шляху значного опору з боку царських військ. Розоривши Бахмут, ординці спустошили слобідські поселення в районі Ізюму і Харкова, захопили містечка Зміїв, Мерету, Валки, Коломак.

Жителі Водолаг здали своє місто ханові без бою, і, як раніше до цього, мешканці містечка на Самарі, видали

ворогові царський гарнізон. Водолазьких міщан і мешканців навколишніх слобод, які *«під час приходу в Україну Хана Кримського його зустрічали з хлібом та сіллю, і містечко йому віддали»* татари відправили на південь, до Новосергіївської фортеці (Вільному). На думку М. Костомарова це було зроблено *«з метою розселити їх на пустих степах, які складають володіння кримського хана»* [9, с. 635]. Але, по дорозі до р. Самара, переселенців наздогнав загін козаків Полтавського полку, очолюваний полковим суддею Петром Кованьком. Деякі зі слобожан спробували чинити опір, якій, утім, було швидко придушено гетьманцями. Втікачів доправили до Полтави, де за царським указом їх за давньоримським звичаєм піддали децимації – за жеребом стратили кожного десятого. Усіх інших ввійманих жителів Водолаг спочатку відправили до Москви, звідки їх заслали до Сибіру.

Наприкінці лютого головні сили кримського війська знаходилися поблизу Харкова. Тут хан очікував підходу Кубанської орди, щоб, з'єднавшись з нею, разом вирушити на Воронеж. Але, невдовзі, отримавши звістку, що кубанців затримали калмицькі загони, Девлет-Гирей відійшов до р. Самари.

На початку березня татари разом із запорожцями ще раз спробували захопити Новобогородицьку фортецю. Але гарнізон за допомогою артилерії знову відбив їхній напад [19, с. 30].

Після невдалого штурму Новобогородицької фортеці основні сили ханського війська, відчуючи гостру нестачу продовольства та втративши під час походу на Слобожанщину від відсутності достатньої кількості фуражу 5 000 коней, були вимушені залишити Присамар'я та відійти для перепочинку на кримську територію. Хан сподівався повернутися на лівобережжя Дніпра і відновити бойові дії вже у найближчий час – як тільки в полі з'явиться трава. А поки що, до підходу значних сил ханського війська, у Новосергіївську було залишено невеликий загін татар і запорожців. Усього оборонний гарнізон фортеці разом із місцевими козаками нараховував 500 осіб. Окрім того, з метою блокування Новобогородицької фортеці, в одному з урочищ між двома фортифікаційними спорудами розташувався табором загін козаків і татар чисельністю близько 1 000 осіб. Очолювали цей загін колишній переволочанський полковник Федір Нестулій [14, с. 237], який командував запорожцями, та ватажок новосергіївських

козаків отаман Пляка. Також хан залишив декількох своїх музр [21, с. 369].

Новосергіївські жителі добре розуміли, що російське командування жодним чином не змириться із втратою одного з двох своїх форпостів на Самарі, й прихід царських військ під стіни фортеці – це лише справа часу. Тому новосергіївці намагалися залишити свої оселі та перебраться у більш безпечніші місця, але татари і запорожці перешкоджали їм в цьому та забороняли виїжджати з Новосергіївська. Жителі фортеці у березні 1711 р. навіть відрядили депутацію до хана з проханням дозволити переселитися їм до кримських володінь. Але ханського дозволу вони так і не отримали: вочевидь татари сподівалися надовго закріпити за собою Новосергіївську фортецю – важливий для них стратегічний пункт у справі оволодіння Лівобережної та Слобідської України [12, с. 369].

У свою чергу, російське військове керівництво та очільники Гетьманщини були дуже занепокоєні здачею Новосергіївської фортеці та виникненням у Присамар'ї ворожого плацдарму, зручного для подальшого наступу на Гетьманщину і Слобожанщину: *«Оскільки Хан Кримський і злодії Запорожці схили до зради злодія Пляку і з Новосергіївськими мешканцями, і зібрали до того міста таких самих зрадників велику кількість і це місто твердо оберігали, схияляли і спокушати до зради в Україні наш народ, а також тримали для вільного я собі в Україні проходу, від чого не лише наші слобідські полки, але й гетьманські не без страху були...»* [20, с. 300].

Спочатку до Новосергіївської фортеці було направлено Полтавський полк на чолі з полковником Іваном Черняком. 30 березня полтавські козаки прибули до Новобородицької фортеці. Після військової ради з новобородицьким воеводою С.П. Шеншиним та полковником Андрієм Колпаковим полк Черняка рушив до Новосергіївської фортеці. Що відбулося далі, дізнаємося зі свідчень самого полтавського полковника, який у листі до Ф. Шидловського від 5 квітня 1711 р. доповідав наступне: *«... швидко прийшли до Вільного, уклали з цими вільнянцями таку розмову у дні великої суботи, схияючи їх до звернення до Його Царської Пресвітлої Величності, запевняючи їх в тому, що в разі їх звернення, то приймуть собі колишню милість монаршу. Оскільки ці вільнянці були наповнені отрутою бусурманською, того не послухали, ще почали на моє військо*

як з гармати, так і з дробових рушниць стріляти. А потім, бачачи що в мене мало людей, відступив від них під Богородичне...». Але на цьому бойові дії не завершилися. На зворотному шляху до Новобогородицької фортеці біля р. Кільчені козаки І. Черняка були атаковані загоном козаків і татар очолюваним полковником Нестулієм і отаманом Плякою. Цей загін на момент прибуття до Самари козаків полтавського полку вирушив у набіг під орільське містечко, та дізнавшись про появу біля Новосергіївської фортеці ворожих сил, повернувся назад до Самари: «... прокляті Фляка з Нестулієм, розповідав І. Черняк, – повернувшись з-під Орільських містечок, рано несподівано вдарили саме у день Богородичний на мій полк, стоячи над Кільченню, потім через милість Божу залишили свій клятий задум, не завдали нам жодної шкоди, повернулися того ж дня до своєї клятої, а я за Божою поміччю повернувся до Полтави» [6, с. 67].

Після невдалої експедиції І. Черняка було вирішено здобувати фортецю силами нашвидкуруч створеного корпусу, що складався з підрозділів регулярної армії, слобідських і лівобережних козаків під загальним командуванням генерал-майора графа Федора Володимировича Шидловського. В нападі на Новосергіївську фортецю брали участь кілька рот гарнізонного піхотного полку полковника Григорія Івановича Анненкова, ескадрон воронезького драгунського полку, козаки Харківського, Охтирського, Сумського, Чугуївського та Ізюмського слобідських полків, лівобережні козаки гетьманського полку. Загальна кількість військ Ф.В. Шидловського становила 3 756 осіб, із яких слобідських козаків налічувалося 1 267 осіб.

11 квітня 1711 р. корпус Ф.В. Шидловського підійшов до Новосергіївської фортеці та обложив її. Після того, як на пропозицію здатися захисники фортеці відповіли відмовою і обстріляли нападників із рушниць і єдиної наявної у їхньому розпорядженні гармати, царські війська пішли на штурм. Атака на фортецю здійснювалася з двох боків: з одного наступали дві роти спішених драгун і дві роти піхоти, з іншого – на приступ йшли ізюмські та чугуївські козаки. В резерві залишалася рота драгун під командуванням підполковника Новикова та охтирські козаки, очолювані бригадиром Осиповим. Інші слобідські та лівобережні козаки, ймовірно, охороняли табір. У самий розпал бою на допомогу обложеним прийшов загін, очолюваний Нестулієм та Плякою. Запорожці й татари переправилися з лівого берега р. Самари на правий і

вдарили на ізюмців та чугуївців. У свою чергу, обложені у фортеці, побачивши, що до них надійшла поміч, відкрили ворота і також зробили напад на розгублені появою несподіваного ворога царські війська. Вочевидь, розрахунок захисників Новосергіївської фортеці був доволі простий: ударом з двох боків зім'яти супротивника та, з'єднавшись, завдати ворогові якомога більшої шкоди, а за можливості – й розгромити його. Але цей задум, з огляду на чисельну перевагу, краще озброєння та дисципліну царського війська, виявився невдалим. Шидловський швидко відновив порядок і ввів до бою резерв під командуванням Новикова та Осипова. В результаті загін, очолюваний Нестулієм та Плякою, було розгромлено. Його залишки вимушені були рятуватися втечею від російських солдатів і слобідських козаків, які *«їх гнали і кололи аж за річку Самару до самого їх злодійського коша»*. Разом із тим, воякам Шидловського також вдалося відбити і вилазку, здійснену з боку фортеці та *«піхоту, що вийшла з міста, солдати і драгуни з гармат відігнали до міста»*. На цьому і завершилися події першого дня облоги. Через двох полонених, узятих під час бою та відпущених назад до фортеці, Шидловський надіслав обложеним у Новосергіївському повторну пропозицію здатися. Але захисники фортеці все ще сподівалися на підхід великих татарських сил на чолі з калгою-султаном, і тому вдруге відхилили цю пропозицію. Тоді війська Шидловського *«квітня проти 12 числа за дві години до світанку, з одного боку завів солдат, а з іншого бригадири з Охтирськими і Харківськими козаками, а з третьої підполковник Новіков з ескадроном і Чугуєвськими та Ізюмськими козаками, і почали з одного боку стріляти з гармат, а іншого відбили їх від стін гранатами, підрубали палі, увійшли до міста і гармату і прапор взяли, і багатьох їх тут зрадників на трупи перетворили, і одні з цих зрадників з дружинами і дітьми закрилися в земляний замок, котрий зроблений регулярно с ботьварками, а значні сили злодіїв і запорожців побігли до того міста через річку Самару, з якого багатьох вибили, а інші і самі вночі втопилися. Після вигнання злодіїв наказав я велике місто поселення спалити, а до них вислати попа, щоб вони здалися, обіцяючи дарувати їм життя. І вони, побачили, що воду в них забрали і в замку від диму стало нічим дихати, також ми постійно піддавали замок штурму, того-ж числа в п'ятій годині дня здались»* [6, с. 70–71].

Під час штурму було вбито лише 14 солдатів і драгунів та 8 козаків; поранено чотирьох офіцерів, 35

солдат і драгунів, 29 козаків і одного козачого сотника. У той же час, у полон до переможців потрапило 700 козаків, із яких 46 осіб були запорожцями та 3 220 жінок *«котрих чоловіки під час штурму побиті»*. Кількість загиблих запорожців, татар і новосергіївських козаків залишається невідомою. Трофеями вояків Шидловського стали 1 гармата, 1 305 рушниць-пищалей, 3 прапори і 1 литавра. За участь в облозі та штурмі Новосергіївської фортеці козаки слобідських полків отримали по 1 рублю, а старшини пожалували по парі соболів та по відрізу цінної тканини.

Полонених новосергіївських жителів за їхню зраду цареві, за те, що вони віддали своє місто неприятелеві, видали російській гарнізон і чинили спротив царському війську, *«для остраху інших, аби таких зрад вчиняти більше ніхто не наважився»* переможці покарали так само, як і раніше жителів містечка Водолаги: страчено було кожного десятого захисника Новосергіївської фортеці. Решту новосергіївських козаків разом із їхніми родинами відправили у заслання до Сибіру [6, с. 235].

Подробиці облоги і штурму Новосергіївської фортеці стали добре відомі жителям нової російської столиці. Відбулося це завдяки тому, що 11 травня 1711 р. в Санкт-Петербурзі типографією Михайла Петровича Абрамова було надруковано перший петербурзький номер газети *«Ведомости»* (до того часу з 1702 року газета виходила винятково у Москві). У цьому першому столичному номері містилися тіж самі повідомлення, що й у московському випуску цієї газети від 4 травня 1711 р. Головним повідомленням у московському і петербурзькому номерах була реляція про взяття Новосергіївської фортеці військами Ф.В. Шидловського [4, с. 91].

На цьому і завершується історія існування Новосергіївської фортеці. Укріплення фортеці, що під час штурму зазнали значної руйнації, вже ніколи не відбудовувалися. Факт припинення існування Новосергіївської фортеці саме у квітні 1711 року підтверджується і тим, що вона відсутня у переліку російських фортець, які за умовами Прутського (1711 р.) та Константинопольського (1712 р.) мирних договорів мали бути зриті або передані турецькій стороні [15, с. 714–717, 826–828]. Після 1711 року фортеця жодного разу не згадується у писемних джерелах як існуюче укріплення, хоча ще й продовжує позначатися на картах 30-х – початку 40-х років XVIII століття, але у майбутньому зовсім

зникає з картографії регіону. Тому твердження, що Новосергіївську (Сергіївську) фортецю нібито було поновлено в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр. [16, с. 44], є помилковим.

У період існування Нової Січі (1734–1775 рр.) місцевість, у якій розташовувалася фортеця, була зайнята запорозькими хуторами-зимівниками. Наприклад, згідно з описом 1756 року, в урочищі Сорок Байраків та на прилеглий території по обидва боки річки Самари налічувалося близько 20 зимівників [2, с. 267–274]. Не виключено, що одне з таких поселень козаків-запорожців могло знаходитися у середині решток укріплень старої фортеці.

Список використаних джерел і літератури:

1. Алабин П.В. Иван Иванович Бутурлин, генерал-аншеф 1661–1738 гг. Биографический очерк и письма к дочери. Ч. 1. // Русская старина. Ежемесячное историческое издание.– СПб: Типография В.С. Балашева, 1878.– Октябрь.– Кн. X.– С. 161–186.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775.– К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2003.– Т. 3.– 952 с.
3. Ведомость, что в Новобогородицком людей и артиллерии, также и в Каменном затоне. 1709 г. // Российский государственный архив древних актов.– Ф. 9. Кабинет Петра Великого від. II кн. 10.– Арк. 487–493 зв.
4. Ведомости времени Петра Великого.– Вып. II. 1708–1719 гг.– М.: Синодальная Типография, 1906.– 506 с.
5. Величко С. Літопис // Пер. з книжної української мови, комент. В.О. Шевчука; Відп. ред. О.В. Мишанич.– К.: Дніпро, 1991.– 642 с.
6. Война с Турциею 1711 года. (Прутская операция): материалы извлеченные из архивов: Государственного, Военно-Ученого, Главного Морского, Канцелярии Военного Министерства, СПб. Артиллерийского Музея, Рижскаго Генерал-Губернаторскаго, Академии Наук и Рукописнаго Отделения СПб. Императорской Публичной Библиотеки / Под ред. А.З. Мышлаевского // Сборник военно-исторических материалов.– СПб.: Военная типография (Издание Главнаго Штаба), 1898.– Вып. XII.– 359 с.
7. Військові компанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко.– К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.– 1054 с.
8. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.– Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1959.– 532 с.
9. Костомаров Н.И. Историческая монография и исследования Николая Костомарова. Мазепа и мазепинцы.– СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1885.– Т. XVI.– 701 с.
10. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський.– К.: Інститут історії України НФНУ, 2010.– Т. 1: 1687–1691.– 2002.– 479 с.

11. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський.– К.: Інститут історії України НФНУ, 2010.– Т. 2: 1691–1700.– 2010.– 752 с.
12. Мільчев В.І. Запорозький гарнізон Новосергіївської фортеці: сторінка кампанії 1711 року // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).– К.: Інститут історії України НАНУ, 2005.– С. 462–470.
13. Никитина А.В. Оборонительные сооружения засечной черты XVI–XVII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР.– М.:Изд-во АН СССР, 1955.– Вып. 44 – С. 116–213.
14. Павленко С.О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. 2-ге вид.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.– 602 с.
15. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. с 1700 по 1712 годы – Спб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцелярии, 1830.– Т. IV.– 890 с.
16. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст.– Донецьк: Східний видавничий дім, 2004.– 224 с.
17. Репан О.А. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О.А. Репан, В.С. Старостін, О.В. Харлан.– К.: Українські пропілеї, 2008.– 268 с.
18. Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699.– К.: Інститут історії України НАН України, 2004.– 357 с.
19. Судиенко М. Материалы для отечественной истории.– К.: В университетской типографии, 1853.– Т. 2.– 317 с.
20. Филарет (Гумилевский Д.Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3 т. / Редкол.: А.Ф. Парамонов (пред.) и др.– Харьков: Факт, 2005 – Т. 2.– 432 с.
21. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3 т.– К.: Наукова Думка, 1991.– Т. 3.– 560 с.
22. Яворницький Д.І. Твори у 20 томах.– К.–Запоріжжя: ТанDEM-У, 2008.– Т. 3.– Кн. 1.– 492 с.

***Володимир Бінкевич
Галина Бінкевич
Ірина Усіченко***

Красознавчі знахідки на Ігреньському півострові, місто Пересічень та система прийняття рішень

60 років тому, коли воду можна було пити просто з річки, брати Євген і Володимир Бінкевичі, тоді студенти фізико-технічного факультету Дніпропетровського державного університету, багато часу проводили, плаваючи човном по Дніпру, Самарі, Сурі. Риба не ловилась, та й ловити її вони не вміли. Переконавшись у цьому в черговому плаванні, брати причалили до берега мису Підкова Ігреньського півострова. Намір був – нарвати лікарських трав. Але забули про це, коли, вистрибнувши з човна, побачили на крайці води вимиті з берега речі: крем'яні й кістяні вироби, бронзовий наконечник стріли, монету. Пройшли далі по берегу – знайшли ще монету, вирізані з кістки прикраси, бронзові та залізні речі. Стало зрозуміло, що це подарунок хвиль, які вітер піднімав напередодні. Після цих знахідок почалося полювання за старовинними речами, що з'являлись у воді коло берегів. Приваблювала сама несподіваність знахідок: вода й вітер працювали як археологи.

У ті часи по берегах знаходилося багато цікавого і часто не зовсім зрозумілого. Можливо, для того, щоб колись розібратися, стали записувати де, коли і що знайдено. Зошит для записів назвали «Борт-журнал «Надежды». «Надежда» – так ім'ям своєї мами брати

назвали човен, який їхньому батькові зробили на о. Томаківка (м. Марганець). У цій статті ми наводимо деякі матеріали, які були зафіксовані в «Борт-журналах», гіпотези щодо інтерпретації цих знахідок та інше. Для упорядкування записів у згаданому «Борт-журналі» була складена схема ділянок на берегах Дніпра і Самари, де найчастіше траплялись давні речі. На схемі позначили ці ділянки: «Місце 1», «Місце 2» і так далі. Намагалися порівняти знахідки й історичні події, що відбувались у Надпоріжжі – на території, де зараз розташоване місто Дніпро.

Відомо, що найбільший за площею розповсюдження Дніпровський (Риський) льодовик зупинився на території, яку нині займає Дніпропетровська область, і залишив тут «сліди» у вигляді кам'яних брил. У прильодовиковій зоні виявляються і «сліди» давніх людей – мисливців, збирачів, що йшли за льодовиком. У балці коло Таромського рогу (іноді писали «Таромський поріг») знайдено кам'яне знаряддя – дуже схоже на ручне рубило ранньої пори історії людини. Але тут важко щось стверджувати. Найбільше речей кам'яного віку виявлялось на місі Підкова Ігреньського пів-острова. Це було місце, з якого розпочалися пошуки, а також місця на протилежному (південному) боці мису. Тут був знайдений великий (до 130 см у довжину) крем'яний нуклеус. Він вражає якоюсь красою відображення давнього світу. Це був нуклеус технології «паралельного сколювання».

Археологи відзначають, що така технологія виготовлення знарядь з кременю «зароджується ще в мусьтє, але отримує нове дихання у пізньому палеоліті...» [27, с. 27]. Поряд із нуклеусом було знайдено багато крем'яних виробів. Далі, метрів за 30 на захід, в обвалі берега були знайдені вироби з каменю – так звані «човники» і невеликий круглий камінь. Призначення човників і період їхнього використання по різному визначають в літературі: знаряддя для обробки шкіри, знаряддя для випрямлення стріл. У Москві в Історичному музеї біля такого виробу підпис: «Жировница: приспособление для натирания тетивы лука, г. Херсон, мезолит».

Відомо, що в часи мезоліту саме лук стає одним із головних знарядь мисливців. Взимку і ранньою весною на Ігреньський півострів ми їздили автобусом, що прямував на

Придніпровськ. Виходили там, де місцеві жителі казали водію: «Зупинить коло баби Мелашки».

Взимку 15 січня 1961 р. Євген поїхав на розвідку сам. Цього дня він знайшов вищезгаданий крем'яний пірамідальний нуклеус. Далі, на протилежному (південно-східному) березі мису Підкова знайшов цікаву річ. Роблячи «звіт» про розвідку у «Борт-журналі» записав: «место 13, у поваленого дерева найден каменный обработанный предмет». При більш детальному вивченні це виявився невеликий (3 см. завдовжки) виріб із темної кістки з нанесеними на ньому насічками (поперечними рисками). Чітко виділяється сім насічок, а на одному з кінців виробу є заглиблення для підв'язування (носіння на шиї?). Припускаємо, що це первісний місячний календар. З його допомогою давні мешканці Надпоріжжя могли визначати час за змінами фаз Місяця. Речі, на яких нанесено сім нарізок і які, схоже, підвішувалися на шиї, знаходили в цій місцевості археологи [26, с. 11].

Південно-західний і південний береги мису Підкова були особливо насичені виробами з різними знаками. В «Борт-журналі» зафіксована знахідка кам'яного човника з десятима відмітками (ямками) на кожному боці виробу. Поряд – глиняне пряслице, цікаве тим, що посередині на ньому на двох рівнях нанесені 29 і 26 ямок (невеликих заглиблень, зроблених ще до обпалювання виробу). Знайдені також кістяні вироби з однаковими групами по три нарізки. Складалось враження, що мешканці цих місць особливо наполегливо відмічали знаками щось важливе для них. Дослідник еволюції мислення наших давніх предків д.і.н. Б.А. Фролов вважає, що «знаками первоначально фиксировали не абстрактный счет «счет вообще», а, прежде всего, счет единиц времени» [28, с. 74]. Можна з цим погодитись, але додамо, що фіксували одиниці часу, важливі для узгодження життя людини та її господарської діяльності з процесами природнього середовища. Уявляється, що в складних природних умовах виживали первісні общини, котрі створювали таку структуру взаємовідносин, в якій підтримувалися, використовувались і запам'ятовувались усі зрозумілі давнім людям удосконалення. Все що шкодило – відкидалось колективним розумом общини. Можна зробити висновок, що з найранніших часів розвитку людини діяв механізм використання інтелектуальних ресурсів мозку на основі

обробки, застосовування та накопичення двоїстої інформації – позитивної (+), та негативної (–).

Систему, що дозволяє обробляти двоїсту інформацію, можна розглядати з позицій кібернетики й інформатики, і для висновків про давні речі та події застосовувати сучасні методи і моделі. Як у давньому, так і в сучасному суспільстві, однією з головних умов життя є передбачення майбутніх змін в оточуючому середовищі і своєчасне пристосування до них із використанням досвіду.

З урахуванням вище сказаного, зроблено спробу інтерпретації деяких знайдених на місі Підкова речей за допомогою поняття структурний інформаційний модуль (СІМ). Це поняття розроблялось з 1970-х років, його обґрунтування опубліковано в ряді праць [1–9]. За допомогою СІМ можна відобразити взаємозв'язок організаційно-технологічних процесів різної тривалості. При моделюванні припускається, що мешканці цих місць досягли певного розуміння, яке значення мали спостереження за періодичними змінами Сонця і Місяця для вирішення проблем, котрі виникали на Землі. Вони наносили знаки на різні речі й за їхньої допомоги могли приймати практичні рішення. Зокрема, за допомогою вищезгаданого пряслиця зі знаками можна було визначати важливі календарні періоди: тривалість року, кількість днів від весняного рівнодення до зимового сонцестояння та інше. Такий висновок робиться на основі відображення системи річного та місячного часових циклів за допомогою СІМ [8, с. 65]. У даному випадку моделювання проведено від періоду, що у народних звичаях розглядається як «стрітєння» – «зустріч зими з літом». У період стрітєння могла фіксуватись фаза місяця. Важливо, що такою ж була фаза місяця і на весняне рівнодення, а на осінне рівнодення вона була протилежною. Коли після дня осіннього рівнодення тривалість світлового дня дорівнювала тривалості світлового дня на стрітєння (приблизно 10 годин за сучасним календарем), то відбувалася «зустріч літа з зимою». Фаза місяця в цей період ставала такою, як і на осінне рівнодення, тобто протилежною до фази місяця на стрітєння. Настання повного місяця поблизу рівнодення могло прогнозуватись ще на початку року (за сучасним календарем – в січні). Можливо, що знання про подібні закономірності допомагали узгодити загальний сонячний і місячний календарі. Для окремих місцевостей і видів діяльності були свої особливості, які визначала людина.

Знання про такі закономірності в давні часи дозволяли узгодити сонячний і місячний цикли та відповідні календарі. Згідно з визначеною структурою, рік складався з 13 періодів: дев'яти по 29 діб і чотирьох періодів по 26 діб. Таким чином, за пряслицею могли обчислювати рік у 365 діб ($9 \cdot 29 + 4 \cdot 26 = 365$). За виявленою структурою можна також визначити протяжність періоду від дня весняного рівнодення до зимового сонцестояння (можливо, «народження нового Сонця»). Тут протягом 278 діб відбувається шість довгих (по 29 діб) і чотири коротких (по 26 діб) періодів: ($6 \cdot 29 + 4 \cdot 26 = 278$).

Тривалість процесу у 278 діб можна пов'язати з біологічним циклом – періодом народження дитини, який потрібен і для народження «нового Сонця».

У наш час стає зрозумілим, що пізнання світу людиною відбулося під впливом космічних сил, які діють на Землю мільйони років. Цей вплив сприймається внутрішніми структурами всього живого і, в тому числі, структурами мозку тварин, які стали пізнавати зміну ритмів навколишнього світу й пішли до людини майбутнього. Відзначаючи необхідні умови життя у біосфері Землі, академік В.П. Казначеев писав: *«биосистеми должны обладать свойством постоянно поддерживать свою структуру при изменениях внешней среды...Имеются основания для выделения в живых организмах таких показателей биологических ритмов, как циклические показатели жизнедеятельности, которые синхронизированы с колебаниями электромагнитного поля. Это суточный (циркадный) ритм, семидневный, околосесячный (26–29) ритмы»* [12, с. 30]. Схоже, що поступово мешканці мису Підкова (як й інших місць) набули потрібні їм знання про зв'язок подій на Землі з місячними і сонячними ритмами.

До даних про пряслице з мису Підкова цікаво додати відомості про знахідку біля с. Таценки під Києвом. На давньому поселенні археологи знайшли пряслице з нанесеними на ньому знаками зодіаку – сузір'ями, які приблизно 4 тис. років тому проходило Сонце від весни до осені. Це: Овен, Тілець, Близнюки, Рак, Лев, Діва, Терези. Схема су-зір'я була нанесена на «ріжках» пряслиця. Показово, що такі відомості про пряслице наведено вже в підручнику для загальноосвітніх навчальних закладів. Тут також відзначено: *«Установлено, что у многих народов пряслице символизировало Солнце-небо, ...а оборот*

пряслица вокруг оси – полный небесный круг...»
[А.И. Шалогонова, Б.Б. Шалогонов. История древнего мира.– К.: Пед. пресса, 2006.– С. 36].

На думку Б.А. Фролова, «...космическая орнаментика была, очевидно, прежде всего женским делом... В этнографии представляется довольно элементарным фактом использование женских регул как эталона времени, который передвигается вдоль месяцев и измеряет их последовательность, причем периодические процессы, включая беременность, в первобытной идеологии трактуются естественно связанными с ритмами космоса. Процессы воспроизводства в человеческих коллективах и в мире животных предстают, следовательно, двумя сторонами единого хода времени» [28, с. 92].

Треба зауважити, що пряслицю з мису Підкова приділена значна увага тому, що дані про цю знахідку і гіпотеза про зміст знаків на ній, не публікувались. Опублікована гіпотеза про календарне значення знаків, нанесених у двох структурах на кістяній пластинці [13].

На мисі Підкова, там де виявлені й інші речі із знаками, знайшов цю пластину наш товариш Вадим Камеко. З Вадимом ми познайомились у КБ «Південне», куди його направили після закінчення Дніпропетровського державного університету. Виявилася наша спільна зацікавленість в історичному краєзнавстві. Разом із Вадимом ми часто виїздили на місця знахідок по берегах Дніпра і Самари. У знайдений В. Камеко пластинці з насічками виявили аналогію між зображеними на ній структурами виміру часу і структурою систем управління з використанням інтелектуальних ресурсів [5, с. 74]. Це свідчить про те, що протягом тривалого часу мешканці Ігреньського півострова вдосконалювали не тільки технічні та технологічні засоби (різні знаряддя праці й інструменти), а також засоби, які допомагали організувати діяльність за допомогою виміру часу. За даними радіовуглецевого аналізу виявилось, що на знайдений В. Камеко пластинці з насічками, приблизно 6 тис. років. Знахідку ми показали в Інституті археології НАН України, і д.і.н. В.В. Отрощенко допоміг опублікувати інформацію про неї [28, с. 76–82].

На мисі Підкова знайдена ще одна річ із нанесеними на ній знаками – 13 насічками. Це – кістяний наконечник списа (або дротика) з повздовжнім вирізом – пазом для закріплення в ньому крем'яних вкладнів. Відомо, що зна-

ряддя з крем'яними вкладнями – мікролітами – використовувались і в мезоліті. На крайці води вздовж берега Іренського півострова знайдені досконалі вироби з кістки – наконечник стріли, риболовний гачок, лощило, голки, прикраси, а також кераміка з візерунком, нанесеним гребінцем чи паличкою. Такі речі характерні для сурсько-дніпровської культури неоліту. Вода вимивала різноманітні вироби з кременю (гостроконечники, ножі, скребки), бронзові та залізні речі (наконечники стріл і списів, накладки та пряжки, прикраси, риболовні гачки й остроги, кераміку, ковальський інструмент, побутові речі, монети тощо). Зрозуміло, що розібратися без фахівців важко. Деякі речі відібрала для музею археолог Л.П. Крилова. У 2006 році знахідки розглянув відомий фахівець із археології Придніпров'я В.М. Шалобудов. Він зазначив, що це звичайні речі, які зустрічаються як в розкопках археологів, так і в розмивах берегів, відзначив характерні для ямної та катакомбної культур речі, середньостогівські і пізніших часів пам'ятки.

Привернув увагу дослідника бронзовий листоподібний наконечник стріли. Формою він наслідує подібні вироби, зроблені ще з кременю. Взагалі, треба відзначити особливо часті знахідки тут різних за формою наконечників, стріл і списів із кременю, бронзи, заліза. Найбільш цікаві можна порівняти з такими, що виявляються у кіммерійських похованнях [27, с. 371], інші віднести до архаїчних типів скіфського часу [20, с. 19, 35]. Такі знахідки можуть бути додатковим свідченням про знаходження Герроса в цій місцевості.

В. Шалобудов визначив також речі, що належали раннім слов'янам: вироби з бронзи та заліза, браслети, кераміку, пряслиця, прикраси, фібули та інші. Важливо, що за знахідками простежується безперервність існування слов'ян: у черняхівські часи, потім у часи перебування в цій місцевості носіїв пеньківської культури – антів і уличів. Можливо, тут і пам'ятники давніх русів, які, за свідченнями арабських авторів «мешкають в Арті». Також у словнику В. Даля – «*Рус – это чудовище днепровских порогов?*». Знахідки свідчать про перебування у нашому Надпорожжі скіфів, сарматів, готів, гунів, хозар, печенігів, болгар, греків, скандинавів та інших етносів. Багато виявлялося речей козацької доби, часів перебування тут татар, росіян, поляків, литовців.

Знахідки на Ігреньському півострові підтверджують думку багатьох дослідників, що природа створила у Надпорожжі особливі умови життя. Одна з особливостей пов'язана з тим, що тут пересікалися найбільш відомі у середньовіччі шляхи або їхні важливі відгалуження – Залізний і Соляний шляхи. І пересікалися вони із знаменитим третім шляхом «із варяг у греки». У словнику В. Даля «Пересекать – это пересечь дорогу... стать поперек или преградить чем». Саме тут пороги «пересікали» Дніпро, або Дніпро «пересік» пороги, пересікалися суходільні шляхи, переправи пересікали річки. Тобто семантика дуже красномовна. Автори етимологічного словника літописних географічних назв Південної Русі вважають, що «місто пересічене шляхами» – це місто Пересічень «в землі уличів» і що воно «тепер не простежується» [10, с. 98–99]. З використанням деяких історичних відомостей в книзі «...Град ім'ям Пересічень» висловлена гіпотеза, що головне місто слов'янського племені уличів було в межах нашого міста Дніпро. За матеріалами книги [4] і знахідок на Ігреньському півострові, дещо узагальнюючи і спрощуючи події, наведемо такі тези.

- Особливо важливим став шлях «із варяг у греки» після захоплення Києва князем Олегом у 882 р. До походу Олега призвів «конфлікт з Артанією» [11, с. 12].

- Варяги і місцеві «кращі люди» накопичували товари, що збирали як данину з підкорених племен, купували у населення й привозили зі Скандинавії та Прибалтики.

- У Києві споряджали великі каравани з товарами для торгівлі з Візантією й іншими країнами Причорномор'я.

- Були й ускладнення. Літопис сповіщає, що, володіючи навколишніми племенами, Олег «з уличами і тиверцями має рать», а «...сиділи вони по Дніпру аж до моря...» [19, с. 8, 14].

- У військових походах 907 і 911 років Олег змусив Візантію дати право безмитної торгівлі руським купцям з Києва, а уличі і тиверці, мабуть, не погоджувалися без відповідної плати обслуговувати проходження через пороги караванів із товарами.

- Боротьбу з непокірними продовжував київський князь Ігор. У найбільш давньому Новгородському першому літописі сказано: «*Игоре же сидяше княжа Кыеве, мир имея къ вьсем странам, а съ Угличе и с Древляны имяше рать. И бе у него восвода именьем Свенгьлд, и примучи уличе, и възложи на ня дань, и вдасть Свенгьлду; и не вдядяшеса един град, именьем Пересечен; и седе около его три*

лета, и едва взя. И беша сидяще углице по Днепру въ низ, и по сем приидоша межѣ Бѣгѣ и Днестрѣ, и сѣдоша тамо».

Цей текст літопису, відновлений видатним мовознавцем О.О. Шахматовим, багато що пояснює відносно розташування Пересічення. Інформація про те, що «град» оборонявся три роки і був «едва взят» дружиною варязького воеводи, свідчить про значення його як для захисників, так і для нападників. Вище ми писали, що тут пересікались важливі у часи, які розглядаються, дороги. Та була в цій місцевості ще одна важлива особливість. Для тих, хто плів по Дніпру «із варяг у греки», тільки тут за будь-якої пори року можна було визначити, як продовжувати подорож: по воді, або виходити на суходольні шляхи. А якщо далі плисти по Дніпру, то як завантажити судна, щоб вони могли пройти над камінням порогів. Можливість вирішити ці питання забезпечувалась при використанні унікального водоміра-показника глибин води на порогах. Унікальність водоміра полягала в тому, що він дозволяв визначити рівень води над найвищим камінням порожистої частини Дніпра. А таке каміння було на Ненаситецькому порозі, який розташовувався за 30 км. від водоміра-показника на скелі острова Кам'януватого (навпроти Лоцманської Кам'янки в межах міста Дніпро). *«Ще в давні часи, завдяки багатолітньому досвіду і спостережливості народу, було зроблено «гідрологічне відкриття» – знайдений зв'язок між рівнем води на скелі Кам'януватого острова і глибиною на суднохідній трасі біля Ненаситецького порога»* [36, с. 6]. Глибина на інших порогах була більша ніж на Ненаситецькому. Якщо осадка судна встановлена за водоміром Кам'януватого острова, то судно могло пройти по всій порожистій частині Дніпра. Інформація про властивості водоміра острова Кам'януватого міститься у службовому рапорті директора Дніпрових порогів Мартинова. У цьому рапорті, який виявив гідролог Г.І. Швець у Центральному державному історичному архіві України (КОПС, фонд 692), сповіщається: *«Для определения судоходной воды на порогах устроен при селении Лоцманской Каменке на скале Каменеватого острова водомер, подошва которого, или точка нуль, состоит в одном горизонте с самыми высокими камнями, лежащими на фарватере Ненасытецкого порога»* [31, с. 6–7].

Біля острова Кам'януватого (інші назви – Скелястий, Князів) була стоянка-затока для транспортів, які вирушали вниз через пороги (сюди транспорти могли прибувати також

зі стоянки-затоки біля Ігреньського півострова). Тут підбирали команди лоцманів. Відповідно до глибин на судохідній трасі призначали осадку транспортів [31, с. 6]. «...Скеля на Кам'януватому острові у глибокій давнині визначала місце знаходження унікального водомірного поста» [30]. Швець вважає, що початок дії водного посту Лоцманська Кам'янка сягає у глибину віків, до X ст.» [31, с. 6].

На наш погляд, водомір міг бути спорудженим і раніше, тому що зі Скіфії через Ольвію, грецьку колонію на березі Дніпровського лиману, тільки до Афін вивозили близько 4 млн. пудів хліба на рік [31, с. 5]. Важливо також відзначити, якщо виявлялося, що рівень води не дозволяв пройти пороги, то власники водоміра могли допомагати обійти їх суходольними шляхами, які тут пролягали. Човни ставили на колісні пари, запрягали коней (як це зобразив у 1781 р. у нашій місцевості французький художник Ж.А. Мюнц [22]. Але у XVIII ст. вже не київські князі, а «російський торговельний капітал прагнув до моря», але на шляху були пороги. Стали підривати каміння, будувати канали, та не обійшлося без лоцманів [16, с. 94–95; 21, с. 148–152].

У 80-ті роки XVIII ст. відбувались уже інші події, Але, що стосується обставин із давнім водоміром, то вони підтвердилися при проектуванні Дніпрогесу. Таким чином є велика імовірність того, що саме тут, на берегах Дніпра і Самари, було місто уличів Пересічень. Можна навести й додаткові відомості, пов'язані з питаннями, які розглядаються. Деякі історики, і відомий фахівець з історичної топонімії О.О. Стрижак, вважають, що уличі (угличі) отримали свою назву «від якогось угла» [25, с. 84]. Відносно розташування цього «угла» мається багато міркувань. Уявляється, що це могла бути місцевість Передпоріжжя, де Дніпро утворює «угли», круто повертаючи на південь коло о. Монастирського і о. Кам'януватого. Як писав П. Козар: «*Нижче Самари ліве пасмо гранітно-гнейсової гряди заступає Дніпрові шлях і останній примушений круто повернути на південь, пробиваючи собі хід поперек гряди*» [15, с. 47]. З урахуванням даних топоніміки, О.О. Стрижак простежив шляхи уличів після того, як вони були «примучені» і коли близько 940 р. «едва взят» Пересічень. Він пише: «...уличі покидають Наддніпрянщину і придоша межі вой (воюючи – О.С.) Днѣстръ, и съдоша тамо». Очевидно, на новому місці уличі назвали частину своїх поселень іменами старих,

наддніпрянських. Принаймні, у районі сучасного Оржеєва виник новий Пересічен, відомий і донині [25, с. 83]. Інформація літопису про перехід населення до Бугу і Дністра підтвердили археологічні дослідження М.І. Артамонова [4, с. 163].

Вважають, що не все углицьке населення залишило Південне Подніпров'я. Певно, переселилась племенна верхівка і дружина, а частина сільського населення залишилась [23]. Племенна верхівка і дружина, можливо, перейшла в Київську землю, де в Китаєво також виявляють назву «Пересічень».

Про подальшу долю улличів, які пішли з Наддніпрянщини до Дністра, О.О. Стрижак пише: *«Але й тут не було спокою. Під натиском печенігів улличі відходять на захід і північний захід, де розчиняються серед карпатсько-волинської людності. Місцеве населення, звичайно, частину нововиниклих улличьких осель називало за етнічним найменуванням поселенців. Так, мабуть, виникло с. Улич на Закарпатті, де протікає р. Улицька...»* [25, с. 83].

Ігор, який став Київським князем у 912 р., тільки у 941 здійснив похід на Візантію. Похід не був вдалим. У 944 р. князь вирішив питання з греками, а 945 р. його вбили древляни під час збору непомірної для них данини.

Безперечно, частина улличів не залишила старих обжитих місць на островах по берегах Дніпра, Самари й інших річок. Але у зв'язку з розглянутими вище подіями і натиском кочівників населення стало набагато менше. Відома дослідниця слов'ян та їхніх сусідів у Степовому Подніпров'ї д.і.н. А.Т. Сміленко, відзначила: *«Пам'яток IX–XI ст. в цій області кількісно менше, ніж попереднього й наступного періодів, що вказує на певне запустіння області»* [23, с. 176].

У період IX–XI ст. у районі Ігреньського півострова археологічні дослідженнями фіксують «окремі знахідки», а вже у XII – першій половині XIII ст. – «поселення» [17, 18]. Наші знахідки також дозволяють судити про явища в цій місцевості. У північно-західній прибережній смузі затоки виявлялось багато речей киеворуського часу і пам'яток перших християн. На пагорбах Ігреньського півострова виникає місто, яке здивувало досвідчених археологів. Керівник експедиції Інституту археології НАН України д.і.н. Д.Я. Телегін, досліджуючи пам'ятки півострова дивувався: *«...и вдруг здесь, в Дикой степи, даже трудно себе*

представить, – разместился большой город славян, город русичей...» [26].

На основі аналізу археологічних знахідок, вчений обґрунтував висновок, що у XII ст. на Ігреньському півострові виник значний ремісничий і торговий центр, який зник у XIII ст. під час монголо–татарської навали. У красзнавчому нарисі довелося не погодитися з висновками Д.Я. Телегіна, що після загибелі «міста русів» археологічних знахідок XIV і подальших століть в цій місцевості немає [3, с. 10]. Наші знахідки свідчать, що монголо–татари зруйнували поселення на підвищеній частині півострова, а в низинах і на мисі Підкова життя продовжувалось. Підтвердженням цього були численні знахідки монет ханів Золотої Орди XIV ст., а також монет київського князя Володимира Ольгердовича [3, с. 15]. Як відзначено вище, наші розвідки відбувались у 1950–1960 рр. У цей період (до створення Середньодніпровської ГЕС³) рівень води в річках був досить нестабільним, що призводило до розмиву берегів. З середини 1960-х у цих місцях проводили інтенсивні будівельні роботи і береги з давніми речами на них засипали. Береги заросли очеретом і травою. Загони Інституту археології проводили роботи, головним чином, у 70-ті роки, коли вже важко було виявити пам'ятки. Це й стало причиною висновку Д.Я. Телегіна про відсутність пам'яток XIV ст. Але вчений писав про бродників, які проживали в XIV ст. у цих місцях, вважав, що монголи їх не чіпали, бо «не вигідно було».

Багато питань місцевої історії отримали відповідь у результаті досліджень, здійснених експедицією лабораторії археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом д.і.н І.Ф. Ковальнової на місці колишньої Самарі – козацького містечка XV–XVII ст., і спорудженої у 1688 р. Новобогородицької фортеці [14].

За даними аналізу нумізматичних знахідок, В.М. Шалобудов дав ґрунтовну хронологічну основу для висновків про безперервний розвиток поселень у Нижньому Присамар'ї [29, с. 214–215]. Зрозуміло, що нумізматичні та інші матеріали треба проаналізувати окремо.

Стосовно Пересічення коротко і, дещо повторюючись, наведемо такі висновки.

³До 2016 р. мала назву Дніпродзержинської.

- У 940-х роках військо варязького воєводи Свенельда «примучило» уличів і «взяло» місто Пересічень; заволоділо «ключами» від водного і сухопутних шляхів у порожистій частині Дніпра.

- Уличі «воюючі» змушені були відійти до Бугу і Дністра, а потім далі на північний захід.

- Частина місцевого населення залишилась на обжитих місцях, контрольованих уже варягами.

- Поступово в XI–XII ст. у Надпоріжжя надійшли нові поселенці, виникло «місто русів».

- Татаро-монголи у XIII ст. зруйнували місто, але тут залишалось місцеве населення, бродники, кочівники.

- Зросло місто Золотої Орди – Самара татарська (на лівому березі р. Самара); діяли переправи, митниця.

- У XV ст. посилилась агресія Кримського ханства. Частина населення відійшла далі по Самарі, на правому боці річки розвинулась козацька «Самарь з перевозом».

- Далі вже ясніше: Новобородицька фортеця – Катеринослав – Дніпропетровськ – Дніпро.

Можливо, подальші дослідження знайдуть підтвердження того, що з часу літописної згадки про Пересічень відбувались значні зміни, але не переривалось життя поселень у межах нинішнього міста Дніпро, якому понад 1 000 років.

Список використаних джерел і літератури:

1. Бинкевич В.В. О структуризации интегрированных систем / В.В. Бинкевич // Всесоюзная конф. посв. 60-летию академика В.М. Глушкова: Тез. докл.– К., 1983.– С. 22–23.

2. Бинкевич В.В. Эволюция биосферы и ресурсы современного развития/ В.В. Бинкевич // В.И. Вернадский и отечественная наука: Тез. докл. Всесоюз. научной конф. по истории науки и техн., посвящ. 125-летию со дня рожд. В.И. Вернадского.– К., Наук. Думка, 1988.

3. Бинкевич В.В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом: краеведческий очерк / В.В. Бинкевич, В.Ф. Камеко.– Дніпропетровськ: Пороги, 2000.– 156 с.

4. Бинкевич В.В. «...Град ім'ям Пересічень»: краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя / В.В. Бинкевич, В.Ф. Камеко.– Дніпропетровськ: Пороги, 2008.– 343 с.

5. Бинкевич В.В. Экономическая кибернетика: интеллектуальные ресурсы управления: монография / В.В. Бинкевич, Л.Н. Савчук, И.В. Усиченко, Р.В. Савчук; Национальная металлургическая академия Украины.– Днепропетровск: Герда, 2013.– 94 с.

6. Бинкевич В.В. Экономическая кибернетика: самоорганизация в управлении: монография / В.В. Бинкевич, Л.Н. Савчук, И.В. Усиченко, Р.В. Савчук.– Днепропетровск: Герда, 2014.– 78 с.
7. Бинкевич В.В. Экономическая информатика: интеграция в управлении: монография / В.В. Бинкевич, Л.Н. Савчук, И.В. Усиченко, Р.В. Савчук.– Днепропетровск: Герда, 2015.– 88 с.
8. Бинкевич В.В. Об интеграции на основе самоорганизации / В.В. Бинкевич, И.В. Усиченко // Вісник Дніпропетровського університету «Історія і філософія науки і техніки».– Дніпропетровськ: ДНУ, 2001 – Вип. 8.– С. 13–21.
9. Бинкевич, В.В. Управление на синергетической основе / В.В. Бинкевич, И.В. Усиченко // Вісник Академії митної служби України. Серія «Технічні науки».– Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2011.– № 2 (46).– С. 127–138.
10. Железняк И.М. Этимологический словарь летописных географических названий Южной Руси / И.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, А.С. Стрижак.– К.: Наук. думка, 1985.
11. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.).– К.: Спалах ЛТД, 1998.– 216 с.
12. Казначеев В.П. Учение о биосфере / В.П. Казначеев.– М.: Знание, 1985.
13. Камеко В.Ф. Про знахідку та розшифрування давнього календаря з мису Підкова / В.Ф. Камеко, В.В. Бинкевич // Інститут археології НАН України, «Археологія» № 2.– К.: 2007.– С. 76–82.
14. Ковалева І.Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Випуск 2 / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, О.В. Харитоновна.– Дніпропетровськ, Ліра, 2013.– 155 с.
15. Козар П.В. Дніпрові пороги / П.В. Козар. На Дніпрельстан через пороги. (Вибране). Упорядок і вступна стаття М.П. Чабана.– Дніпропетровськ: УкОІМА-прес, 2000.–160 с.
16. Козар П.В. Дніпровські лоцмани / П.В. Козар // На Дніпрельстан через пороги (Вибране). Упоряд. і вступ. ст. М.П. Чабана.– Дніпропетровськ: УкОІМА-прес, 2000.– 160 с.
17. Козловский А.А. Этнический состав оседлого населения Южного Приднепровья в IX–XIV вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.– К.: Наукова думка, 1980.
18. Козловський А.О. Історико культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А.О. Козловський // АН України, Інститут археології.– К.: Наук. думка, 1992.– 184 с.
19. Літопис руський/ Пер. с давньоруського Л.Є. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– 591 с.
20. Мурзин В.Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В.Ю. Мурзин.– К.: Наук. думка, 1984.– 132 с.
21. Правила проходження суден і плотів через Дніпрові пороги (Затвердив міністр шляхів сполучення С. Рухлов 29.02.1912 р. / Г.М. Омельченко Спогади лоцмана порогів Дніпрових.– Дніпропетровськ: Січ.– 1998. С. 149–152.

22. Мицик Ю.А. Очима французького художника / Ю.А. Мицик // Козацтво.–1993.– № 1.– С. 25–29.
23. Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А.Т. Сміленко.– К.: Наук. думка, 1975.– 211 с.
24. Список Археологічних пам'яток Дніпропетровського Надпоржжя (Дніпропетровська і Запорізька області) / сост. Д.Я. Телегін, А.В. Бодяньський.– К., 1990.– 48 с.
25. Стрижак О.С. Про що розповідають географічні назви / О.С. Стрижак.– К.: Наук. думка, 1967.– 127 с.
26. Телегін Д. Русичі над Кодацьким порогом / Д. Телегін // Пам'ятки України.– 1990.– № 2.
27. Україна: хронологія розвитку.– К.: КВІЦ, 2008.– Т. 1.– 704 с.
28. Фролов Б.А. О чем рассказала сибирская мадонна / Б.А. Фролов.– М.: Знание, 1981.– 112 с.
29. Шалобудов В.М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В.М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія.– 2007.– Вип. 15.– С. 214–226.
30. Швец Г.И. Водомерные реликвии на Днепре / Г.И. Швец // Человек и стихия. Ленинград: Гидрометеоиздат.– 1974.– С. 140–141.
31. Швец Г.И. Многовековая изменчивость стока Днепра / Г.И. Швец.– Ленинград: Гидрометеоиздат.– 1978.– 83 с.

Зоя Шевцова

Трагічні долі репресованих мешканців села Карнаухівські Хутори на Дніпропетровщині

Під жорнова сталінських репресій потрапили мешканці як великих міст, так і маленьких сіл. Серед них – Карнаухівські Хутори (скорочено Кархутори). У 1967 р. радянська влада перейменувала село на Миколаївку-1, цим знищивши його індивідуальність [9]. Миколаївська сільська рада офіційно була створена у травні 1969 року. У різні часи село належало до Кам'янського, Криничанського, Дніпродзержинського районів, нині – південно-західної частини Дніпровського району Дніпропетровської області. На основі географічних, історичних і природних особливостей краю створена символіка села (прапор і герб), автори якої С.В. Данович, В.Р. Зайвий, С.А. Кулик, О.Є. Потап, А.В. Чорна, З.І. Шевцова, [10].

Історичні події сприяли формуванню національної свідомості у мешканців цієї місцевості. У давні часи в долині річки Сухої Сури росли велетенські дуби та липи, які козаки сплавляли річками до Хортиці. Особливо інтенсивно почала заселятися ця місцевість у другій половині XVIII ст. після російсько-турецьких війн і зруйнування Катериною II Запорозької Січі. Ці землі були частиною Кодацької паланки, належали війську Запорозькому. У цих краях селяни ніколи не були кріпаками, відповідно, тут не було панщини. Селяни мали статус державних, платили чималі податки [7]. Наприкінці XVIII ст. козацькі родини почали переселятися в долину річки Сухої Сури з навколишніх сіл, зокрема з Карнаухівки, Таромського, Сухачівки, Петрівського. Так виникли Карнаухівські, Таромські, Сухачівські, Петрівські Хутори, які з часом об'єдналися, а назва залишилася за територіально найбільшими Карнаухівськими Хуторами [8]. Переживши багато лихоліть (голодомори, війни, репресії), мешканці села змогли зберегти національну самодостатність і гідність.

Мета дослідження: вивчити трагічні долі репресованих кархуторян і вшанувати їхні забуті імена. Для вирішення поставленої мети проведено дослідження кримінальних справ у Державному архіві Дніпропетровської

області, у фондах архіву СБУ Дніпропетровської області, вивчення матеріалів мартирологу «Повернені імена» (Дніпропетровськ, 2002), «Реабілітовані історією. Дніпропетровська область» (Дніпропетровськ, 2009), а також спогадів і сімейних архівів місцевих мешканців [5, 6].

Відправною точкою в пошуках матеріалів найчастіше було місце народження репресованих, надане згідно записів у архівно-слідчих справах відповідно до адміністративно-територіального розподілу, що діяв на момент арешту й покарання певної особи.

Вдалося дізнатися про долю 35 мешканців Карнаухівських Хуторів. Здебільшого, засуджені мали початкову освіту, були мало- або зовсім неписьменними. За національним складом – це українці, лише один репресований виявився росіянином. Загалом простежується три хвилі репресій: 1932–1933 роки (двоє засуджених), 1937–1939 (двадцять два) і 1942–1946 (одинадцять). Кількість репресованих за роками: 1932 р. – один; 1933 р. – один; 1937 р. – п'ятеро; 1938 р. – сімнадцятеро; 1942 р. – один; 1943 р. – один; 1944 р. – шестеро; 1945 р. – двоє; 1946 р. – один.

Заарештовані отримували такі вирoki: при звинуваченні в участі у повстанських націоналістичних організаціях – розстріл; за антирадянську агітацію (так звану контрреволюційну діяльність) – відправлення до виправно-трудоих таборів (ВТТ) терміном від 3 до 10 років або виселення на Північ і до Казахстану. Розстріляно було 19 чоловік (1937 р. – двоє; 1938 р. – шістнадцять; 1942 р. – один). Найбільше тих, що дістали «вишку» (розстріл), припадає на 1938 рік.

Суворий меч сталінських репресій калічив також рідних заарештованих – їхніх батьків, дружин, сестер, братів, дітей, що збільшувало кількість жертв. Вони передчасно відходили в інші світи у зв'язку з нервовими стресами або із загостренням хронічних захворювань.

Перша хвиля репресій (1932–1933 рр.)

На той час вилучали найактивніших громадян, бо саме вони могли стати підґрунтям опору проти запровадження колективізації радянською владою. До першої хвилі репресій належать матеріали слідчих органів на двох кархуторян: Івана Антоновича Олійника – ув'язненого до ВТТ на 5 років і Федора Пантелеймоновича

Бурчака – відправленого на заслання до Північного краю на 3 роки.

Нерідко трагічні долі спіткали цілі родини. Наприклад, відносно заможну родину Федоряків, члени якої переселилися в найближчі села (Таромське, Сухачівку, Діївку, Сурсько-Михайлівку), аби перечекаати тривожні часи. Але й там їх вираховували співробітники слідчих органів. Так, 27 травня 1932 року братів Кузьму (1912 р.н.) і Федора (1909 р.н.) Федоряків із Сурсько-Михайлівки було заарештовано та звинувачено в участі у контрреволюційній організації. Кузьму, студента третього курсу Дніпропетровського гірничого інституту (підробляв на Криворізькій базі геологорозвідки), кинули до в'язниці, що на вулиці Надії Олексієнко в місті Дніпро. На знак протесту він оголосив 13-ти денну голодовку, витримав увесь термін, але чекісти насильно нагодували його сухарями на 14-й день голоду. Юнак помер у страшних муках, могили його немає. Його брата Федора засудили на 5 років концтаборів. Дивом він повернувся звідти живий, женився на кархуторянці Варварі Свириденко. У роки Другої світової Федір Федоряка воював, пропав безвісті на фронті, дружина чекала його до останніх своїх днів. Їхній син Володимир, закінчивши Харківський авіаційний інститут, працював інженером-конструктором, завжди займав активну життєву позицію. А ще у нього виявилось літературне обдарування: написав колоритні новели про долі своїх земляків.

Репресивні заходи другої хвилі (1937–1939 рр.)

За другої хвилі репресій у Кархуторах було заарештовано 21 особу, з них: 17 – розстріляно, 4 – відправлено до ВТТ. Багато селян були ображені на радянську владу: у них, добрих господарів, які з ранку до пізнього вечора працювали, аби нагодувати родину, забрали землю, майно та ще й назвали «ворожими елементами». Збираючись разом, вони висловлювали спільні погляди на події того часу: невдоволення політикою Сталіна та його уряду, розстрілом відомих громадських діячів, які водночас стали «ворогами народу» (Якіра, Тухачевського, П'ятова та інших). Однотумці вважали, що Червона Армія перейшла на бік троцькістів, а Сталін, випустивши позику оборони СРСР, хотів таким чином «підкупити військових». Тому вони відмовлялись підписуватися на ту позику.

У 1937 році було розстріляно двох кархуторян: Платона Даниловича Неклесу – колгоспника сільськогосподарської артілі «Переможець» Дніпродзержинського району і Дем'яна Івановича Іванова – директора середньої школи в с. Карнаухівські Хутори. Його дружина Єфросинія Овдіївна Іванова працювала вчителькою в місцевій школі та керувала шкільним хором. На той час, коли її чоловіка тримали в кадебістських катівнях, жінку примушували вивчати зі школярами пісні, які возвеличували Сталіна і його оточення, з обов'язковим використанням колоратур (прикрас для основної мелодії, які частіше використовуються в оперних партіях).

У тому ж 1937 р. до ВТТ було ув'язнено трьох кархуторян: Михайла Івановича Гур'янова (на 10 років), Кирила Опанасовича Щербину (на 8 років) та Кирила Яковича Ігнатенка (на 10 років). Його син Василь Кирилович Ігнатенко за радянських часів став Героєм Соціалістичної Праці, орденоносцем (нагороджений Золотою Зіркою, двома орденами Леніна і Жовтневої революції), але він так і не зміг дізнатися про долю батька та полеглих її. Онука Василя Кириловича, Світлана Леонідівна Лозова, нині мешкає в місті Запоріжжя, викладає німецьку мову, вивчає долю своїх пращурів.

У 1938 р. пройшли по одній спільній справі 17 кархуторян і 7 мешканців сусіднього села Василівки. Вони майже одночасно були заарештовані та засуджені за участь у так званій «контрреволюційній націоналістичній організації», якої не існувало, навіть не могло існувати.

За твердженням енкаведистів, контрреволюційну групу очолював учитель Василівської початкової школи Микола Семенович Лісовий. До групи входили кархуторяни: Денис Іванович Воловик, Роман Андрійович Живчук, Фока Ілліч Зайвий, Павло Омелянович Луняк, Іван Борисович Найдьон, Галактіон Васильович Синій, Артем Хомич Сітало, Іван Іванович Сітало, Василь Йосипович Солдатонок, Григорій Степанович Федоряка, Терентій Максимович Цілина і п'ятеро Бурчаків – Дмитро Васильович, Михайло Якович, Назар і Наум Васильовичі та Панкрат Кіндратович; мешканці Василівки: Денис Григорович та Онисим Федорович Гореничі, брати Артем і Назар Петровичі Куяни, Леонтій Логвинович і Наум Тимофійович Норохи, Карпо Якимович Терещенко.

Розстріляли їх майже одночасно (у квітні-травні 1938 р.). Лише Іванові Івановичу Сіталу вдалося уникнути розстрілу, був ув'язнений до ВТТ на 4 роки з обмеженням прав на один рік. Тільки через десятки років усіх реабілітували.

Зі спогадів кархуторянина Володимира Федоряки: *«На одній із вечірок Панкрат Федоряка заспівав «Ще не вмерла Україна», і цього було досить для арешту й подальшого розстрілу».*

Історик за фахом, переможець багатьох міжнародних та обласних конференцій Сергій Андрійович Кулик сумлінно вивчав трагічну долю свого діда – агронома Криничанської МТС Наума Васильовича Бурчака, якого звинувачували у шкідництві щодо збереження зерна. Згадуючи розповіді пращурів, Сергій Андрійович у своїх спогадах писав: *«На момент арешту дід мав трьох дітей підліткового віку (Тихона, Гашу, Надію) й найменшу донечку Ліду, якій тільки виповнилося шість місяців. Мій бабусі Улиті Петрівні було тоді 42 роки. Дід Наум додому вже не повернувся. Ніякими словами не можна описати горе, яке прийшло в сім'ю після дідового арешту».*

Дія репресивної машини: третій оберт (1941–1946 рр.)

За третьою хвилі репресій у Кархуторах, яка пов'язана зі звинуваченням людей у так званій «антирадянській агітації, дезертирстві, пособництві окупаційним військам», було засуджено 14 кархуторян (з них: розстріляно – 2, відправлено до ВТТ – 11, до Казахстану – 1). Під підозрою опинилися всі, хто залишився на окупованій території, незалежно від обставин. Окупанти жорстко вимагали від людей іти на роботу туди, де вони працювали за радянської влади: колгоспникам – у колгоспні бригади, робітникам – на заводи, залізничникам – на станції. За відмову – концтабір або розстріл, у крайньому разі – відправка в неволю до Німеччини. На окупованій території примусово зобов'язували працювати на німецьку владу. Все це органи НКВС пригадали людям потім, після війни.

У 1942 році Василь Іванович Назаренко був звинувачений у зберіганні фашистських листівок, закликаєх до повалення радянської влади і розстріляний. У 1943 році Марко Іванович Артюх був позбавлений волі у ВТТ на 10 років.

Відразу після звільнення від окупантів, радянські спецоргани почали переслідувати тих, хто був пов'язаний або підозрювався у зв'язках з Організацією Українських Націоналістів (ОУН). У серпні 1941 року слідом за німцями прийшли таємні похідні групи ОУН [1]. Радянська пропаганда стверджувала, що націоналісти начебто союзники німців. Насправді фашистів доводила до люті сама ідея українських патріотів-націоналістів про відтворення Української держави. У 1942 році в Кархуторах виникла місцева організація ОУН, яка

нараховувала понад тридцять чоловік, переважно це була молодь.

Керівником групи був Костянтин Іванович Федоряка, з родини розкуркулених селян, на той час студент п'ятого курсу Дніпропетровського медичного інституту. Йому допомагала сестра Галина, двоюрідні брати Володимир і Микола Панасовичі Федоряки, Віра Шевченко (учениця 8 класу Василівської середньої школи), Федір і Тетяна Огійки та інші друзі-односельці. Зберігалася конспіративність: з кожної трійки тільки один мав знати члена іншої групи. Зв'язковим між кархуторянами та оунівцями сусідньої Сурсько-Михайлівки був Григорій Бережний (він же Олександр Левченко). Патріоти придбали друкарську машинку, писали листівки, які розповсюджували серед населення. Їхню діяльність, зокрема невдалу спробу підірвати залізничний міст біля села Микільське, колоритно описав Володимир Федоряка в новелі «Націоналіст» [10].

Яка подальша доля спіткала юних патріотів? Костянтин Федоряка при спробі підірвати міст у Микільському був поранений поліцейськими, які здали його в гестапо. Розстріляний німцями 22 жовтня 1943 року в Кривому Розі на шахті ім.Валявки разом з іншими патріотами [2]. Його сестра Галина Іванівна (1924 р. н.) була засуджена в 1943 році на 15 років концтаборів, повернулася додому в 1958-му. Померла в 2002 році, похована в Діївці. Друга сестра Костянтина, Ольга, вчителька, весь час була під КДБістським ковпаком (роки її життя: 1920–1991, похована в Діївці).

До виправно-трудових таборів були ув'язнені: Григорій Макарович Неклеса (на 10 років), Федір Максимович Огійко (на 8 років) і його сестра Тетяна (на 5 років), двоюрідні брати Костянтина Федоряки – Володимир Панасович (на 10 років, помер у засланні) і Микола Панасович (на 8 років; відбувши призначений термін, поїхав до Сибіру, де на той час перебувала його дружина). Віра Шевченко тривалий час перебувала на висилках у Красноярському краї.

До оунівців у Кархуторах була причетною і мешканка Таромського Ольга Лящевська. Вісімнадцятирічною дівчиною Оля захопилася патріотичними українськими ідеями. Після звільнення Дніпропетровська від фашистів, 14 липня 1944-го була ув'язнена до ВТТ на 15 років. На щастя, 22 травня 1948-го термін покарання зменшили до 10 років. Реабілітована вже в незалежній Україні 29 січня 1992 року. Родину створила з

Олегом Двиновим. У страшних умовах довелося мешкати у Воркуті, подружжя виховало дочку Євгенію. Про долю Ольги Лящевської довідалися від її кузини – актриси Дніпропетровського академічного драматичного театру ім. Т.Г. Шевченка, відомого театрального діяча Марії Проценко.

У ранній повоєнній час (1945–1946 рр.) ув'язненими до ВТТ були Пилип Платонович Неклеса (на 8 років), Іван Янович Березовський (на 10 років). Відбували покарання й члени родин так званих «зрадників Батьківщини». Серед них: Гур'янова Ксенія Панкратівна (заслана до Казахстану на 5 років).

Окрема розповідь про першого освіченого вчителя в Кархуторах, першого літописця краю, громадського діяча Придніпров'я першої половини ХХ століття Михайла Івановича Лояна [3]. Його батько Іван Іванович був таромчанином, а мати Олена Федорівна Ігнатенко – родом з Кархуторів. У травні 1938 року Михайла Лояна було заарештовано за прихильність до ідей українізації. У слідчих органах він проходив за спільною справою з учителем Костянтином Михайловичем Єфремовим (племінником видатних українських громадських діячів, братів Сергія, Петра і Федора Єфремових). Михайло Лоян перебував два роки у міській в'язниці (Чичеринській), а потім був засланий до Марійської автономної республіки (працював у артілі «Красное Знамя»). Реабілітований 11 вересня 1959 року [4].

Проведене дослідження свідчить, що репресій зазнали всі верстви населення: робітники, селяни, інтелігенція. Мотиви обґрунтувань формулювалися всілякі: політичні, економічні, соціальні, класові, національні, релігійні. На різних історичних етапах репресії проявлялися по-різному: змінювався їхній характер, форми, розмах, але суть залишалася та сама – горе, страждання і смерть невинних людей. Ознайомившись із особовими справами арештованих, можна уявити умови їхнього перебування у в'язниці, засоби досягнення дізнань: від психологічного й фізичного тисків до фальсифікації протоколів допитів та інших слідчих документів. При зборі відомостей про репресованих активно допомагали місцеві мешканці, зокрема учитель історії Сергій Кулик, учителька хімії Таїса Тарасенко, інженер-конструктор Володимир Федоряка, кандидат технічних наук Володимир Зайвий. Матеріал про репресованих кархуторян увійшов до книги «Широкое село під горою: Карнаухівські Хутори – Миколаївка-1 (видавництво «Моноліт», 2017 рік) [10].

Список використаних джерел і літератури:

1. Діяльність підпілля ОУН на Сході України / Упоряд. П.В. Хобот.– Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина».– Д., 2010.– 132 с.
2. Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією / Інститут суспільних досліджень / За ред. В. Панченка. Упор. Ю. Щур, А. Середін.– Д., 2010.– 46 с.
3. Лоян М. Таромські зошити / Упор. З. Шевцова.– Д.: Моноліт, 2006.– 304 с.
4. Лоян М. Таромське: перегук століть / М. Лоян, З. Шевцова.– Д.: Моноліт, 2009.– 704 с.
5. Повернені імена. Мартиролог.– Д.: Моноліт.– 2002.– Т. 4.– Кн. 1–4.
6. Реабілітовані історією. Дніпропетровська область / Упоряд.: Є.І. Бородин, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.Т. Терещенко.– Д.: Моноліт.– Кн. 1.– 2009.– 880 с.; Кн. 2.– 2008.– 1118 с.
7. Шевцова З.І. Вільного духу не скути в кайдани / З.І. Шевцова // Зоря.– 2008.– № 46 (20764).– С. 12; Зоря.– 2008.– № 47 (20765).– С. 4; Зоря – 2008.– № 49 (20767).– С. 4.
8. Шевцова З.І. Сторінки історії Карнаухівки / З.І. Шевцова.– Д: Дріант.– 2012.– 192 с.
9. Шевцова З.І. Як повернути селу історичну назву? / З.І. Шевцова // Зоря.– 2016.– № 26 (21757).– С. 3.
10. Шевцова З.І. Широке село під горою: Карнаухівські Хутори – Миколаївка-1 / З.І. Шевцова – Д.: Моноліт, 2009.– 416 с.

**Олег Бажан
Вадим Золотарьов**

Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору»

Дослідницька тема, присвячена політичним репресіям на Придніпров'ї в 1937–1938 рр. є традиційним історіографічним сюжетом у вітчизняній біографістиці кінця ХХ – початку ХХІ ст. Вже написані наукові розвідки про організаторів великої соціальної чистки на теренах Дніпропетровської та Запорізької областей, зокрема,

біографічні нариси про начальника УНКВС по Дніпропетровській області Ю.Ф. Кривця; начальника Запорізького міського відділу НКВС І.Б. Шумського та інших [9]. Проте на сьогодні бракує біографічної продукції, в якій скрупульозно відтворено життєвий шлях та діяльність співробітників НКВС, які були причетні до виконання смертних вироків на основі рішень позасудових органів у часи «Великого терору» на Придніпров'ї. Автори статті, спираючись на корпус архівних джерел, низку довідково-інформаційних ресурсів, прагнуть відтворити біографію деяких членів розстрільних команд у Дніпропетровській області в часи «Великого терору», простежити яким чином соціальні, історичні та ситуативні фактори впливали на волю та фах «штатних катів» НКВС.

«Ним особисто приведено у виконання понад дві тисячі сто вироків»

(Начальник Дніпропетровської тюрми УДБ НКВС УРСР
Наум Цалевич Турбовський)

Наум Цалевич Турбовський народився 25 жовтня 1896 р. у містечку Ходорків Ходорковської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині село у Попільнянському районі Житомирської області). Батько понад 35 років працював теслюю на цукровому заводі та підробляв ремонт бочок (помер у 1918 р.) Мати займалася домогосподарством та загинула 1920 року в Ходоркові під час польсько-радянської війни. Три старших брати (за професією – теслі) та сестра у пошуках кращої долі виїхали до США (Мендель – у 1900 р., Масей – у 1905 р., Нехамія – у 1912 р., Маня – у 1920 р.) [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 153 зв.]. Ще один брат, Матвій, був червоним партизаном і загинув у 1918 р., сестру Босю в жовтні 1941 р. розстріляли нацисти в «Бабиному яру». Рідною мовою вважав російську [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 6], добре володів єврейською, а ось про ступінь володіння українською ніде не згадував. Наум навчався в хедері 3 роки, але через брак коштів кинув навчання та пішов працювати: спочатку на цукровому заводі, а впродовж 1909–1915 рр. машиністом заготівельником у майстернях Ходоркова та Бердичева. У серпні 1915 р. був мобілізований до царської армії, воював рядовим на Західному фронті, у 18-му Вологодському та 60-му Сибірському піхотних полках. У липні 1917 р. після поранення та контузії був відправлений на лікування до Москви, а потім до Казані. Після одужання, у серпні 1917 р., відмовився повертатися на фронт, за що у складі групи солдат був запроторений на пристань Чупа Кандалакської затоки Білого моря. Описуючи свій «шлях у революцію» Н. Турбовський вказує, що після жовтневого більшовицького перевороту він вступив у Чупі до червоногвардійського загону та виїхав до Петрограду, де перебував до грудня 1917 р. Потім його закін

«направили в Україну, де взяли активну участь в боях проти гайдамаків та Центральної Ради. Під час відступу з України я лишився, вступив до лав комуністичної партії та працював за її завданням» [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 31]. Впадає в очі той факт, що Наум Цалевич не вказує назви чи номери більшовицьких з'єднань в яких він служив, не перераховує місця бойових зіткнень з «ворогами пролетарської революції». Відсутні про це дані й у його особовій справі. Так само бракує у службових документах інформації про його участь у партійному житті. За словами Н. Турбовського, у серпні 1918 р. він вступив до партизанського загону тов. Некрута і «брав активну участь у розгоні гетьманської влади та вигнанні німецьких окупантів і Петлюри. В цьому загоні я перебував до Червоної Армії, був направлений до Одеської червоної робітничої роти, де весь час знаходився на фронті проти Денкіна та Махна» [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 32]. Знов у записках Н. Турбовського жодної конкретики – ні назв військових частин, ні місць боїв, ні обставини загибелі командира загону Некрута. Наступні сторінки біографії Н. Турбовського є ще більш заплутаними і вже не раз ставали предметом спеціального розслідування відділом кадрів НКВС УРСР. Для прикладу наведемо фрагмент спогадів Наума Цалевича за 1919 рік: «У вересні 1919 року дня не пам'ятаю, я з одним червоноармійцем, перебуваючи в розвідці, був захоплений у полон білокозачим роз'їздом. У цей час наступаючими червоними частинами я був відбитий. Днів за два після цього випадку, наші частини, знаходячись на станції Помічна (нині містечко в Добровеличківському районі Кіровоградської області – авт.), були захоплені в полон бандою Махна. Пробувши 3–4 дні в Добровеличківці, ми дізналися що в Первомайську знаходяться Червоні частини та вночі групою в 30–40 чоловік втекли від Махна до міста Первомайська. Прибувши до Первомайська пізно вночі, ми зупинилися на околиці міста, а вранці дізналися, що місто вже захопили білі. Оскільки я вже кілька днів ходив хворим, я попрямував до лікарні, де і зліг, захворівши висипним тифом. Одужавши, я влаштувався працювати в пекарні, що належала громадянину Швецю. Водночас налагодив контакт з підпільною організацією більшовиків, в якій працювали т.т. Коган, Садовський і Громицька» [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 3]. Ми не даремно приділили стільки уваги цьому епізоду, оскільки, на нашу думку, він міг змусити Турбовського доводити свою відданість справі революції службою в ЧК та

виконанням специфічних завдань, а саме «знищенням ворогів народу».

Ще однією причиною брати участь у розстрілах «контрреволюційного елемента» могла бути помста за вбитих матір і брата, спалену в Ходоркові хату та батьківську бондарську майстерню. Як би там не було, але у лютому 1920 р. за мандатом партійної організації Н. Турбовський влаштовується до Особливого відділу при ревкомі Первомайська. Невдовзі особливий відділ буде реформовано у Первомайську повітову ЧК. У зазначеному підрозділі він служить до липня 1921 р. у статусі коменданта і завідувача оперативним відділом, а згодом буде переведений на посаду коменданта Балтської повітової ЧК, на якій перебував до червня 1923 р. З червня 1923 р. до червня 1925 р. Н. Турбовський обирає професію контролера з перевірки іноземних суден Миколаївського окружного відділу ДПУ. Невдовзі за власним бажанням полишає чекістську службу. З жовтня 1925 р. до червня 1926 р. навчається в Одеській радпартшколі, з червня 1926 р. до січня 1930 р. працює в молдавській промисловій спілці завідувачем складами, завідувачем оргвідділу та членом правління, а у 1930 р. був мобілізований до органів ДПУ. З 30 вересня 1930 р. Н. Турбовський стає помічником уповноваженого економічного відділку Миколаївського міського відділу ДПУ. У тогочасних службових документах ДПУ відзначалося сумнісне ставлення Н. Турбовського до роботи, втім підкреслювалася недостатня грамотність та слабка чекістська підготовка – *«потребує постійного керівництва в роботі»* [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 15]. У травні 1932 р. Н. Турбовського переводять на посаду уповноваженого оперативного відділу Молдавського обласного відділу ДПУ. Вірогідно, це призначення сталося завдяки головному молдавському чекісту Давиду Мойсейовичу Соколинському (1902–1940), який разом з Наумом Цалевичем працював у Балтській повітській ЧК, де отримав подяку «за доблесну самовіддану боротьбу з бандитизмом» і «за вміле проведення та керівництво роботою з розколу церкви» [5, ф. 288, оп. 7, спр. 1570, арк. 2 зв.]. Однак працювати разом зі старим товаришем по службі довелося недовго. 19 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У «прийняло пропозицію» голови ДПУ УСРР С.Ф. Реденса та затвердило *«т. Соколинського на нач.[альника] Вінницького облвідділу ДПУ»*, а *«т. Купчика на нач.[альника] Молдавського облвідділу ДПУ»* [4, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 197]. Це рішення не задовольнило партійне керівництво АМСРР і воно звернулося до політбюро ЦК КП(б)У

з проханням «залишити тов. Соколинського на роботі в Молдавії» – випадок майже винятковий у тогочасній практиці взаємовідносин провінції та центру. Партиїне керівництво УСРР продемонструвало свою непохитність – відхилили прохання та підтвердило постанову про призначення чекіста на Поділля. Услід за своїм шефом полишив Тирасполь і Н. Турбовський. 19 лютого 1933 р. його призначили заступником начальника політвідділу Онуфріївської МТС по ДПУ Онуфріївського району Харківської області. Політвідділи МТС були створені згідно з рішенням січневого (1933 р.) пленуму ЦК ВКП(б) як надзвичайні органи комуністичної партії, наділені повноваженнями політичних, господарчих і каральних органів. В штаті політвідділу було шість чоловік, начальник політвідділу, два заступники (з партійно-масової роботи і з ОДПУ), помічники з комсомольської роботи та з роботи серед жінок, редактор багатотиражної газети. В спеціальній директиві ДПУ УСРР та політсектору МТС Наркомзему УСРР від 17 червня 1933 р., роз'яснялося, що заступник начальника політвідділу по ОДПУ, «*маючи основним завданням агентурне виявлення та своєчасну ліквідацію контрреволюційного активу та антирадянських елементів в МТС і колгоспах, що обслуговуються, проводить свою роботу в тісному контакті з начальником політвідділу, якому він цілком підпорядковується*». У той же час підкреслювалося, що чекісти зберігають повну самостійність в оперативній роботі, про наслідки якої вони повинні були в усній формі інформувати начальників політвідділів [8]. В атестації Н. Турбовського за період з 19 лютого до 10 грудня 1933 р. відзначалося, що за час роботи в політвідділі він «*на роботі себе не виправдав. Непрацевдатний, безініціативний, агентурно-оперативне обслуговування об'єктів досі не розгорнув, незважаючи на неодноразові нагадування та вимоги. Політична інформація поступає вкрай нерегулярно та за якістю цілком незадовільна, все зводиться до голого фотографування фактів. Таємного апарату не має, за даними організації завербував за весь період кілька осіб. Жодної зачіпки та розробки не має. Слідчі справи відсутні. Як встановлено, під час виїзду на місце займається господарською та партійно-масовою роботою на шкоду чекістській. До основної роботи відноситься вкрай недбало. Посаді, що займає, не відповідає. Підлягає заміні*» [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 62 зв.].

Дивує той факт, що замість зняття з роботи Н. Турбовського у грудні 1933 р. відправили на курси заступників начальників політвідділу МТС з ОДПУ при

Дніпропетровському обласному відділі ДПУ. В атестаційних документах на Н. Турбовського першої половини 1930-х років підкреслювалося його вміння володіти собою та налагоджувати стосунки з оточенням, сумлінне та зацікавлене ставлення до навчальної роботи. До виконання своїх посадових обов'язків Наум Цалевич повернувся у лютому 1934 р., утім здобути довіру керівництва Харківського облвідділу ДПУ не зумів. Центральна атестаційна комісія ДПУ УСРР зробила висновок, що він *«не відповідає посаді, яку займає»* [1, ф. 64, spr. 4227, арк. 62 зв.].

Здавалося б, що чекістська кар'єра Н. Турбовського добігає кінця, але знову у пригоді став старий знайомий – начальник УНКВС по Вінницькій області Д.М. Соколинський, за сприяння якого Наум Цалевич 1.02.1935 р. отримав посаду начальника лісової охорони облуправління НКВС. Головний подільський чекіст надав чудову характеристику Н. Турбовському – *«добре поставив роботу по боротьбі з лісовими порушниками, усунув ненормальності та дефекти в лісовому господарстві»* [1, ф. 64, spr. 4227, арк. 15], і таки домігся його повернення на роботу в ГУДБ. 1 червня 1936 р. Н. Турбовського призначили начальником оперативного відділу УДБ УНКВС Вінницької області та невдовзі присвоїли звання лейтенанта державної безпеки. Оперативний відділ проводив роботу з п'яти основних напрямів. 1-й – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки). 2-й – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). 3-й – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордеррами; виїзди на особливо важливі пригоди; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справам політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок по вказаному об'єкту; обслуговування населення по домітках і проведення попередніх агентурних розробок за узгодженням із відповідними відділами; розшук політичних злочинців; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елемента; керівництво системою прописки та адресними столами;

облік елементу, що проходить по установках та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів з особливо важливих пригод у місті; оформлення тимчасово затриманих). 4-й – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів). 5-й – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів з контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку. 16 грудня 1936 р. майор державної безпеки Д.М. Соколинський був призначений начальником УНКВС по Дніпропетровській області, а через десять днів. Н.Ц. Турбовський був призначений т.в.о. інспектора при начальникові цього ж УНКВС. З точки зору службової ієрархії переведення до Дніпропетровська було пониженням на посаді. Зараз важко сказати, чому стався цей переїзд – можливо Наум Цалевич у черговий раз не впорався з чекістською роботою, либонь, просто вирішив податися за своїм благодійником, очікуючи подальшого вигідного працевлаштування. Невдовзі шляхи Н. Турбовського та Д. Соколинського розійшлися назавжди. 23 січня 1937 р. Соколинський був призначений начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР. На роль контррозвідника Наум Цалевич явно не тягнув і тому залишився у Дніпропетровську, де у 1937–1938 рр. працює комендантом і начальником тюрми УДБ обласного УНКВС, за що 19 грудня 1937 р. нагороджується орденом Червоної Зірки [6]. Відповідний нагородний лист нам відшукати не вдалося, проте дострокова атестація на начальника 10-го (тюремного) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області Н. Турбовського, яку підписав начальник обслуговування старший майор державної безпеки Юхим Фомич Кривець (1897–1940) говорить сама за себе. Її другий розділ – «Оперативна оцінка працівника» містить такі рядки (цитата мовою оригіналу – авт.): *«Свою работу знает хорошо. Умело организовал охрану и изоляцию заключенных внутренней тюрьмы УГБ УНКВД, а также доставку арестованных на допросы с Днепропетровской тюрьмы, что во многом способствовало успешности следствия. Тов. Турбовским непосредственно проведена большая работа по приведению в исполнение приговоров к высшей мере уголовного наказания, в порядке приказов*

Народного Комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485, 00439 и 00593 и по решению Коллегии Верховного Суда Военного Трибунала и Особой тройки при УНКВД над врагами народа, участниками военно-фашистского заговора, шпионами и диверсантами. Им лично приведено в исполнение свыше двух тысяч ста приговоров. Занимаемой должности соответствует. Достоин досрочного присвоения следующего спецзвания «СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ»» [1, ф. 64, спр. 4227, арк. 77].

Понад 2100 власноруч розстріляних дніпрян не переконали начальника УНКВС Дніпропетровської області майора державної безпеки Петра Андрійовича Коркіна (1900–1940) у благонадійності штатного ката. 26 березня 1938 р. П. Коркін підписав чергову довідку на Н. Турбовського, в якій було висловлено рекомендацію: *«Як уродженця УРСР, який працює на теренах УРСР з 1917 року, необхідно перевести вглиб СРСР»* [1, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 6], проте Наума Цалевича на певний час лишили у Дніпропетровську. 3-го липня 1938 р. нарком О.І. Успенський надіслав телеграму П.А. Коркіну: *«Наказую у добовий термін відрядити Київ Турбовського»* [1, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 6]. У ті часи відрядження до столиці УРСР для провінційних чекістів дуже часто означало арешт, і до Києва начальник дніпропетровської тюрми УДБ УНКВС їхав не в кращому настрої. Як виявилось згодом, фахівці рівня Н. Турбовського були найбільш затребувані радянськими спецслужбами. 3 середини липня 1938 р. Н. Турбовський став опановувати посаду заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини. Через три дні після втечі О. Успенського, 18 листопада 1938 р., т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комдив В.В. Осокін підписав наказ про відрядження Н.Ц. Турбовського *«у розпорядження НКВС СРСР»*, що на нашу думку може свідчити про бажання нового керівництва наркомату позбутися сумнівних осіб, причетних до постаті опального наркома. Невдовзі це призначення було скасовано і на посаді заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини *«здібний та ініціативний господарник»* пропрацював до 1 липня 1943 р. – дня призначення начальником господарського відділку комендантського відділу Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ УРСР. З 1 жовтня 1944 р. до 3 квітня 1947 р. Н. Турбовський очолював комендантський відділ Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ/МДБ УРСР. 8 липня 1947 р. Турбовський звільнений у відставку *«через*

стан здоров'я» [1, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 10]. На пенсію, яка дивним чином співпала з боротьбою «з безродними космополітами», підполковник державної безпеки Н. Турбовський, вийшов, увінчаний орденами Червоного Прапора та Вітчизняної війни другого ступеню, отриманими у 1945 р. Про конкретні справи Н. Турбовського під час Другої світової війни відомо небагато, хіба що скупі рядки в нагородному листі: *«весь період Вітчизняної війни знаходився в оперативних групах Наркомату. Провів велику роботу з евакуації матеріально-майнових цінностей наркомату. Після повернення до Києва, в стислі терміни забезпечив адміністративні будівлі НКДБ УРСР всім необхідним. Працює чесно і сумлінно, не рахуючись з часом»* [1, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 20]. Подальша доля Н.Ц. Турбовського невідома.

Кат за власним бажанням (Семен Олександрович Янкович)

Семен Олександрович Янкович народився 3 липня 1903 р. в Одесі в багатодітній єврейській родині. Батько працював вантажником у порту, мати виховувала 5-х синів і 2-х дочок. Неписьменні батьки не могли забезпечити нормальної освіти своїм дітям. Семен спромігся лише закінчити державним коштом народну школу у 1911 р. і в одинадцятирічному віці розпочав трудовий шлях, працював підручним токаря по металу в арматурних майстернях одеських заводів «Прива», «Бобера», «Гданський». У 1918 р. став червоногвардійцем, наступного року добровільно вступив до Червоної Армії та водночас став таємним співробітником відділу боротьби з бандитизмом Одеської ЧК. Служив у штабі 3-ї бригади 47-ї стрілецької дивізії та в кінній розвідці, воював з армією УНР під Вапняркою, у ході придушення повстання німецьких колоністів під Одесою був поранений [2, особова справа 7056, арк. 20]. З 26 травня 1920 р. працював співробітником для доручень відділу боротьби з бандитизмом Одеської губ. ЧК і наступного року

отримав пістолет «Маузер» від Колегії місцевої губ. ЧК [2, особова справа 7056, арк. 28]. Навесні 1921 р. начальник секретно-оперативної частини Одеської губ. ЧК Л.М. Заковський був призначений головою Подільської губ. ЧК. На його прохання до прикордонного регіону перевели велику групу одеських чекістів, серед яких був і Семен Янкович. 3 травня 1921 р. він працював комісаром-оператором Подільської ЧК, з 29 квітня 1922 р. – комісаром для особливих доручень Подільського губвідділу ДПУ, з літа 1922 р. – контролером прикордонного пункту № 1 у Волочиську (з 1919 року поблизу містечка було встановлено державний кордон по річці Збруч між УСРР та Польською державою). Своєю новою посадою С. Янкович мав завдячувати начальнику прикордонного пункту Давиду Мойсеевичу Давидову (Малишкевичу) (1889–1964), з яким склалися приятельські стосунки по роботі в Одесі. За свідченнями чекістів, Д.М. Давидов «у Волочиську відкрив для робітників ресторан, в якому все крім хлібу, привозили з Польщі», а головним постачальником дефіцитних продуктів став контролер С.О. Янкович [4, ф. 263, спр. 37281-ФП, арк. 75–76]. Тож не дивно, що коли 20 листопада 1922 р. Д.М. Давидов очолив секретно-оперативну частину Проскурівського повітового відділку ДПУ, він не забув про свого відданого підлеглого [5, ф. 288, оп. 7, спр. 395, арк. 6]. У грудні 1922 року Д. Давидов домогся для С.О. Янковича посади комісара-оператора прикордонного посту № 1 Проскурівського прикордонного відділку ДПУ. Оперативну роботу С. Янковича високо цінувало місцеве керівництво, про що свідчать його нагороди: пістолет системи Джона Браунінга від Колегії Подільської губ. ЧК у 1922 р. – «за бойові заслуги по боротьбі з бандитизмом»; срібний годинник і шкіряний костюм від Подільського губвідділу ДПУ у 1923 р. – «за активну роботу по боротьбі з контрабандою»; срібний портсигар від Проскурівського прикордонного відділення ДПУ у 1923 р. – «за участь в ліквідації політбанд» Проскурівським прикордонним відділенням ДПУ [2, особова спр. 7056, арк. 28].

З призначенням Д.М. Давидова у березні 1923 року комендантом Одеського губвідділу ДПУ до Південної Пальміри, услід за патроном, переїздить й С. Янкович [5, особова спр. 7056, арк. 28]. Упродовж березня-червня 1923 року він пропрацював позаштатним оперативним комісаром комендатури Одеського губвідділу ДПУ і лише у липні 1923 р. був затверджений на посаді оперативного комісара Одеського губвідділу ДПУ. Відразу після призначення у грудні 1923 р. Д. Давидова начальником Тираспольського прикордонного

відділення ДПУ [5, ф. 288, оп. 7, спр. 395, арк. 7], С. Янкович втрапить роботу в комендатурі, проте в середині січня 1924 р. опиниться на посаді контролера Одеського прикордонного контрольного пункту ДПУ. З вересня 1925 р. С.О. Янкович працює контролером 26-го Одеського прикордонного загону ДПУ в Очакові. У 1925 р. *«за активну участь у боротьбі з контрабандою»* Одеський губвідділ ДПУ нагородив С. Янковича грошовою премією у розмірі 250 карбованців [2, особова спр. 7056, арк. 28]. Несподівано наприкінці серпня 28 серпня 1926 р. С. Янкович звільняється з лав ДПУ за власним бажанням. Чим займався він упродовж року, повернувшись до цивільного життя, з'ясувати за відсутності архівних документів поки не вдалося. Відомо, що 27 вересня 1927 р. С. Янкович був призначений помічником уповноваженого 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону ДПУ [2, особова спр. 7056, арк. 16 зв.]. Цей загін з 7 травня 1927 р. очолював Д.М. Давидов, який, імовірно, переконав свого колишнього підлеглого повернутися до радянських органів держбезпеки. Служити пліч-о-пліч С. Янковичу зі своїм патроном довелося недовго, оскільки вже наприкінці листопада 1927 р. Д.М. Давидов був призначений начальником 22-го Волочиського прикордонного загону [5, ф. 288, оп. 7, спр. 395, арк. 7]. Втім, нове керівництво 24-го прикордонного загону теж намагалося заохочувати сумлінну службу С.О. Янковича. Так, *«за активну боротьбу зі шпигунством і диверсійним бандитизмом»* [2, особова спр. 7056, арк. 28]. С. Янкович отримав іменну вогнепальну зброю – пістолет «Браунінг». Надто дорожив С.О. Янкович подякою від голови ДПУ УСРР В.А. Балицького, яка була оголошена йому та колегам по службі наказом по відомству від 19 квітня 1929 р. У цьому документі відзначалося, що в роботі 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону і окружного відділу ДПУ по лінії контррозвідувального відділу та іноземного відділу за 1928 рік і перший квартал 1929 р. досягнута *«низка значних досягнень, особливо по боротьбі з українською контрреволюцією, румунським шпигунством і бандитизмом. У наслідку напруженої роботи всього апарату КРВ (контррозвідувального відділу – авт.), за останній час було розкрито і ліквідовано низку великих шпигунських й активних контрреволюційних організацій, банд та окремих великих румунських агентів і диверсантів. Шляхом проведення низки оперативних заходів, а також дякуючи виключній енергії та ініціативі робітників КРВ ... було виявлено зовсім нові форми*

та методи петлюрівсько-польської диверсійної роботи» [1, ф. 12, спр. 31074, конверт, арк. 1].

У грудні 1929 р. С.О. Янковича перевели до Тирасполя у 25-й Молдавський прикордонний загін ДПУ, де він працював спочатку уповноваженим відділку політконтролю, а з 19 лютого 1931 р. – уповноваженим особливого відділу [2, особова справа 7056, арк. 16 зв.]. На честь X-річниці прикордонної охорони ОДПУ *«за самовіддану роботу та нещадну боротьбу зі шпигунством, бандитизмом і контрабандою»* Колегія ДПУ УСРР вкотре нагородила С. Янковича бойовою зброєю [1, ф. 12, спр. 31074, конверт, арк. 1]. У лютому 1932 р. він обійняв посаду оперуповноваженого іноземного відділку 24-го Могилів-Подільського прикордонного загону ДПУ, а в 1934 р. обіймає посаду старшого уповноваженого Іноземного відділку 20-го Славутського прикордонного загону ДПУ [2, особова справа 7056, арк. 16 зв.]. На честь XV-річниці ВЧК-ОДПУ *«за самовіддану чекістську роботу»* Колегією ОДПУ СРСР в черговий раз нагороджується вогнепальною зброєю – пістолетом Коровіна [1, ф. 12, спр. 31074, конверт, арк. 1].

Незважаючи на численні нагороди та заохочення під час служби в прикордонних військах, С.О. Янкович так і не зробив карколомної кар'єри в цьому адміністративному підрозділі НКВС і при нагоді без вагань перейшов на роботу в Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УСРР. З 28 травня 1935 р. С. Янкович – керівник 5-го відділку особливого відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області, а з 1 грудня 1935 р. очолює 2-й відділок цього ж підрозділу [2, особова справа 7056, арк. 16 зв.]. З матеріалів щорічної оцінки та атестації співробітників НКВС, дізнаємося, що С. Янкович *«у 1935 році провів слідства по серйозним польським справам (справи «Приятелі», «Брати»)*. У 1936 р. ліквідував дві справи *«Відвідувачі» з польської контрреволюції і «Робат» – польське шпигунство. Провів велику підготовчу роботу з переселення з Вінницької області 2 500 сімей польського і німецького контрреволюційного елемента та забезпечив роботу з вербовки серед переселенців»*, за що отримав подяку від наркомату внутрішніх справ УСРР [2, особова справа 7056, арк. 30–31]. У березні 1936 р. за професійні досягнення С. Янковичу було присвоєно звання старшого лейтенанта державної безпеки.

У добу «Великого терору» С. Янкович опинився на Подніпров'ї. З 2.06.1937 р. працював помічником начальника Запорізького міськвідділу НКВС. У його

атестації як співробітника НКВС зазначалося, що на новій посаді «особисто керував оперативною слідчою групою у справах викриття організацій, груп, резидентур польської та німецької розвідки. Особливо велика робота проведена т. Янковичем з розгрому польського шпигунсько-диверсійного фашистського підпілля (репресовано понад 600 чоловік, з яких зізналися 450 чоловік). Завдяки якісно проведеному слідству викриті: а) контрреволюційна організація в системі сільського господарства, яка здійснювала бактеріологічні диверсії зі знищення кінського поголів'я, призначеного для потреб РСЧА на військовий час; б) польська шпигунська диверсійна резидентура на заводі № 29 – (9 чоловік – всі зізналися); в) контрреволюційна організація в промисловості Запоріжжя (справа «Невдоволені». Всі обвинувачені (17 чоловік) зізналися; г) низка контрреволюційних троцькістських організацій загальною кількістю 29 арештованих, з яких 24 зізналися (справи «Креслення», «Іноземець» та інші) [2, особова справа 7056, арк. 31].

Особливо відзначився С.О. Янкович під час проведення так званої «куркульської операції», в межах якої для Дніпропетровської області було встановлено ліміт на розстріл 1 000 чоловік і засудження 2 000 чоловік, але протягом 1937 р. ця «квота» невпинно збільшувалася, і внаслідок проведення операції за наказом № 00147 Дніпропетровщина не дорахувалася 6 800 своїх мешканців (з них 2600 були розстріляні) [7].

Згодом старший майор державної безпеки Юхим Кривець, який очолював УНКВС по Дніпропетровській області у січні 1937 р. – березні 1938 р., розповість, як виконувалися ці рознарядки: «Я не контролював апарат в обстановці форсованого розгрому право-троцькістського підпілля, допускав арешти окремих партійних і радянських робітників за недостатніми матеріалами. До партійних, радянських і військових робітників застосовувалися жорсткі методи допитів, фальсифікація слідчих матеріалів. Все це... я захоплював. Внаслідок цього, як у Дніпропетровську, так і на периферії було багато необґрунтованих арештів. Трійка працювала ненормально, суворо не перевірялася куркульська приналежність осіб, які підлягали засудженню, і тому у низці випадків засуджувалися за 1-ю та 2-ю категорією особи, які не підлягали розгляданню на трійці.

У порядку підготовки справ на трійку в районах, безсумнівно, застосовувалося побиття заарештованих, яке супроводжувалося примусовими зізнаннями і відповідно підтасовувалися показання свідків. Слухаючи справи на трійці, я відчував і розумів, що не може все бути так гладко, як це відбито в матеріалах справ, але не реагував, а продовжував розглядати справи та штампувати їм вироки. Таких фіктивних справ більш за все було по Мелітопольській (найчисельнішій за складом) опергрупі, якою керував і перевіряв роботу районів начальник 11-го відділу Облуправління Резніков.

Потім такі ворожі справи з куркульської операції відносяться до Запорізької групи, керівником якої офіційно був начальник міськвідділу Шумський, а фактично справами для трійки займався та возив справи до Дніпропетровська для доповіді на трійці, його заступник Янкович» [10, с. 142–143].

В особовій справі співробітника НКВС С. Янковича зазначалося, що в 1937 р. він «безпосередньо керував і особисто брав участь у виконанні вироків у порядку наказу Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР № 00485 і згідно з рішенням Спецколегії Облуду, Трибуналу та Особливої Трійки УНКВС (понад 1 000 осіб)» [2, особова спр. 7056, арк. 31–32]. Примітно, що засуджених Семен Янкович убивав із власної ініціативи, оскільки участь у розстрілах «ворожого елемента» до його посадових обов'язків не входила.

Варто зазначити, що згідно з таємним наказом наркома внутрішніх справ СРСР «*всі речі заарештованих після проведення етапних робіт по першій категорії*» (розстрілі) повинні були спалюватися з «метою конспірації» [3, спр. 38810, арк. 22]. Однак С. Янкович часто-густо ігнорував секретні інструкції вищих інстанцій. Згодом під час службового розслідування стане відомо, що з початком масових чекістських операцій в 1937 р. С. Янкович наказував старшому наглядачеві Запорізького міськвідділу НКВС Г.Я. Дорову знімати з усіх розстріляних верхню одягу та костюми. Вахтер Сабанський обшукував трупи, збирав гроші, на які організовувалася вечеря з випивкою у тій же кімнаті, де проводилися розстріли. Янкович роздавав речі убитих членам розстрільної команди Дорову, Сабанському, Мащенку, Савичеву, Новикову, а найкращі забирав собі [3, спр. 38810, арк. 216–218]. Доров пізніше свідчив: «*З початком першої операції по куркульству... Янкович віддав розпорядження*

мені знімати з усіх розстріляних верхній одяг і костюми... Коли ж почали йти на вироки арештовані без грошей (оскільки був заведений порядок, що гроші відбиралися під час арешту) за розпорядженням Янковича... з санкції Коркіна домовилися, що кожному, кого етапували з в'язниці до міськвідділу видавалися на руки 3 карбованці, нібито для харчування на етапі. Але насправді ці гроші, за незначним винятком, ніколи на них не витрачалися, а під виглядом придбання для них продуктів відбиралися... Знятий з розстріляних одяг йшов до комори. Рівномірно при Янковичу роздавалися речі... Найбільша кількість відправлялася на квартиру Янковича, для кого він брав я не знаю. Наглість Янковича доходила до того, що коли розстріляли одного інженера з заводу № 29, то присутній при цьому Янкович наказав зняти з нього костюм і віднести до нього в кабінет, що і було зроблено» [11, с. 731].

Завдяки розсекреченим документам Галузевого державного архіву СБУ стало відомо, у який своєрідний спосіб прагнув приховати свої злочинні діяння С. Янкович. Процитуємо зміст спеціального повідомлення начальника управління НКВС в Запорізькій області Федора Григоровича Горбаня на адресу заступника наркома внутрішніх справ УРСР майора держбезпеки Амаяка Захаровича Кобулова від 31 січня 1939 року: «При ознайомленні з постановкою роботи в к<о>лишньому». Міськвідділі НКВС – мною було виявлено, що на подвір'ї у вигрібній ямі, яка слугувала для збору нечистот, в момент операції весною 1938 року за розпорядженням колиш. Нач. Міськвідділу НКВС ЯНКОВИЧА /заарештований/ було укладено та засипано 100–110 трупів. На сьогодні споруда та подвір'я колиш. Міськвідділу НКВС передається у розпорядження заводу «Комунар» в обмін на будівлю УНКВС. Витягнути трупи нині не є можливим, у зв'язку з їх розкладом. Оскільки вигрібна яма знаходиться на відстані одного метра від 3-ї поверхової будівлі – мною прийнято єдине рішення: на глибини 2 ½–3 метра залити вигрібну яму міцним розчином цементу, що не дозволить подальшому осіданню ґрунту та риття в цьому місці будь-яких котлованів. Про що ставлю Вас до відома» [1, ф. 16, оп. 31, спр. 57, арк. 6].

Новий начальник УНКВС по Дніпропетровській області майор державної безпеки Петра Коркін був у захваті від роботи помічника начальника Запорізького міськвідділу НКВС: «За період роботи у Вінницькому і Дніпропетровському УНКВС оперативна діяльність тов. Янковича дістала досить високу

оцінку. Атестований як добрий організатор і керівник. Відмінно знає оперативно-слідчу роботу. Користується авторитетом серед товаришів по службі та підлеглого складу ... Член ВКП(б) з 1928 року... Добре розвинений. Політично грамотний. Морально стійкий. Витриманий, дисциплінований член партії. Партійних стягнень не має» [2, особова справа 7056, арк. 30]. П.А. Коркін клопотав про дострокове присвоєння С.О. Янковичу звання капітана державної безпеки та зробив його «своєю правницею». 22 квітня 1938 р. згідно з наказом НКВС УРСР № 181 С.О. Янкович був призначений т.в.о. заступника начальника УНКВС по Дніпропетровській області, а 28 травня 1938 р. затверджений наказом НКВС СРСР в.о. заступника УНКВС по Дніпропетровській області [12, с. 133].

Втім, ні отримати нове звання, ні позбутися приставки «в.о.» С.О. Янковичу не судилося – 23 липня 1938 р. наказом НКВС УРСР № 490 він був відкликаний до НКВС УРСР і за кілька днів заарештований [12, с. 133]. Вже 29 липня на очній ставці заарештований колишній начальник 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР А.М. Ратинський-Футер «викрив» С.О. Янковича як агента польської розвідки, зв'язаного з колишнім начальником іноземного відділу УДБ НКВС УСРР В.П. Карелінім. С.О. Янкович ці обвинувачення підтвердив [1, ф. 6, спр. 47838-ФП, арк. 335]. 2 жовтня 1938 р. військова колегія Верховного суду СРСР засудила С.О. Янковича на смерть. Того ж дня він був страчений у Києві.

Вивчення персоналій «забійного цеху» УНКВС по Дніпропетровській області таких як Наум Турбовський та Семен Янкович дозволяє уявити загальний портрет професійного ката в часи «Великого терору». Однак потребує подальшого вивчення персональний склад розстріляних командою під час процедури виконання смертних вироків на Придніпров'ї, виявлення спеціальних нормативно-правових документів, які регламентували технологію розстрілів, місця таємних поховань ворогів радянської влади.

Список використаних джерел і літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України(м. Київ).
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Дніпро).
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (м. Запоріжжя).

4. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
6. Правда.– 1937.– 20 грудня.
7. Бажан О., Войналович В. Війна проти власного народу // Літературна Україна.– 1993.– 29 липня.
8. Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934) // Отечественная история.– 1992.– № 6. Режим доступа: <http://www.annales.info/rus/small/politmts.htm>
9. Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди.– Х.: Фоліо, 2007.– С. 104-183; його ж. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі 1919–1941.– Харків, Фоліо, 2003.– С. 250–282; Потильчак О. Ігор Борисович Шумський (1898–1974): сходинками службової кар'єри керівника УПВІ НКВС Української СРСР // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.– 2011.– № 1.– С. 243–259.
10. Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди.– Х.: Фоліо, 2007.– 319 с.
11. Тумшис М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936–1938. Опыт биографического словаря. 2-е изд., испр. и доп.– М., Университет Дмитрия Пожарского, 2017.– 848 с.
12. Україна в добу «Великого терору» 1936–1938 роки / авт.-упоряд. Ю.І. Шаповал та ін.).– К.: Либідь, 2009.– 544 с.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ СІЧЕСЛАВЩИНИ

Олександр Сухомлин

Соціальна структура м. Самарчика середини XVIII ст.: становлення паланкового центру

У наш час постає та активно досліджується питання походження населених пунктів Дніпропетровської області та Півдня України в цілому. Цікавою проблемою є історія м.Новомосковська, питання його виникнення, історичного, економічного та соціального розвитку. За часів Запорозжя воно іменувалося Самарчиком, або Новоселицею. Тема виникнення та розвитку Самарчика залишається однією з найменш досліджених. Археологічні дослідження на території Новомосковська не проводилися, є інформація лише про випадкові знахідки. Відтворення соціально-економічної історії Самарчика є актуальним завданням комплексного вивчення історії Придніпровського регіону, розуміння історичних і економічних процесів на теренах Присамар'я.

На сьогодні немає комплексних розвідок, присвячених Самарчику, зокрема, не вивчаються проблеми соціальної структури, заселення міста або заняття його мешканців у середині XVIII ст. В існуючих працях істориків і краєзнавців зазначені проблеми не розглянуті, але наведено багато версій виникнення Самарчика, які детально проаналізовані В.С. Старостіним [18, 19]. Також історіографічні моделі походження Новомосковська аналізує М.Е. Кавун [10]. З археологічним вирішенням питання місцезнаходження Старої Самари непрямо вирішується і питання походження Самарчика як населеного пункту [4]. Тобто, дискусія про походження Новомосковська переходить на інший рівень, оскільки число поселень, з якими у попередній історіографічній традиції ототожнювався Самарчик, зменшилося. Поки що єдиною розвідкою, хронологічні межі якої охоплюють історію населеного пункту від першої згадки про місто Самарь (1576 р.) до сьогодення, є «История

Новомосковска» А.Б. Джусова, проте козацький період розглянутий недостатньо повно і досліджуваного питання автор не торкається [8]. Соціально-економічний розвиток Запорозжя та окремих поселень аналізує В.О. Голобуцький [6]. Але конкретно Самарчик ним розглянутий не був. Для розуміння тогочасних соціально-економічних процесів та історичного розвитку як Запорозжя взагалі, так і Присамар'я використані праці Феодосія (Макаревського), Д.І. Яворницького, Ю.А. Мицика, Н.В. Мосьпана, С.М. Плохія, О.А. Репана та стаття В.В. Грибовського, присвячена питанню запорозької колонізації Півдня України [7, 11–13, 20, 25]. Колективна монографія О.А. Репана, В.С. Старостіна, О.В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста» містить цінні методологічні та концептуальні засади для вивчення соціально-економічної історії запорозьких поселень [14]. М.Є. Слабченко розглядає соціально-економічний розвиток паланок і наводить характеристики запорозького поселення, проте не розглядає останніх конкретно [17]. Його дослідження вельми цінне з історіографічного боку; дає уявлення про соціально-економічний устрій запорозького містечка та розкриває деякі методологічні аспекти. Але, незважаючи на значний комплекс праць з історії поселень Присамар'я, багато питань щодо виникнення та розвитку Самарчика, зокрема, його соціальної структури, залишаються недослідженими.

Джерельною базою для розвідки стали опубліковані групи документів з Архіву Коша Нової Запорозької Січі, а саме: низка обліково-статистичних джерел – відомість про переселенців із Гетьманщини, які виселилися з Самарчика (1754 р.); відомості про переселенців з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережної України (1756 р.) та Старосамарської сотні (1757 р.), що вселилися у Самарчик; засвідчувальна документація, атестати запорозців; протоколи допитів самарчицьких крадіїв (1759 р.) [2].

Серед обліково-статистичної документації слід окремо розглянути сповідні книги Старокодацької хрестової намістії 1766 р. Незважаючи на те, що вона вже була опрацьована Л.З. Гісцовою, джерело має великі перспективи для дослідження соціальної історії Запорозжя доби Нової Січі [5]. У даній роботі сповідні розписи використовуються для відстеження ремісничих прізвищ, згаданих у переписах зайд до Самарчика 1750-х рр. Однак можливості сповідних розписів значно ширші, за умови їхнього докладного статичного опрацювання та побудови на

їхній основі бази населення м. Самарчика доби Нової Запорозької Січі.

Інформаційний потенціал цього різновиду обліково-статистичних джерел вже детально вивчався у спеціальних джерелознавчих дослідженнях та працях із історичної демографії. Сповідний розпис являє собою подвірний перелік усіх мешканців даної парафії, з зазначенням їхнього віку та статі, інколи із зазначенням спорідненості мешканців двору, та з позначкою, чи був парафіянин на сповіді. Однак, як свідчать дослідження О.О. Романової та О. Замури, сповідні розписи часто містять викривлену інформацію [9, 16]. Так, наприклад, священник міг не заносити до розпису тих вірян, як не з'явилися на сповідь, щоби не підлягати відповідальності за неналежне виконання своїх пастирських обов'язків. В інших випадках священник міг не занести до розпису осіб, з якими у нього трапилися конфлікти.

Так само і процес укладання розписів далеко не завжди був належним чином організований. За нормативними документами Синоду, розписи мали укладатися під час Великого посту і здаватися до консисторії до 1 жовтня поточного року. Однак є багато свідчень, що священники завершували укладання розпису наприкінці другого тижня Великого посту, в той час як за народними традиціями люди прагнули відвідати сповідь ближче до кінця Великого посту. Тобто, священник укладав розпис за зразком минулорічного, а потім міг вносити до нього правки. У такому випадку розпис не буде достовірно відображати склад мешканців парафії. В інших випадках священники ставилися до складання розписів недбало, замість безпосереднього опитування про склад родини при подвірному обході парафії проводили опитування у шинку, тощо. Так само приблизно фіксувався і вік. Таким чином, інформація сповідних розписів не є абсолютно достовірною, і потребує перевірки за метричними книгами. Але метричні книги Старокодацької намістії не збереглися.

Тобто, сповідні розписи є єдиними джерелами, які дозволяють відтворити вік, тривалість та місце проживання мешканців у окремо взятій слободі. У зв'язку з цим їхнє використання є абсолютно необхідним у даному дослідженні, але треба пам'ятати про їхню можливу неточність.

У випадку зі сповідним розписом м. Самарчика 1766 р. можна визначити такі його особливості. Групування зазначеного у ньому населення за віковими групами

показує, що вік у даному документі зазначено умовно, і він, очевидно, не відповідає дійсності. Однак навіть умовне позначення віку може бути використане для відтворення з певною поправкою основних вікових груп населення. Про умовність зазначення віку свідчить і приписування тим самим особам іншого віку у другому збереженому сповідному розписі – 1769 р.[24, арк. 2–39 зв.].

У зв'язку з досить фрагментарною збереженістю джерельної бази з історії Запорозжя доби Нової Січі, а також особливостями обліку населення у даному регіоні важко точно визначити кількість та соціальну структуру населення Самарчика. Переписувачі з Полтавського полку у др. пол. 1750-х зазначали, що у Самарчику було 1 000 хат [22, арк. 122]. Політика Коша щодо проведення переписів була досить суперечливою. З одного боку, Кіш до середини 1760-х рр. не приділяв особливої уваги численним «гречкосіям», що хвилями переселялися сюди, а тих кріпаків-утікачів, яких розшукували власники, навіть переховував, бо був зацікавлений у збільшенні населення Вольностей (наприклад, переховування кріпосного Грицька, Уласенкового зятя в Новоселиці у козака Олексія Чепиноги). А з іншого – відомий ряд наказів паланковим полковникам скласти по-іменні переписи переселенців (наприклад, наказ самарському полковнику Петру Торському від 23 липня 1756 р.). Але це були відомості «внутрішнього користування»: до Генеральної військової канцелярії подавалися «потрібні» цифри [1, арк. 199, 200; 6, с. 115].

Центром Самарської паланки не завжди був Самарчик (Нова Самара, Новоселиця, сучасне м. Новомосковськ). Свідченням цього є документи опитування старожилів, що проводила Старосамарська комісія у 1755 р. Мешканець містечка Вільного початку XVIII ст. Петро Байбуз повідомляв, що за його часів в урочищі Лучин ліс була запорозька паланка [15, с. 12]. Це було до 1709 р. Лучин ліс, за сучасною топографією, розташовується на лівому березі р. Самара напроти сучасного с. Вільного і нині належить до військового полігону поблизу с. Гвардійське Новомосковського району. Знахідки там великої кількості монет поч. XVIII ст. (належать краєзнавцям м. Новомосковська) дозволяють припустити наявність великого поселення, яке може бути верифіковане як місцезоташування Самарської паланки. З середини 1750-х рр. центром паланки був Самарчик, що чітко визначається за податковими «расписаннями», або «окладами» паланок,

де Самарчик (Новоселиця) завжди значиться першим у переліку поселень [23, арк. 3, 7, 22].

На даний час не вдається виявити розташування центру Самарської паланки до 1750-х рр. Певна інформація міститься у зовнішніх (відносно Коша) документах. Це скарги сотенних канцелярій поорільських сотень Полтавського полку про наїзди запорожців на залінійні поселення. Вони передані в ордерах гетьмана К. Розумовського до Коша та в донесеннях із полтавської полкової канцелярії до Генеральної військової канцелярії. У них полковник Самарської паланки означений як «новоселицький полковник» (з 1750-х), а в більш ранніх скаргах – «товщанський полковник» «самарской товщи полковник», і відповідно, «Новоселицька паланка», «Товщанська паланка» [21, арк. 190 зв.]. Тобто, не можна виключати можливість розташування паланки у тому ж Лучиному лісі, тобто Товщі, оскільки у тому ж листуванні гетьмана з кошовим отаманом згадано «*войскового підданства новопоселенное село Самарчик*» [21, арк. 169].

Очевидно, що вагомим чинником, який сприяв перенесенню центру паланки саме до Самарчика, була наявність перевозу через Самару, який, на відміну від Старосамарського, розташовувався далеко від осередку російської військової присутності – Старосамарського ретраншементу. Однак, не менш вагомим чинником було стрімке збільшення чисельності населення за рахунок переселенців із Гетьманщини.

На думку В.О. Голобуцького, яка тривалий час була панівною в історіографії, втечі селян із Гетьманщини на Запорожжя були зумовлені посиленням кріпацтва. Цей чинник мав значення, проте не слід забувати, що в ті часи пробути кілька років на Запорожжі було престижно, до того ж тут було набагато більше можливостей для самореалізації. Їй сприяли світогляд запорожців, величезні природні багатства Вольностей та уклад прикордонного життя. Іноді переселенці просто йшли до своїх родичів, які мешкали у слободах. Так, наприклад, у лютому 1759 р. (на Великий піст) житель с. В'язового Ніжинського полку Степан Поляшенко прийшов у Самарчик до свого дядька Романа Борта. До того ж, січовики, коли бували у Гетьманщині, займалися агітацією населення і часто приводили з собою на Запорожжя переселенців. Наприклад, житель Келеберди Антон Торопило (запорозьке прізвисько – Стовба) прийшов

на Запорожжя з козаком Титарівського куреня Хомою Щербиною близько 1745 р. [1, с. 225, 230; 6, с. 137].

За поіменними відомостями про вихідців із Гетьманщини і Слобожанщини та Правобережної України (обидві 1756 р.) загальна кількість переселенців, яка вселилися у Самарчик у 1756 р., становить 111 осіб [1, с. 281–286, 290]⁴. Зазначені документи дають таку інформацію щодо територіальної належності переселенців:

Регіон	Кількість осіб	%
Гетьманщина	77	69,4
Слобожанщина	20	18,0
Правобережна Україна	14	12,6
Всього	111	100

За цими ж відомостями можна простежити належність прибулих до полків Гетьманщини і Слобідської України та губерній Правобережної України (в дужках позначена кількість осіб). Переважну більшість переселенців з Гетьманщини (52) складають вихідці з Полтавського полку, набагато менше – з Гадяцького, Лубенського (по 7) та Миргородського (6), тобто, з полків січової орієнтації та впливу. З слобідських полків найбільше переселенців дав Харківський (8). Правобережні губернії дали приблизно рівну кількість переселенців (Білоцерківська, Смілянська, Чигиринська – по 3, решта – по 1–2 особи.).

Поіменна відомість про гетьманців – мешканців Самарчика, що у 1754 р. виселилися у Гетьманщину (від 18 квітня 1754 р.), містить 23 особи. Отже, незважаючи на уривчастість даних, можна бачити зростання населення за цей період (1754–1756) щонайменше на 78 осіб. І це тільки за рахунок зовнішньої колонізації (з Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя), тобто, до уваги не беруться місцеві переселенці (в межах Вольності): численні вихідці зі Старосамарської сотні та запорозьких слобод. Якщо гіпотетично врахувати природний приріст населення та смертність (дані відсутні), то отримаємо інші цифри, але тенденція до збільшення кількості мешканців, передусім, за рахунок переселенців є незаперечною. У

⁴ Обліковувалися лише голови родин, жінки та діти не входять у цю кількість.

1757 р. у Самарчик, Новий і Старий Кодаки зі Старосамарської сотні виселилося 298 осіб, незадоволених зловживаннями та утисками (збільшенням податків) старосамарського сотника Івана Березаня. Крім того, на господарювання старосамарців тиснула Січ – вони зазнавали заборон у користуванні оточуючими угіддями, які належали Кошу. Цей фактор також сприяв виселенню у запорозькі слободи, зокрема, найближчу – Самарчик – з метою вести господарство. Такі виселення були неодноразовими, і виселялися не тільки пересічні козаки (наприклад, Клим Баксарай з родичами), а й представники більш заможної верстви (колишній старосамарський писар Дмитро Лелітка) [2, арк. 333–337].

Цікаву інформацію дають прізвища переселенців. Річ у тім, що тоді прізвища тільки формувалися, і тому людину часто іменували за її фахом. Це особливо актуально для Запорожжя, де побутували свої звичаї, що передбачали надання новоприбулому прізвиська, яке заміняло собою справжнє прізвище (атестати козаків, які довго служили у Січі, вже не згадують прізвища батька). Наприклад, козак Батуринського куреня Федір Різник, уродженець с. Попівки Миргородської сотні Миргородського полку, мав прізвище Гайдук; наприкінці 1740-х рр. він прийшов у Вольності, де спочатку наймався по зимівниках, потім ходив у Крим по сіль, а в 1757 р. почав займатися різництвом. У березні 1759 р. він оселився у Самарчику, де купив 80 ягнят і продовжував займатися різництвом. Таких прикладів можна навести багато. Особливий інтерес становлять ремісничі прізвища, оскільки вони дозволяють простежити наявність тих чи інших професій [1, с. 456; 14, с. 105].

Крім цього, слід враховувати, що козак, кілька років займаючись одним промислом, міг переселитися в інший зимівник або слободу на інший промисел, і таке траплялося дуже часто (яскравим прикладом може слугувати згаданий мешканець Самарчика Федір Різник). Таким чином, одна й та сама особа у різні роки могла мати різні прізвища, відповідно до роду своїх занять у конкретний час [3, с. 225].

У поіменних відомостях про переселенців, що стосуються містечка Самарчик (від 18 квітня 1754 р. – про виселення, 1756 р. – вселення) міститься 141 прізвище, з них таких, що вказують на заняття людини – 16, тобто 11,3%. Ось вони (в дужках зазначено, скільки разів це прізвище зустрічається): Коваль (5), Ткач (5), Швець (4), Бондар (2), Різник (2), Погонщик (1), Вівчар (1), Стельмах

(1), Свічкарь (1), Гонтар (1), Колісник (1), Дігтярь (1), Токарь (1), Маляр (1), Кравець (1), Скрипник (1) [3, с. 116–117, 281–286, 290].

У відомості про вихідців зі Старосамарської сотні, які оселилися в Самарчику, Новому та Старому Кодаках від 26 вересня 1757 р. всього міститься 281 прізвище, з яких ремісничих – 8, що становить 2,8%. Такий суттєво менший відсоток ремісничих прізвищ гіпотетично можна пояснити тим, що більшість населення Старосамарської сотні – це вихідці з лівобережних полків, зокрема Полтавського, адміністративно-територіальною одиницею якою вона була. У Гетьманщині прізвища стали власними родовими назвами рядових козаків ще з часів укладання Зборівського реєстру 1649 р. Сам стиль життя гетьманців не передбачав зміни прізвища, також закріпленню та незмінності прізвищ сприяли ослість населення та регулярне проведення переписів і ревізій, особливо у XVIII ст. Отже, використання антропонімічних даних для визначення професійної належності вихідців зі Старосамарської сотні дає значно менше інформації через те, що тут прізвище набагато рідше відображало професію носія. Ось ці ремісничі прізвища: Швець (9), Кушнір (6), Бондар (3), Ткач (3), Дігтярь (1), Пивовар (1), Богомаз (1), Солодовник (1) [2, с. 333–337; 3, с. 125].

Із вищезазначеного випливає, що в Самарчику 1750-х рр. були розвинутими ковальство, швацтво, ткацтво, скотарство, існували ремесла, пов'язані з будівництвом і побутом (бондарство, гонтарство, свічкарьство, стельмаство, дігтярьство), звіроловством та обробкою його продукції, харчовим виробництвом, були представлені малярство та виготовлення музичних інструментів. Ремесла, пов'язані з будівництвом і побутом свідчать про розбудову Самарчика, що вплинуло на набуття ним статусу запорозького «города».

Помітним серед занять населення Самарчика було скотарство, зокрема, конярство. Про це свідчить існування самарчицького стада, яке випасали кілька «стадників» (пастухів), а також такий своєрідний індикатор, як численні крадіжки коней і волів. Крадії, переважно, мешканці Самарчика, походили з Гетьманщини (Миргородський, Лубенський, Ніжинський, Переяславський полки) [3, с. 225–229].

Можна констатувати, що характеристики запорозького «города» і *слободи взагалі* на сьогодні не є повністю дослідженими, як і сам феномен запорозької

слободи. Проте можна визначити такі риси «города», як наявність значного торгівельного центру, велика кількість населення та його реміснича спеціалізація, хоча сільське господарство складало велику частку, як бачимо у випадку з конярством у Самарчику. Аналіз антропонімічних даних зі сповідних розписів підтверджує наведені висновки щодо характеру занять населення.

Отже, у 1750-х рр., за даними відомостей про переселенців з Архіву Коша, населення Самарчика у переважній більшості складалося з вихідців із Гетьманщини. Загалом заняття мешканців відповідають розповсюдженим у Вольностях професіям. Проте розвиненість різних ремесел у Самарчику є безсумнівною. Використання даних антропоніміки для досліджень соціальної структури саме запорозьких поселень, зокрема, занять населення, може бути використане, але обов'язково потребує урахування походження антропонімів. Загалом можна констатувати, що групи документів Архіву Коша дозволяють відтворити заняття населення лише в загальних рисах, і вирішення поставленого питання потребує залучення різних методів дослідження, зокрема, археологічних.

Відомості про переселенців набувають іншого значення як джерело до дослідження соціальної історії Самарчика за умови комплексного опрацювання якомога більшої кількості обліково-статистичних та інших видів документальних джерел і створення на їхній основі бази даних населення.

Список використаних джерел і літератури:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів.– К., 1998.– Т. 2.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів.– К., 2003.– Т. 3.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів.– К., 2006.– Т. 4.
4. Векленко В.О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В.О. Векленко, І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: темат. зб. / редкол.: І.Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін.– Д., 2008.– с. 7–31.
5. Гісцова Л.З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової намістії як джерело до вивчення історії поселень Вольностей

- військових [Текст] / Л.З. Гісцова // Січеславський альманах.– Вип. 2.– Д.: НГУ, 2006.– С. 20–27.
6. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775) / В.О. Голобуцький – Д., 2004.
7. Грибовський В.В. Калнышевский против Екатерины II: кто же победил в борьбе за колонизацию Юга Украины? / В.В. Грибовський // Экспедиция XXI.– 2007.– № 5(67).– С. 10–11.
8. Джусов А.Б. История Новомосковска / А.Б.Джусов.– Д., 2003.
9. Замура О. Великий шаленець. Смерть та смертність у Гетьманщині XVIII ст. [Текст] / О. Замура.– К.: К.І.С., 2014.
10. Кавун М.Е. Історико-культурологічна інтерпретація урбанізаційного процесу у контактних зонах (досвід моделювання генези та ранньої історії Новомосковська) / М.Е. Кавун // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження:зб. наук. праць/ ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін.– Вип.2.– Д., 2005.– С. 74–90.
11. Мицик Ю. А. Козацький Край: Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст./ Ю. А. Мицик – Д., 1994.
12. Мицик Ю. А. Місто на Самарі / Ю.А. Мицик, Н.В. Мосьпан, С.М. Плохій.– Д., 1994.
13. Репан О.А. Доля переселенців у суперечці за Старосамарську сотню між Кошем та Гетьманщиною / О.А. Репан// Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць/ ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін.– Вип. 2.– Д., 2005.– С. 61–67.
14. Репан О. А. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О.А. Репан, В.С. Старостін, О.В. Харлан.– К., 2008.
15. Репан О.А.Топоніми Нижнього Посамар'я у джерелах середини XVIII ст. [Текст] / О.А. Репан // Придніпров'я: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін.– Д.: Вид-во ДНУ, 2012/2013.– Вип. 11.– С. 7–17.
16. Романова О.О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як засіб контролю за мораллю парафіян [Текст] / О.О. Романова // Укр. іст. журн.– 2008.– № 4.– С.122–148.
17. Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М.Є. Слабченко // Козирев В.С. Матеріали до адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.).– Запоріжжя, 1999.
18. Старостін В.С. Початковий етап історії міста Новомосковська [Електронний ресурс] / В.С. Старостін / Інститут Україніки.– Режим доступу: ukrainica.com.ua/content/18
19. Старостін В.С. Столиця східного Запорозжя / В.С. Старостін // Фронтири міста.– 2013.– № 3.– С. 39–61.
20. Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской епархії / Ф. Макаревський.– Д., 2000.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК).– Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.– Оп. 3.– Спр. 9333.
22. ЦДІАК.– Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.– Оп. 3.– Спр. 13796.

23. ЦДІАК.– Ф. 229. Архів Коша Нової Січі.– Оп. 1.– Спр. 52.
24. ЦДІАК.– Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія.– Оп. 1.– Спр. 734.
25. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини та переказах народу / Д.І. Яворницький.– К, 1995.

Михайло Зільбербранд

Виникнення та розвиток професійної фотографії в повітовому місті Новомосковську⁵

Соціально-економічний розвиток повітового міста Новомосковська відставав від соціально-економічного розвитку губернського міста Катеринослава, розташованого на відстані 31 км на південний захід [11]. Близькість Катеринослава, який активно розвивався, приваблювала до губернського міста підприємливих новомосковців, і дехто з них волів вести свою торгово-промислову діяльність саме там. Наприклад, у 1897 р. у Катеринославі відкрив друкарню та літографію новомосковський купець Лейба Сатановський, який сам походив із Новомосковська [24, л. 13], в якому на той час ні друкарень, ні літографій не було взагалі [28, с. 23–25]. Близькість губернського центру гальмувала розвиток фотографічної справи в повітовому центрі. В Катеринославі ще у 1860 р. першу в місті фотомайстерню відкрив Василь Міткін [17, с. 94]. У повітовому місті після цього протягом 25 років фотографічного закладу не було. Його мешканці їздили фотографуватися за 31 верству до Катеринослава. Новомосковський міщанин Никифор Іванов у вересні 1879 р. отримав від катеринославського губернатора свідоцтво на відкриття фотомайстерні не в своєму рідному Новомосковську, де на той час не було жодного ательє, а в Катеринославі, [23, л. 17]. Відзначимо, що йдеться не про фотографів-аматорів. Вони з'явилися набагато раніше професійних фотографічних закладів. Відомо, що Іван Григорович Ностіц, який народився в Новомосковському повіті, займався фотографією ще наприкінці 1850-х рр. [33].

Перші фотографічні заклади в Новомосковську відкрилися у 1880-х рр. А.В. Петрушкевич у дисертації згадує світлину Олени Семенівни Галагур, зроблену в 1880-ті рр. у фотомайстерні Я.С. Корчемного в Новомосковську.

⁵Текст з російської переклав І.О. Кочергін.

Відзначимо, що у списках фотографів, представлених катеринославським губернатором до Головного управління у справах друку Росії, прізвище «Корчемний» в Новомосковську не згадано. По Катеринославській губернії списки ці збереглися лише частково. В зазначений період лише за 1879, 1882–1884, 1885 і 1886 рр. [22].

Таким чином, найбільш імовірний період відкриття фотомайстерні Я.С. Корчемного в Новомосковську – 1886–1889 рр. Корчемні – відома родина фотографів. За даними, повідомленими одеськими колекціонерами А.Дроздовським і Є. Красновою, ходорковський міщанин Вольф Шмулевич (Самуїлович) Корчемний працював в Одесі на вул. Преображенській 69, з 1901 до 1930-го року. Його брат Гдаль Шмулевич Корчемний спробував відкрити фотомайстерню в Одесі у 1912 р. на вул. Коблевській 26, але довго там не протримався. Ушер-Зейлик Шмулевич Корчемний наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відкрив фотоательє в порту Хорли Таврійської губернії, а у 1915 р. був обраний членом правління Товариства фотографів-власників міста Одеси та Півдня Росії [19].

Імовірно, новомосковський фотограф Яків Самійлович Корчемний був їхнім старшим братом, першим із усієї сім'ї зайнявся фотографічною справою. За повідомленням родичів, «у одеського фотографа Самійла Корчемного було 17 дітей від двох шлюбів». Відзначимо, що на єдиній знайдений фотографії з логотипом Я.С. Корчемного, місто, де працював фотограф, не вказано, але за свідченнями родички, відображеної на світлині, її дитинство у 1880-ті роки минуло в Новомосковську [18].

Однак, не виключено, що ця фотографія могла бути зроблена під час сімейного виїзду до іншого міста (зокрема, до Катеринослава) або запрошеним приїжджим фотографом. 27 березня 1911 р. катеринославська газета «Русская правда» повідомила про відкриття в Катеринославі, на проспекті в будинку Карпаса, під готелем «Франція», складу фотографічних апаратів і приладдя «Фотограф-аматор», власники якого Я.С. Корчемний і Н.В. Морозов, обіцяли для любителів безкоштовні консультації спеціаліста-фото-графа. Нині ні у нащадків одеських Корчемних, ні у істориків фотографії немає жодної інформації про новомосковського фотографа Я.С. Корчемного.

За даними Головного управління у справах друку МВС Російської імперії, у серпні 1893 р. фотографічний заклад в Новомосковську відкрив новомосковський міщанин Єхиль Янкелевич Львов [24, л. 15 об.]. Його родина мешкала в Новомосковську, принаймні, з початку 1850-х років. Згідно зі списком синагог, єврейських молитовних будинків і рабинів при них та інших духовних осіб, новомосковський міщанин Іцко Львов 14.03.1852 р. служив габаєм⁶ місцевої синагоги, тобто відповідав за її фінанси і всі організаційні питання [27, л. 178 об.]. Його син, купець Янкель Іцкович Львов (~1845–~1908), батько Єхила Яковича, згадується у 1866 р. в «Екатеринославских губернских ведомостях» як учасник комісії з розкладки податків при новомосковській ратуші, а у 1870 р. (№ 8 за 26 січня), як присяжний засідатель в Новомосковському повіті.

Збереглися світлини середини 1890-х рр., зроблені Є.Я. Львовим в Новомосковську. Його ім'я та по батькові на фотографічних бланках русифіковані: «Юхим Якович Львов». Він вчився ремеслу фотографа, швидше за все, наприкінці 1880-х рр. і водночас працював учнем професійного фотографа. Його вчителем міг бути або Я.С. Корчем-ний, або катеринославський фотограф В.Г. Вітлін, або далекий родич, фотограф Б.Л. Львов, фотоательє якого в Переяславі працювало з 1884 р. Як пише М.С. Наппель-баум в книзі «Від ремесла до мистецтва»: *«ієрархічна драбина учнівства була такою: перша сходинка – копіювальник, той, хто друкував картки, потім ретушер і, нарешті, головна особа – фотограф»* [14].

Учень на кожній сходинці отримував уроки від спеціаліста, потім ставав помічником, і лише згодом йому поступово починали доручати самостійну роботу. Учніство, зазвичай, займало близько трьох років. Протягом усього цього періоду жалування учень, зазвичай, не отримував. Пізніше можна було влаштуватися помічником фотографа на жалуванні, а згодом відкрити власну справу. Посади копіювальника і ретушера отримати було легше, ніж посаду помічника фотографа. Шлях фотографа-початківця був непростим. Фотографічних шкіл не було, а кожен із досвідчених фотографів приховував свої практичні знання.

⁶ Староста в синагозі.

Проте, новомосковська фотографія Є.Я. Львова успішно проіснувало не менше шести років.

Близько 1898 р. він і його сім'я переїхали на схід губернії до Бахмуту, більше повітове місто, з краще розвинутою торгівлею та промисловістю [10]. З переїздом туди новомосковська фотографія була, очевидно, ліквідована. Бахмутська фотографія Єхила Янкелевича Львова почала працювати 4 вересня 1899 року [25, л. 265]. Водночас було отримано дозвіл на відкриття ним фотомайстерні в селищі Яковлівському (Дружківка) Бахмутського повіту [25, л. 265].

Утримання одного фотоательє в повітовому місті на початковій стадії було низькорентабельним. Бахмутське фотоательє Львова було головним підприємством, яке забезпечувало основні видатки. В Дружківці лише фотографували, а пластинки відправлялися до Бахмутського фотоательє, де вони проходили повний технологічний цикл, і з них друкувалися фотографії.

З часом працювати Є.Я. Львову стало важко, і у 1925 р. він передав фотографію своєму синові Давиду. У 1930 р. вона була націоналізована, а сім'я Д.Є. Львова переїхала до Києва.

Після того як у 1898 р. Львов, єдиний на той час фотограф у місті, переїхав до Бахмута, в серпні того ж року свідоцтво на відкриття фотомайстерні в Новомосковську отримав місцевий дворянин Йосип Амвросійович Краснощоков, один із синів надвірного радника Амвросія Дмитровича Краснощокова [17, с. 35; 25, л. 264].

У відомості про фабрики і заводи губернії за 1899 рік, у Новомосковську згадується всього одна фотомайстерня, яка давала прибуток у розмірі 300 рублів на рік [3].

Мова, напевно, про фотомайстерню Краснощокова. Втім, у довідниках «Вся Россия» за 1900 і 1902 роки, власником єдиної фотомайстерні в Новомосковську названий вже Семен Краснощоков, брат Йосипа Амвросійовича, який успадкував фотоательє [6, с. 460–521; 7, с. 409–457].

У 1889 р. титулярний радник Семен Амвросійович Краснощоков значився державним службовцем у Новомосковському повіті – одним із помічників наглядача Окружного акцизного управління II округи, завідувачем 1-ої дільниці [1].

Відзначимо, що Семен Амвросійович був досвідченим фотографом, який займався аматорською фотографією, принаймні, з 1889 року [9].

С.А. Тарнушенко повідомляє, що у 1880-ті роки місцевим фотографом-аматором, окрім графа Івана Григоровича Ностица, був С.А. Краснощоків [31, с. 8]. У 1892 р. він переслав історику та етнографу Д.І. Яворницькому «дві світлини нашого собору, вже відновленого, і один – дзвіниці, ще старої, не відновленої». В книзі «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького» наведена така інформація про фотографа: «С.А. Краснощоків (приблизно 1846 р.н.) походив з козацької родини, мати уроджена Глоба... Він був прибічником народницької ідеї «ходіння в народ». Любив історію України, пам'ятники минулого, фотографував для Д. Яворницького давнину» [9]. У 1896–1897 рр. він пішов у відставку з державної служби, але продовжував працювати в земській управі. З опублікованих листів С.А. Краснощоків Д. Яворницькому стає зрозумілим, що після вихода у відставку він опинився у поганому фінансовому стані: його доходи скоротилися у вісім разів [9]. Пенсія (400 рублів на рік) почала надходити лише через рік після виходу у відставку. Робота у власній фотомайстерні давала істотний прибуток (близько 75% від суми призначеної пенсії). У «Ведомости типографий, литографий, фотографий и библиотек 1906 год» фотографія Краснощоків в Новомосковську вже на включена [26, л. 261 об.]. До цього часу вона, ймовірно, вже не працювала. В списках мешканців Новомосковська, які володіли правом обирати Державну Думу 1-го скликання, у 1906 р. Семен Амвросійович Краснощоків згадується лише як власник нерухомого майна, а Йосип Амвросійович Думи 4-го скликання у 1912 р., Краснощоків в Новомосковську не згадується зовсім [30].

Міщанин Мошей Давидов Бройтман отримав свідоцтво на відкриття фотографії в місті у лютому 1902 р. [25, л. 264]. У 1903 р. у Новомосковську працювали дві фотомайстерні (очевидно, Краснощоків і Бройтмана) з трьома працівниками, які приносили сумарний річний прибуток в розмірі 660 рублів [3].

На зворотному боці двох знайдених фотографій із логотипом М.Д. Бройтмана, ініціали фотографа виправлені перовою ручкою на «С.Д.». Одна з них підписана 1904

роком. Можливо, невдовзі після відкриття фотомайстерня перейшла до брата М.Д. Бройтмана. В списках мешканців Новомосковська, які мали право обирати до Державної Думи, у 1906 р. і у 1912 р. С. Бройтман не значився [29; 30]. Ймовірно, його фотографія припинила роботу до 1906 року.

Єлисаветградський міщанин Елі-Герш Абрамов Каменецький відкрив фотомайстерню в Новомосковську в серпні 1904 року [26, л. 261 об.– 263]. Можливо, він був родичем міщанина Сімхі Йосиповича Каменецького, який відкрив у вересні 1905 р. фотоательє в Юзівці [26, л. 262]. На логотипі Г. Каменецького вказана адреса його фотомайстерні: вул. Гетьманська, будинок Дубілера. Фотомайстерня Г. Каменецького протягом певного часу називалася «Центральна фотографія» [19].

Збереглася фотографія, зроблена Г. Каменецьким у 1917 р. під час громадянської війни, коли були перерви у поставках фірмових бланків, фотографії наклеювали на прямокутники з простого картону, на звороті яких ставили овальну печатку з написом «Фотографія Г.А. Каменецького. Новомосковськ».

Миргородський міщанин Г.Б. Беніамінович (Гілель Беніамінов) отримав свідоцтво на відкриття фотомайстерні у квітні 1905 р. [26, л. 261 об.– 263]. Невдовзі він поширив сферу своєї діяльності. На фотографії, яка збереглася, підписаній у 1909 р., є логотип «Типолитографія Г.Б. Беніамінович». У виданому у 1910 р. Обзорі Катеринославської губернії на 1909 рік у Новомосковську згадані дві фотографії, які давали сумарний прибуток у 2 100 рублів [4]. Це були, очевидно, фотографії Г. Каменецького і Г. Беніаміновича. У 1912 р. Г.Б. Беніамінович значився платником податку на торгово-промисловий заклад [30].

Нащадок фотографа Юрій Красний повідомив, що *«Беніамінович до революції друкував для більшовиків якісь прокламації. Втім, коли останні прийшли до влади, швидко зрозумів, що до чого, і типографію здав владі»*.

Фотографія М.М. Ентіна відкрилася в місті після 1906 року [26, л. 261 об.–263]. У Дніпропетровському національному історичному музеї зберігається фотографія з логотипом Ентіна, підписана 1910 р. У списках мешканців Новомосковська, які мали право обирати до 1-ї і 4-ї Державної Думи, у 1906 і 1912 роках, Ентіни не значаться як платники ні квартирного, ні промислового податку [29; 30]. Швидше за все, фотоательє М.М. Ентіна працювало з 1907 до 1911 року.

У 1910-ті роки в Новомосковську почав працювати фотограф Я.Б. Хейфец. Збереглася фотографія з логотипом Н.Е. Овсянникова і Я.Б. Хейфеца, підписана у 1911 роком [18]. Можливо, компаньйоном Я. Хейфеца попервах був родич фотографа Івана Петровича Овсянникова, який відкрив фотомайстерню в Катеринославі в червні 1895 року [25, л. 263].

Фотографія Я.Б. Хейфеца містилася за адресою вул. Гетьманська в будинку Нівеніцина. У списках виборців від Новомосковська до 1-ї та 4-ї Державних Дум у 1906 і 1912 рр. як платники промислового податку ні Н.Е. Овсянников, ні Я.Б. Хейфец не значаться [29; 30].

Швидше за все, їхня фотомайстерня почала працювати після 1912 року. Однак компаньйонство тривало кілька років. Знайдені світлини, підписані у 1914 та 1915 роках, злоготипом одного лише Я.Б. Хейфеца. На середину 1920-го року він передав свій заклад сину. Збереглися фотографії з логотипом В.Я. Хейфеца, зроблені у 1926–1929 рр. Якщо вірити А.П. Попову, фотомайстерня В. Хейфеца в різні роки мала назви «Новомосковська фотографія» і «Художня фотографія» [19]. Остання, згідно з найденими фотографіями, у 1914–1926 рр.

Фотоательє «Свет» Г.М. Прусака почало працювати після 1912 р. [30]. Воно містилося на Базарній площі в будинку Мартинова. Зберігся зроблений ним знімок військовослужбовця часів Першої світової війни.

Дані про прибутки фотомайстерень в провінціях Російської імперії стислі й неповні. Огляди губерній, які видавалися щорічно, давали узагальнену інформацію про оберти і доходи фотомайстерень у різних повітових містах повітах. Найчастіше ці відомості не дають можливості оцінити прибутковість окремої фотомайстерні. Інформацію про річний оборот і дохід кожного фотоательє надавали первісні відомості промислових підприємств у різних губерніях з фонду Департаменту торгівлі та мануфактур Міністерства фінансів Російської імперії [20]. На жаль, первісні відомості збереглися не по всіх губерніях і містах, і навіть не за всі роки. Не збереглися вони й по Новомосковську.

Заняття фотографією могло давати непоганий прибуток. Наприкінці XIX ст. у середньому по імперії вона складала 1 500 рублів на рік, у столицях він був більшим, у провінції – меншим [5, с. 651; 20]. У Бахмуті, наприклад, у 1896 р. прибуток досягав 1 000 рублів на рік [21, л. 668, 684,

694]. Такий річний прибуток бахмутського фотографа впрямому переважав середню річну зарплатню робітника в Російській імперії, яка складала 194,1 руб. на 1900 р. і приблизно дорівнював річному жалуванню земського лікаря або армійського поручника [8; 32].

У Новомосковську доходи фотографів були набагато скромнішими, ніж у Бахмуті. Як зазначено вище, єдина в місті фотомайстерня С.А. Краснощокова згідно з Обзорами Екатеринославської губернії на 1898–1902 гг. приносила прибуток не менше 300 рублів, а у 1903 р. дві приватні фотомайстерні С. Краснощокова і М. Бройтмана приносили сумарний річний дохід до 600 рублів [1; 2; 3].

З часом доходи новомосковських фотографів зростали: у 1909 р. сумарний прибуток двох фотомайстерень складав вже до 2 100 рублів [4].

Відносно низькі доходи фотомайстерень Новомосковська пояснюються, очевидно, близькістю Катеринослава з його численними солідними фотоательє, котрі мали більший стаж роботи і виготовляли фотографічну продукцію вищої якості. Забезпечена новомосковська публіка могла дозволити собі часто їздити до губернського центру і фотографуватися там і позбавляти тим самим новомосковських фотографів значної частини їхніх потенційних доходів. Не надто заможні мешканці Новомосковська не могли фотографуватися часто.

Втім, навіть порівняно невисокий дохід новомосковського фотографа (до 300 руб. наприкінці XIX – початку XX ст.), дозволяв йому жити в 1,6 рази краще за пересічного робітника того часу, який заробляв всього 194,1 руб. на рік [12].

Однак переваги заняття фотографічною справою полягали не лише в достатку, але й в умовах роботи. До появи на початку XX ст. електростанції в Новомосковську, портретна фотозйомка в місті здійснювалася, як і всюди, в спеціальних павільйонах з доступним сонячним освітленням [13].

Такі павільйони перебували, зазвичай, у дворах будинків, в яких мешкали фотографи. З появою електричного освітлення ситуація змінилася не надто сильно. На жаль, не збереглися оціночні описи нерухомого майна, яке підпадало земському оподаткуванню, що випускалися Новомосковською міською управою. З аналогічних описів, які випускала Бахмутська міська управа у 1908–1916 рр., видно, що всі фотографи цього

повітового міста мали спеціальну кімнату для фотографування безпосередньо в своїй квартирі [15; 16].

Логічно припустити, що схожі умови утримання фотомайстерень існували і в Новомосковську. Таким чином, фотографи працювали практично в домашніх умовах, і при цьому, були самі собі господарями, мали цілком пристойний заробіток.

Список використаних джерел і літератури:

1. Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии на 1899 год. Приложение № 3 // Обзор Екатеринославской губернии за 1899 год.
2. Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии на 1901 год. Приложение № 3 // Обзор Екатеринославской губернии на 1901 год.
3. Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии на 1903 год. Приложение № 3 // Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год.
4. Ведомость о фабриках и заводах Екатеринославской губернии на 1909 год. Приложение № 3 // Обзор Екатеринославской губернии на 1909 год.
5. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации.– СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1899.– Т. 1.
6. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации.– СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1900.– Т. 1.
7. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации.– СПб.: Изд. А.С. Суворина, 1902.– Т. 1.
8. Дореволюционные жалования и их эквиваленты в советских и современных деньгах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opocuu.com/zhal.htm>
9. Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Вип.5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І.Яворницького / Уклад.: С. Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова та ін.; За заг. ред. Н. Капустіної.– Дніпропетровськ, АРТ-ПРЕС, 2010.– 952 с.
10. Зильбербранд М.М. Опыт изучения истории провинциальной фотографии на примере уездного города Бахмута Екатеринославской губернии / М.М. Зильбербрандт, И.А. Карнацкий // Харьковский историко-архивный сборник.– Харьков: Мачулин, 2012.– Вып. 11.– С. 67–90.
11. Кавун М.Е. Два Катеринослава: до проблеми історичного континуїтету в розвитку міських поселень Півдня України XVIII – першої половини XIX ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=115.
12. Как жил русский рабочий до революции [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.opocuu.com/rab1913.htm>.
13. Морозов С.А. Первые русские фотографы-художники.– Москва, Госкиноиздат, 1952.– 118 с.

14. Наппельбаум М.С. От ремесла к искусству. Искусство фотопортрета.– Москва, 1958.– 240 с.
15. Оціночний опис житлових будинків м. Бахмута, які підлягають земському оподаткуванню у 1916–1919 рр. // Державний архів Дніпропетровської області.– Ф. 90.– Оп. 1.– Д. 7. Бахмутська міська управа.
16. Оціночний опис нерухомого майна м. Бахмута, яке підлягає земському оподаткуванню на 1908 рік. Бахмутська міська управа, 1908 рік // Бахмутський краєзнавчий музей.
17. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год.– Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1875.
18. Петрушкевич А.В. Человеческие судьбы в истории повседневности: по материалам рода Петрушкевичей, 1613–1963 гг. Диссертация по гуманитарным наукам [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/chelovecheskie-sudby-v-istorii-povsednevnosti-po-materialam-roda-petrushkevichy-1613-1963-gg#ixzz3BadFjq2F>.
19. Попов А.П. Российские фотографии (1839–1930). Словарь-справочник. Т. 1., Т. 6 (Приложения).– М.: МОК, 2011.
20. Российский государственный исторический архив (далі РГИА).– Ф. 20, Оп. 12. Дела Департамента торговли и мануфактур Министерства Финансов России.
21. РГИА.– Ф. 20.– Оп. 12.– Д. 54.
22. РГИА.– Ф. 776.– Оп. 20. Дела Главного Управления по делам печати МВД России.
23. РГИА.– Ф. 776.– Оп. 20.– Д. 872.
24. РГИА.– Ф. 776.– Оп. 21.– Д. 219.
25. РГИА.– Ф. 776.– Оп. 22.– Д. 42 в.
26. РГИА.– Ф. 776.– Оп. 23.– Д. 53 б.
27. РГИА.– Ф. 821.– Оп. 8.– Д. 1.
28. Список промышленных предприятий Екатеринославской губернии в 1900 году // Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год.– Екатеринослав, 1901.
29. Съезд городских избирателей по г. Новомосковску. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательных собраниях для избрания выборщиков в Государственную Думу // Приложение к Екатеринославским Губернским Ведомостям.– 1906.– № 135.– С. 1–4.
30. Список лиц, имеющих право участвовать в избирательном собрании 2-го съезда городских избирателей по г. Новомосковску для избрания выборщика в 4-ю Государственную Думу // Приложение к Екатеринославским Губернским Ведомостям.– 1912.– № 89.– С. 1–4.
31. Таранушенко С.А. Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії.– Харків, 2012.
32. Цены и жалования в России в начале XX века http://www.talers.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=81&Itemid=108&showall=1.

33. Шипова Т.Н. Иван Григорьевич Ностиц // Персона.– 1999.– № 12.
[Электронный ресурс]. Режим доступа:
(<http://www.peoples.ru/art/photo/nostits/>)

Владислав Грибовський

Нікополь: від запорозького селища до позаштатного містечка Російської імперії

Початок опанування українською людністю території сучасного міста Нікополя припав на час розпаду Золотої Орди та просування Великого князівства Литовського до Нижнього Подніпров'я в XV ст. У війнах, усобицях і епідеміях добігала кінця епоха владарювання над краєм кочових народів. У 1552 р. згадані перші сезонні осідки вихідців з тогочасної України, котрі займалися тут переважно рибним промислом, – уходи «Бозовлук» і «Томаховка» [17, с. 84–85]. 1594-м роком датована перша згадка топонімів, прямо пов'язаних із історією Нікополя – Микитиноного Рогу та Лисої гори, розташованих на «руському боці» Дніпра, тобто правому, а також Кам'яного Затону на протилежному, лівому березі, котрий ряснів татарськими назвами [110, с. 223–224]. Про Микитин Ріг ідеться і в «Книге Большому Чертежу» [48, с. 111] – описі місцевостей Московського царства і дотичних до нього країн (складений у 1627 р., мав кілька редакцій до 1680 р.). В обох цих згадках зазначено географічні об'єкти без жодного натяку на поселення. Розташування цієї місцевості біля найвужчої смуги дніпровських плавнів було зручним для влаштування тут переправи. Найдавніший перевіз у цій місцевості пов'язують з Кам'янським городищем (IV–III ст. до н.е.) [36, с. 58, 117–127], розташованим у межах сучасного м. Кам'янка-Дніпровська (Запорізька обл.). Однак, джерела не дають підстав для найменшого припущення щодо умов, необхідних для появи скільки-небудь сталого населеного пункту на території м. Нікополя раніше від 1730-их років.

За традицією, витоки історії м. Нікополя пов'язують із Микитинською Січчю, заснованою, як вважають, після ухвали сеймом Речі Посполитої «ординації» Війська Запорозького 1638 р. Однак теперішній стан знань про перші козацькі твердині не дає змоги додати багато нового до того, що М.І. Костомаров зауважив іще в 1884 р.: *«Певного місця для Січі довго не було; ми зустрічаємо її то на Хортиці, то на Томаківці, то в Микитиному Розі, то на Базавлуку... Вже пізніше, коли місце Січі визначилося в гирлі Чортомлика, вона стала начебто постійним містом; до того часу це був*

військовий стан, який часто переносили з місця на місце, мешканці його здебільшого складалися з тимчасових відвідувачів – промисловиків» [50, с. 32]. Цей висновок перегукується із записом хроністів Мартина Бельського та Олександра Гваньїні, котрі наприкінці XVI ст. посвідчили сезонні ритми життя перших козаків: улітку вони перебувають на Низу Дніпра, де «часом займаються рибальством, а рибу сушать на сонці без солі, влітку ж живляться рибою. На зиму вони розходяться до найближчих міст, як-от: Київ, Черкаси, Канів, Брацлав, Біла Церква та інші, а свої човни ховають десь у безпечному місці, на дніпровому острові. Залишають там же й кількесот душ на курені, як вони кажуть, «при стрільбі». Вони мають і свої гарматки, котрих понабирали в турецьких землях і захопили у татар. Їх раніше не було багато, зате тепер налічується до кількадесяти тисяч» [30, с. 428; 108, с. 1358]. Посланець імператора Священної Римської імперії Еріх Лясота, котрий уперше документально посвідчив козацький осідок на Базавлуці в 1594 р., слово «січ» не вживав, натомість говорив про польовий табір («feldlager») і коші (Koczen) або «hütten» – хижки, зроблені з паліччя й обтягнуті конячими шкірами. За такого простого побуту низове козацтво тоді вже мало розвинуту організацію і складало грізне військо, спроможне відряджати 1 300 козаків на 50 галерах у похід; всього ж у «польовому таборі» на Базавлуці Лясота нарахував до 3 тис. козаків [110, с. 210–223].

Сезонний ритм перебування більшості козаків на Запорожжі – з весни до осені – та їхнє зимування «на волості», в Городовій Україні, зберігав чинність до середини XVII ст. і давався взнаки навіть у завершальні роки існування останньої Запорозької Січі. Взимку, коли вся мережа Дніпрових відгалужень у Великому Лузі вкривалася кригою, сюди приходили татари і вільно кочували по плавнях, багатих на деревину і сухий травостій [60, с. с. 22, 99]. Невелика дешиця козаків, що наважувалася провести зиму на Запорожжі, мусила остерігатися степовиків, облаштовуватися на островах, прорубуючи кригу й складаючи з неї «щось на кшталт греблі чи стіни», – свідчив папський нунцій Гамберіні (1586). І далі додав: «А влітку вони не потребують якогось іншого захисту, ніж той, що їм дає ріка, яку не можна перейти вброд у їхньому напрямку» [106, с. 117]. Мартин Пашковський (1615 р.) теж не вживав слова «січ», натомість писав: «Табори козаки звать куренями [...], у своїх таборах [вони] криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть»

[26, с. 162]. С. Шимановський (до 1638 р.) говорив про Запоріжжя як про «*козацьке мешкання, наймиліше осавуліє усіх кочування*», де запорожці займалися рибальством і мисливством, заходячи далеко та повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут вони мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували човни для морських походів [27, с. 53]. Тобто, посвідчено рухливе перебування запорожців на Низу, як і в попередні часи. І, що найголовніше, – перебування чоловіків, які не мають сімей або відірвані від них на певний сезон. Сімейні поселення в краї з'явилися не раніше другої половини XVIII ст.

У другій половині XVI ст. устійнилося називання низових козаків «молодцями» (молойцями). Це слово слід розуміти не лише у статовіковому значенні, але й соціальному: неодружений, без уваги до біологічного віку. Універсал короля Стефана Баторія від 6 липня 1579 р., адресований «*молодцям запорозьким та їхнім старшим*» (Moloyczom Zaporoznym u uch starssym) [52, с. 11], застосовує вікові позначення як соціальний ідентифікатор. Сучасники називали Запоріжжя «школою рицарства» не лише в стилі високої патетики, релігійно й ідеологічно інспірованої, але і в сенсі цілком прагматичному. Універсал Сигізмунда III від 12 грудня 1604 р. містить прикметний наказ усім мешканцям порубіжжя – без зазначення належності до соціального стану – «*аби батьки синів своїх на козацтво до тамтешніх людей свавільних не відпускали, але затримували і гамували об'єднання їх з тим козацтвом, котре спокій посполитих і мир з панством сусідським порушують*» [52, с. 26]. П.О. Куліш влучно прокоментував це джерело: «*Палка молодь [...] уходила [...] в козацькі купи й надавала козакам характеру людей, не пов'язаних сімейними обов'язками (жонатий чоловік, і за теперішнього погляду українського простолюду, перестає бути молодиком, хоча ця назва надається й сивовусому холостякові). Звідси можна вивести висновок про те, що вся шляхта і всі осілі міщани в Україні були просякнуті, через свої нагальні потреби, молодецьким, юнацьким, інакше – козацьким елементом*» [52, с. 26].

На відміну від Чортомлицької та Нової Запорозьких Січей, описаних сучасниками й досліджених археологами в 1941, 1951 та 1953 рр., козацькі «січі» кінця XVI – першої половини XVII ст. лишилися «невловимими» – можливо, саме через відсутність у них капітальних споруд, адже, ймовірно, це були сезонні табори, без стаціонарних укріплень. «*Місце колишньої Микитинської Січі можна віднайти тільки за*

розповідями дідів», – писав Д.І. Яворницький у 1888 р. Як він припускав, ґрунтуючись на тих розповідях, «Січа і при ній кладовище знаходилася рівно на 350 сажнів нижче теперішньої пристані, біля правого берега Дніпра, проти того місця, де тепер стоять млини»; далі називав двори селян для точної локалізації. Однак при цьому зауважив: потужна повінь 1846 р. змила всі її залишки. Сліди фортифікацій, що їх нікопольський протоієрей і знавець місцевої старовини Іван Карелін вважав за рештки Микитинської Січі, Д. Яворницький визначив як укріплення, зроблені російським військом під час війни 1735–1739 рр. [100, с. 36–37]. За свідченнями старожилів, повені 1812 і 1813 рр. зруйнували старий козацький храм і цвинтар [84, с. 143]. У 1951 р. Б.Ф. Копилов занотував у своєму археологічному звіті: «На теперішній час від місця, де стояла Микитинська Січ, нічого не лишилося, воно цілком змита великим розливом 1842 р. Тут іде основне русло Дніпра» [49, с. 2]. У щоденнику тієї археологічної експедиції йдеться: «Місце, де була Січ на Микитиному Розі, зараз не існує – тут тече нова течія Дніпра, яка пішла по руслу колишньої р. Орлової, розмила цю протоку, зрізала місце, де стояла колись січова церква і відділила Орлів острів від правого берега Дніпра. Старе річище Дніпра за Орловим занесене піском, зараз не діє, крім весняного розливу. Таким чином, острів Орлов (на якому зараз пляж) – приєднаний до лівого берега Дніпра» [91, с. 264]. Схоже твердження викладено й у звіті за 1941 р.: більшу частину намічених для дослідження пам'яток січєї затопила вода, іншу зруйнували розливи і вони не становлять об'єкт для археологічних розкопок [33, с. 1]. Того року, напередодні війни, археологічні розвідки провадив М.Л. Макаревич, проте складена ним документація не збереглася [91, с. 260].

Питання про існування Микитинської Січі належить до кола найменш з'ясованих у науковій літературі. Російський військовий інженер С.І. Мишецький, перебуваючи на Запорозжжі в 1736–1740 рр., записав від козаків звістку щодо Січі в Микитиному як наступної після Томаківської [63, с. 9]. Г.Ф. Міллер, котрий обіймав офіційну посаду «історіографа російського» і навесні 1775 р. склав історико-правове обґрунтування ліквідації Січі, за іронією, започаткував традицію називання тієї послідовності запорозьких січєї, котра й досі є чинною в українській історіографії (про вплив праць Г.Ф. Міллера на українську історіографію кінця XVIII – першої половини XIX ст. див.: [10; 24; 104]; докладніше про

Г.Ф. Міллера: [37]). Н. В. Полонська-Василенко справедливо визначила твір С.І. Мишецького як підґрунтя, на якій Г.Ф. Міллер склав своє бачення минувшини Запорожжя [76, с. 17–18]. За точку відліку він узяв так звану Хортицьку Січ, що буцім з'явилася в середині XVI ст., а загальне число січей визначив як вісім [59, с. 2, 39, 50]. С. Мишецький зазначив 10 січей, перші три: «в Седнівці», що під Черніговом, «в Каневі», «в Переволочній», а далі – «на Хортиці» [63, с. 9–10]. Г. Міллер же відкинув ці три «січі», розпочав відлік з Хортиці та від себе додав ще одну – Базавлуцьку. Як бачимо, запис, зроблений на основі усних переказів близько 1740 р., став фундаментом для умоглядного узагальнення ранньої історії запорозького козацтва. На цьому непевному ґрунті виникла стійка анахронічна проекція, що наділила перші осідки запорожців рисами повноцінних січей, відомих за джерелами останньої третини XVII – передостанньої чверті XVIII ст.

Труднощів для розуміння цього питання додав відомий філолог і фольклорист І.І. Срезневський. Без посилань він навів свідчення якогось Дзєзовича про те, що Микитинська Січ була «побудована під час відновлення Койдака (1639 р.– В.Г.) Федором Линчаєм, іменем якого і козаки його називалися линчаївцями. У часи війн Хмельницького з поляками її двічі руйнували татари» [83, с. 117]. Легендарний Ф. Линчай, буцім, очолював тих козаків, котрі були незгодні з гетьманом Іваном Барабашем, відокремилися від нього й осіли в Микитинській Січі, де перебували доти, доки Барабаш за допомогою поляків не розбив їх і «змусив бігти в степи й луки, інших впокоритися його волі». Богдан Хмельницький нібито заволодів листами Барабаша, що викривали його зраду і потурання намірам поляків знищити «Військо та козаків», та прибув на «острів Бучий», тобто Томаківку, де отаборилися линчаївці. Аби розвіяти їхню недовіру, Хмельницький, мовляв, очолив штурм Січі на Микитиному Розі та «дозволив козакам вирубати весь гарнізон польський, що там був, і тим повернув довіру» запорожців [83, с. 5, 10–12]. Цю розповідь, не підтверджену жодним джерелом, некритично підхопили Микола Маркевич [57, с. 163, 164] та Дмитро Яворницький [102, с. 176–177]. Її піддав нищівній критиці М.С. Грушевський, визнавши за «апокрифічну» і взяту з «каламутного джерела», а виклад козацького літописця Самійла Величка про обставини обрання Б. Хмельницького в гетьмани на Січі, як і висвітлення деяких інших подій Хмельниччини, назвав «фантазіями» [41, с. 245–247]. Того Дзєзовича, на якого покликався І. І. Срезневський, можна пов'язати або з Семеном

Дівовичем (Дзівовичем), автором відомого полемічного твору «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762), або його братом Олексою, котрий переписав і, можливо, доповнив «Описание Малой России» Григорія Покаса (1751) [65, с. 14–22]. Цей самий твір використав і Семен у своєму «Розговоре...» [34, с. 19, 22]; однак у ньому і близько немає того, про що писав І.І. Срезневський. Тож некритичне сприйняття викладеної ним інформації – ніким до М.С. Грушевського не перевіреної і належним чином досі не вивченої – спричинилося до ухвали виконавчим комітетом Нікопольської міської ради рішення від 24 квітня 2002 р. про визнання 1639 р. за «офіційну дату заснування міста».

Формування січового центру за порогами Дніпра було пов'язане зі становленням реєстрового козацтва в Городовій Україні та поступового відмежування від нього запорожців. Куруківська угода 1625 р. визначила перебування 1 тис. з 6 тис. реєстрових козаків «як *залози на Запорожу*» [39, с. 559]. Тобто, саме з цього часу можна говорити про регулярне цілорічне відбування козацької служби на Низу Дніпра, а не сезонне таборування запорожців у різних місцях Великого Лугу. «Ординація» Війська Запорозького, ухвалена сеймом Речі Посполитої в 1638 р., визначала той самий порядок почергового розташування одного з шести реєстрових козацьких полків на Запорожжі для сторожі від кримських татар і ногайців та запобігання скупченню непідвладних Варшаві козаків, карання на смерть тих, хто приходив туди без дозволу королівських урядовців [66, с. 287–288]. У цій «ординації» теж ішлося не про конкретне місце, а Запорожжя взагалі. У жовтні 1647 р. згадано перебування біля «Базавлуку і Скарбниці» Білоцерківського реєстрового полку «на сторожі» [68, с. 174]. Ця звістка дала М.С. Грушевському підставу вважати, що на той час Січ перебувала аж на Базавлуку [40, с. 161], хоча джерело згадує розташування там лише табору Білоцерківського полку. Повідомлення від 16 лютого 1648 р. прямо говорить про «Січ, у якій полк Черкаський, відповідно до *повинності своєї і ординації Речі Посполитої, охорону чинив (ex cubias odprawował)*»; у цій Січі зазначені човни, що їх могли використовувати як для сторожових роз'їздів, так і для переправи через Дніпро, в разі потреби [111, с. 497]. На початку березня того року згадано «січ черкаську» [42, с. 30], тобто форпост, де відбували свою чергу козаки Черкаського реєстрового полку. З огляду на чітку фіксацію табору Білоцерківського полку на Базавлуку й окремої «січі» з залогою Черкаського полку, можна вважати висновок

І.С. Сторо-женка про те, що кожен із шести реєстрових полків мав власний осідок у Великому Лузі [85, 208, 258; 87, с. 226–229], за припущення, варте уваги. Втім його неможливо підтвердити чи спростувати на основі відомих на цей час джерел – досить фрагментарних.

Чимало козаків, які не потрапили до числа реєстрового козацтва, щовесни прибували на Низ Дніпра, гуртувалися для походів та, в більшості, восени поверталися до Городової України. Турецькі джерела першої половини XVII ст. чітко розрізняли реєстровців, або барабашівців (Barabaş hetmanı kazakları – «козаки гетьмана Барабаша», можливо, названі на честь гетьмана Дмитра Барабаша, котрий у 1617 р. очолив козацький морський похід і спалив передмістя Стамбула), та інших (Sarı-kamış kazağı – «козаки жовтого очерету», тобто ті, хто перебував в очеретяних заростях Великого Лугу) [79, с. 57–59]. Їхні табори, як можна з'ясувати з уривчастих джерел, були тимчасовими; їх створювали для певної мети, як-от збір для походу, і залишали порожніми по тому.

Козацький табір біля Микитиногу Рогу згаданий 16 червня 1637 р. Перед тим Павло Бут (Павлюк), обраний на гетьмана нереєстровими козаками і підтриманий частиною реєстровців, надіслав листа «з Коша против Микитиного Рогу», тобто протилежного щодо нього берега Дніпра, – Кам'яного Затону. В тому листі він пояснив керманичам реєстрового козацтва, що очолювані ним запорожці забрали козацьку артилерію з м. Корсунь «як свій власний клейнод і скарб військовий, і поставили на звичайнім місці, там звідки й пішла вона за предків наших, славної пам'яті старинних, добрих молодців війська Запорозького» [40, с. 247]. Польські вивідувачі свідчили, що тоді на Запорозжя прийшла «народу сила», але такого, що не має «ні самопала, ні жодної зброї, тільки поприходили на вість, що йтимуть на море». Павлюк намірявся прогнати беззбройних, однак запорожці заборонили йому те чинити, погрожуючи втопити його. Згадано й дорожнечу харчів (діжка борошна – 10 кіп) через велике скупчення людей у таборі [40, с. 250]. Малоімовірно, щоб така купа людей могла прогудуватися тут узимку, коли жодного підвозу провіанту не було. Забезпечення ж зимового перебування реєстровців, як королівських вояків, не мало суттєвих перешкод. Артилерію, що її Павлюк перевіз із Корсуня до свого табору, запорожці здобули в 1628 р. у бою з ногайським очільником Кантеміром, а той захопив її в коронного гетьмана Станіслава Жолкевського в битві під Цецорою в 1620 р. У листопаді 1628 р. з тими гарматами

козаки, *«рушивши з Микитиноного Рогудо Камінного затону, два дні переправлялися через Дніпро»* [40, с. 45, 52]. Всіма цими гарматами заволоділи польські урядовці під час придушення збройного виступу Івана Сулими в 1635 р. За припущенням М.С. Грушевського, це діялося в Січі, де, як свідчить наведене ним джерело, урядові вояки *«своєвільників добувши, човни попалили, кіш знищили, армату звідти забрали»* [40, с. 224]. Але, знову ж таки, і це джерело не пов'язує згаданий кіш з певною місцевістю; тож, імовірно, мовиться про тимчасовий табір.

Що прикметно, Г.-Л. де Боплан, котрий 16 років провів в Україні, проплив по нижній течії Дніпра 1639 р. і востаннє брав участь у поході вглиб степу в 1647 р., не посвідчив Січі, як і не згадав Микитиноного Рогу та переправи на ньому. Натомість вказав перевози в інших місцях, несистематичні збори козаків на Романовому кургані (колишне с. Романкове, тепер у складі м. Кам'янське Дніпропетровської обл.), тобто перед порогами, для проведення Ради (Сопсеї) та гуртування у військо, а також їхню криївку серед *«десяти тисяч [...] островів і острівців, розкиданих вдовж і впоперек найбезладнішим чином [...], всуціль порослих очеретом завтовшки в спис, що заважає бачити протоки, котрі розділяють їх»*. Тут він зазначив козацьку *«Військову Скарбницю»* – так козаки, вочевидь, іронічно називали свої численні схованки в різних місцях, потаємних від польських вивідувачів; тут переховували гармати, гроші та інші речі, добуті в походах. На цих островах вони робили човни для морських виправ, сюди ж поверталися і тут ділили здобич [25, с. 175, 191–193, 267]. Однак із відновленням Кодака в 1639 р. припинилося безконтрольне плавання козаків по Дніпру на Запорожжя. Навесні того року туди мали відрядити частину реєстрових козаків для того, щоб *«вигнати з Запорожа своєвільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги»*. На чолі тої залогої став канівський полковник Секежинський; він переслідував козаків, які ховалися *«по лугах та очеретах, запасали борошно та порох»* для морського походу в османські володіння, *«вхопив кількох проводирів їх, котрих важнійших, а інші пішли в свої дніпровські уходи»* [40, с. 27–28]. Джерело 1642 р. свідчить, що у Великому Лузі лише реєстровці з'являлися легально, приходили по черзі й вистежували татар [27, с. 53]. Чимало запорожців тоді подалося на р. Дон [28, с. 202–204], а також на Слобідську Україну [40, с. 27].

Отже, джерелознавчих підстав для твердження про існування Микитинської Січі як центру запорозького козацтва з

1639 до 1648 року об'єктивно не існує. Висновок І.С. Стороженка про те, що тут «був обладнаний урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра» є цілком коректним, хоча твердження цього дослідника про «Канівську полкову січ» основане на хибному витлумаченні листа великого коронного гетьмана Миколая Потоцького до канівського полковника від 13 лютого 1648 р. У тому листі йдеться лише про те, що «вашій милості довірена запорозька резиденція» [86, с. 16], тобто всі осідки на Запорожжі, але ж ні слова в документі не було про Січ як «резиденцію», тобто житловий об'єкт. У джерелах того часу, як показано вище, маємо лише дві згадки про одну й ту саму «січ», де на початку 1648 р. несли сторожову службу реєстрові козаки Черкаського полку, а не Канівського. Локалізувати цю «січ» на Микитиному Розі можна лише на основі згаданого вище запису Семена Мишецького і не зовсім надійної звістки Григорія Граб'янки про те, що Хмельницький «спершу подався на острів Бучки, а потім втік на Микитин Ріг» [54, с. 889] (тут проступає та сама легенда про линчаївці, що її зазначив І.І. Срезневський). Згадки про Січ, утім без зазначення місця її розташування, подані Самовидцем [55, с. 49] і Самійлом Величком [77, с. 33]. Останній, хоч і детально зобразив дії Хмельницького на Січі, однак лише один раз згадав Микитин Ріг, однак хибно – як річку [78, с. 565]. Отже, географію Запорожжя він знав погано, тож, як і застерігав М.С. Грушевський, до його записів слід ставитися критично. Проте Д.І. Яворницький, перебуваючи під впливом хибної інформації І.І. Срезневського, без вагань поєднав її з описом С. Величка і, без коректних посилань, зауважив: «У південноруських літописах термін «Січ» вперше зустрічається в 1647 році і пов'язується з урочищем Микитине, Микитин Ріг» [101, с. 102].

Попри посилення контролю Речі Посполитої над Запорожжям, у Великому Лузі навіть узимку лишалося багато «пластунів, луговиків, лисичників», як про це згадано в повідомленні від 16 лютого 1648 р. [111, с. 497]. Вони охоче підтримали Хмельницького, адже були скривджені прикордонними урядовцями, які забирали собі значну частину здобичі: «від голови кожного козака по лису беручи, коли ж не зловить лиса, то самопали за лиса беручи, а для панів полковників – підводи, або плати їм» [109, с. 74].

За інформацією коронного гетьмана Речі Посполитої Миколая Потоцького, Богдан Хмельницький прибув на Запорожжя на чолі 500 реєстрових козаків [51, с. 74].

Свідчення росіянина Нікити Грідіна, втікача з Криму, котрий півтора року жив *«на куренях в Запорогах»*, уточнює: Хмельницький прийшов на Запорожжя *«за три тижні до масниці»*, тобто, наприкінці січня 1648 р. [9, с. 231]. 4 лютого він зайняв Січ, реєстрові козаки Черкаського полку перейшли на його бік і віддали йому свої припаси та човни [111, с. 497]. Отже, це сталося без «рубанини», про яку писав І.І. Срезневський (див. вище). З березня, тобто місяць по тому, запорожці пояснили М. Потоцькому, що *«Хмельницький увійшов до Січі черкаської»*, бо *«всі черкасці та сотники з нами (запорожцями – В.Г.) те погодили і нам казали, щоб ішли безпечно, чому нам і Січ з борошном віддали. Тож і вся чернь (прості реєстрові козаки – В.Г.) на них дивилася, на старшину свою, і віддавши нам корогви і та бубни в раді з нами постановила, що вдома [свої справи] зладнавши, до нас всі прибути мають»* [42, с. 30].

Таким чином, 4 лютого (за новим стилем) 1648 р. запорожці, очолювані Богданом Хмельницьким, зайняли Січ на Микитиному Розі (слід ще раз наголосити: ця локалізація завдячує виключно усним переказам запорожців, записаним С.І. Мишецьким 90 років по тому, її неможливо перевірити, вдавшись до якогось іншого джерела). Однак свій табір Б. Хмельницький розмістив не тут, а на острові Томаківка (Буцьки; тепер селище Городище, що в складі м. Марганець Дніпропетровська обл.). Це посвідчено в листі коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV від 21 березня (новий стиль) 1648 р.: Хмельницький *«на Буцьках у Низі город собі готує і фортифікації з нього умислив собі міцні збудувати»*; також зазначено, що під його орудою зібралось 3 тис. козаків [29, с. 16]. Г. Левассер де Боплан теж записав тогочасні звістки про о. Томаківка, що його *«Хмельницький обрав за місце свого притулку, коли йому загрожувала облога. Саме в цьому місці вони [козаки] почали збиратися, коли піднялися для виступу в травні 1648 р.»* [25, с. 189–190]. В.О. Голо-буцький, говорячи про тодішню Січ без прив'язки її до певної місцевості, слушно зауважив стосовно того, що розташування табору Хмельницького на о. Томаківка завдячувало його близькості до о. Хортиця, де перебувала залога урядових військ на чолі з полковником Гурським; вона складалася з реєстрових козаків Черкаського або Корсунського полків та загону польських драгунів. Дослідник заперечив розташування цієї залози *«в самій Січі»* [31, с. 360]. Археолог Б.Ф. Копилов у 1953 р. виявив на Томаківському острові залишки валу і рову, що на 6–7 м височили над рівнем

річища, а також кабиці – «примітивні печі, де готували їжу», поодинокі речові залишки і констатував відсутність культурного шару. З цього археолог зробив висновок про існування тут тимчасового козацького поселення, одночасного з Микитинською Січчю [91, с. 270–271], «невловимою» для археологічного дослідження.

Детальний опис Самійлом Величком обрання Богдана Хмельницького в Січі на гетьмана 19 (29) квітня 1648 р. [77, с. 59] не підтверджується іншими джерелами. Дослідники порізнному датують цю подію. В.А.Смолій і В.С.Степанков пов'язали її з початком лютого [82, с. 88], тобто 4 лютого 1648 р., коли реєстровці Черкаського полку передали запорожцям, очолюваним Хмельницьким, клейноди, човни та саму Січ і провели в ній спільну раду. Отже, цю дату слід вважати за найбільш аргументовану точку відліку Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Гетьман Б. Хмельницький зберіг систему контролю над Запорожжям, що склалася в часи польського урядування. В Січі він лишив залогу з 400 козаків, відряджуваних із полків Городової України, на чолі з кошовим отаманом, якого сам призначив [15, с. 15–17]. На початку 1650 р. Запорожжя охопило повстання на чолі з Худолієм, котрого запорожці обрали на гетьмана; Хмельницький стратив його [40, с. 269]. Останні роки Микитинської Січі та обставини започаткування Чортомлицької Січі не відображені в наявних джерелах. Єдину підставу для визначення часу появи Чортомлицької Січі дає документ 1672 р., що згадує її започаткування *«тому 20 лет»*, тобто близько 1652 р. [101, с. 110].

Неможливо простежити і початок дії Микитиноного перевозу. Протоієрей Іван Карелін написав хибне твердження про те, що Микитин Ріг «згідно з Андрусівським договором 1669 р. офіційно прийняв назву «Микитина перевозу» [47, с. 525]. Це твердження некритично підхопив Д.І.Яворницький [101, с. 125], а за ним і нікопольські краєзнавці. У тексті ж Андрусівського перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою 1667 р. йдеться лише про те, що *«Запороги и тамошние козаки, в каких они там оборонах, островах и поселениях своих живут»*, тобто без конкретизації, мають бути *«в послушании»* обох монархів [73, с. 659]. «Вічний мир», укладений між цими державами в 1686 р., зафіксував російське підданство запорожців; цей документ не містить жодних згадок про селище та перевіз при Микитиному Розі. Натомість, у ньому йдеться про

зобов'язання московського царя відрядити свої збройні сили проти Кримського ханства і турецьких фортець «в Сечу», розташувати їх «на переправах на Дніпрі, де кримські війська звикли переправлятися» [74, с. 774, 778]. Наслідком укладення цього договору стали так звані «кримські походи» російських і українських військ 1687 і 1689 рр., що охопили територію нікопольського краю. Втім, як не дивно, краєзнавці-аматори вважають і цей документ за посвідчення існування сталого поселення та переправи на території сучасного м. Нікополя.

Під час першого кримського походу російського війська влітку 1687 р. в урочищі Кам'яний Затон став на «пост» великий загін генерала Г. Косагова [35, с. 13, 25]. У 1691–1692 рр. тут неодноразово зупинявся гетьман Петро Іваненко (Петрик), маючи намір схилити козацтво до кримського підданства і спрямувати його проти Росії. Задля нейтралізації його планів гетьман Іван Мазепа запропонував московському цареві Петру I побудувати фортецю в цьому урочищі [103, с. 107, 114, 120]. Упродовж існування Кам'янозатонської фортеці (1696–1711) російський гарнізон стежив за Січчю [69, с. 83, 200] та контролював річкове сполучення з Микитиним Рогом. Це була одна з причин невдоволення запорожців, що спонукало їх підтримати антиросійський виступ гетьмана Івана Мазепи. Кам'яноза-тонська фортеця прислужилася цареві в ліквідації Чортотлицької Січі в 1709 р.; вона ж становила важливий опорний пункт під час Прутського походу Петра I [58, с. 719–720]. Тож її руйнація за результатами того походу, провального для царя, дозволила запорожцям відновити свою присутність на Микитиному Розі.

Після переходу до кримського підданства Військо Запорозьке отримало від хана право володіння Микитиним перевозом [63, с. 21]. Імовірно, саме з цього часу почалося його постійне функціонування саме як козацької постійної діючої переправи. Для вирішення питання про те, коли саме з'явився перевіз на Микитиному Розі, слід мати на увазі, що головні суходільні шляхи в XVI–XVII ст. (Чорний, Кучманський, Волоський і Муравський) пролягали на значній віддалі від цієї місцевості [101, с. 65–66; 105, с. 18–19]. Тобто, потреби в регулярній дії перевозу до 1711 р. не було, а окремі випадки переправ у цьому місці, відображені в поодиноких документах (як-от 1628 р.– див. вище), самі по собі, звісно, не можуть бути доказом існування тут населеного пункту. Зважмо також, що сіль, зазвичай, доправляли по Дніпру на човнах, а брали – на виході з

Дніпровського лиману, як це, зокрема, посвідчено в 1581 р. [107, с. 162]. Поява нових суходольних шляхів і поживлення руху торгових караванів по них простежується лише в першій третині XVIII ст. як наслідок виникнення стабільних кордонів Речі Посполитої та Московської держави з Кримським ханством і Османською імперією в 1699–1705 рр., а також пов'язаної з цим систематичної протидії степовому здобичництву [38], що дуже шкодило торгівлі. До того часу головною і майже єдиною транспортною артерією, яка сполучала Запорожжя і Городову Україну, була ріка Дніпро, а пересування суходолом без військового супроводу наражало на великий ризик. У першій третині XVIII ст. з'явився Микитинський шлях, який вів від Мишуриноного Рогу через річки Солону і Базавлук до Микитиноного перевозу, оминаючи дніпрові пороги, і був поєднаний із Саксаганським шляхом. Пізніше (1740-ві роки?) його доповнили Січковий Вищий та Січковий Нижчий шляхи [23, с. 120–121; 99, с. 164].

У період кримського підданства Війська Запорозького (1709–1734 рр.) через блокаду російським урядом, яка майже перервала його зв'язок із Лівобережною Україною та Слобожанщиною, низове козацтво спрямувало свою діяльність на Правобережну Україну та навіть Галичину [70, с. 86]. Запорозькі соляни та рибні промислові стани, якими в цей час зарясніло Північне та Східне Приазов'я, стали джерелом для жвавої торгівлі за напрямком: північний захід – південний схід. Тож і потреба в Микитиному перевозі з'явилася власне тоді та за таких умов. Також зважмо на повідомлення купця Івана Ковальчука, котрий восени 1731 р. відплив із Переволочної по Дніпру і на восьмий день зійшов на «пристані» біля Кам'яного затону, щоб звідти суходолом їхати до Криму [1, арк. 1 зв.]. Це був тодішній типовий маршрут, визначений російськими урядовцями, котрі пильнували, щоб гетьманські козаки не заїжджали до Січі в Олешках. Наявність такого маршруту і царських настанов щодо нього зменшувала потребу користування Микитиним перевозом.

Напередодні російсько-турецької війни 1735–1739 рр. запорожці повернулися до російського підданства. Царські урядовці відновили контроль над стратегічно важливим перевозом і створили систему ретраншементів (Новосіченський, Білозерський, що на лівому березі, Чортотлицький, що біля Старої Січі) та редутив по обох боках Дніпра [23, с. 240 – 242, 471]. Біля Чортотлицького

ретраншементу діяла армійська верф [98, с. 138]. Був і Микитинський редут [76, с. 74] із постійним російським загоном, який контролював перевіз. Тоді ж згадано, що *«против Каменного Затону на острове делается редут для перевозу правянта, артилерии и прочего в Сечю, дабы затем в выступлении отсюда армии остоновки не было»* [43, с. 99]. Згаданий острів можна було б ідентифікувати з Орловим, найближчим до Кам'яного Затону, однак його виникнення зафіксоване як наслідок зміщення русла Дніпра в 1840-ві роки [91, с. 264]. Схожі розливи, що істотно змінювали конфігурацію води і суші у Великому Лузі, звісно, траплялися й раніше. *«Плавня, мовою низовика, – писав П. З. Рябков у 1890 р., – це щось хитке, непостійне, мінливе, чому не можна довіритися; в минулому, приміром, році тут ще можна було ходити, а цьогоріч – тут уже або озеро, або річка, а то й трясовина»* [цит. за: 95, с. 368]. То ж і докладне картографування дніпровських плавнів другої половини ХІХ – середини ХХ ст. майже нічого не дає для уявлення про заплавні острови в попередні століття. Втім, зрозуміло: в середині ХVІІІ ст. цей острів перебував між Кам'яним Затоном і Микитиним Рогом. Із пізніших джерел (про це – нижче) видно, що той саме острів слугував за важливий елемент переправи і, можливо, не вкривався водою під час весняних повеней.

Згідно з Белградським мирним договором 1739 р., російські урядовці мусили прибрати свої військові укріплення, розташовані нижче порогів Дніпра. Однак, при Січі лишився ретраншемент з російською військовою залогою, а біля Микитино Рого з'явився російський контрольний пункт, що поєднував функції прикордонної застави і карантину [18, с. 265].

Микитинська застава, за повідомленням від 31 травня 1749 р., була розташована за дві версти від Новосіченського ретраншаменту і за п'ять верст від Микитино перевозу [19, с. 365, 505]. У вересні 1755 р. згадано, що *«Никитинская застава от учрежденного чрез реку Днепр от Войска Запорожского перевоза состоит [...] в отдалении чрез лес ростоянием не менее осми верст»* [2, арк. 6 зв.]. Це, зрозуміло, дуже приблизне визначення, адже між Микитиним Рогом і Новою Січчю відстань по прямій (через плавні) складала не менше 20 км. Вірогідно, тут ідеться про, так звану, межову версту, що становила 2,134 км, а не звичайну версту – 1,067 км.

Виходячи з того, що цю заставу згадано біля «лісу» (себто плавнів) і на «воденом пути» [2, арк. 7 зв.], її можна локалізувати в межах старого селища Сулицько-Лиманське (тепер у складі м. Нікополь, його західна частина), де протікали річки Лапинка і Бистрик. Сама назва цього об'єкту – застава – вказує на його розташування у відлюдному місці. Призначення тої застави полягало в контролі водного шляху з Кам'яного Затону, що перебував у межах володінь Кримського ханства. Кожний, хто їхав звідти на південно-східну територію, мусив пробути в микитинському карантині при тій заставі від 10 днів [19, с. 394] і до 3 [2, арк. 6] та 6 тижнів [20, с. 122, 128], залежно від епідеміологічної ситуації за кордоном і примх тамтешнього російського офіцерства. Найбільше це стосувалося українських солевозів, котрі верталися з Криму [15, с. 112]. Під виглядом протидії поширенню епідемічних хвороб, російські урядовці намагалися встановити контроль над зовнішньою торгівлею Запорожжя і непокоїлися тим, що *«из Сечи ж, как запорожские казаки, так и малороссийские, приезжают к тому перевозу водою, лотками, и покупают у тех прибывших из Крымской области купцов как соль, так и бакалию, и нагружают те большие лотки, провозят тем водяным несухим путем, где ненадлежит, миновав заставу, до Сечи и до помянутой слободы Копыловки, и так стало быть другое сообщение [...] Могут и заповедный товар, денги или какие вещи в обе стороны провести, а караулу того за должностию усмотреть и воспретить, по их волности, никак невозможно»* [2, арк. 7]. Щойно згадана «слобода Копыловка» – сучасне с. Капулівка Нікопольського району – виникла на місці Чортотлицької Січі, зруйнованої російським військом у 1709 р. Утім, до кінця існування Нової Січі імперські чиновники не спромоглися запровадити митний облік ввезених товарів через протидію запорожців.

Перші звістки про існування селища Микитине (Никитин) датовані 1740 р.; тоді ж згаданий і острів «между Каменкою и Никитиным», де кримські купці залишали свою худобу, що її гнали на продаж в Микитине [19, с. 227]. За станом на 1755 р. у «Никитиной слободе» йшла жвава торгівля харчами для подорожніх, які користувалися Микитиним перевозом [2, арк. 7]. Таким чином, Микитина застава і слобода Микитина – два різні об'єкти, котрі хоч і виникли майже одночасно, але були пов'язані з різними процесами: перша – з прагненням імперії Романових

поглинути Україну, друга – з економічним розвитком Запорозжя і його соціальними трансформаціями у XVIII ст. Тобто, виникнення Микитино, що є прямим попередником м. Нікополяй основою його формування, завдячує стрімкому зростанню торговельного значення козацького Микитино перевозу в 30–40-ві роки XVIII ст.

До останнього часу існування Війська Запорозького Микитине лишалося хоч і невеликим поселенням, однак важливим пунктом транзитної торгівлі зі значною інфраструктурою. У 1761 р. засвідчено: «*оное Никитино есть урочище [...], а живут там [...] ха[м] до 30-ти запорожцов, ради шинкарства*» [96, с. 32]. За звісткою 1774 р., у ньому «*20 жилых запорожских изб составляют слободку*»; згадана тут і «*изрядная деревянная церковь*» [90, с. 175] (докладніше про цю церкву: [93, с. 150–152]). За даними Д.І. Яворницького (мабуть, одразу після 1775 р.), у Микитиному було до 40 хат *сімейних мешканців*, тут перебувало до 150 козаків на службі; до селища приписали близько 300 запорозьких зимівників [101, с. 527]. За таких, здавалося б, незначних розмірів селища, наявна непропорційно велика кількість шинків, що їх у 1770 р. нарахували аж 10 [81, с. 157].

Церква та шинки призначалися не лише для микитинців, але й значної кількості подорожніх, які проїжджали через селище, користуючись його перевозом. Навколо Микитино, в плавнях, розсіялося кілька сотень зимівників, як-от Семена Скидана на р. Чортомлик (1759), Демка Легуші у Великому Лузі (1762), Павла Кудеми на Великому Лузі «*в песках*» (1762), Івана Христианина біля урочища Кам'яного (1762), Омелька Редька в «*Великом Лузе в Малых песках в плавле*» (1763), Тимоша Латаного в Святій плавні «*по сю сторону Конской*» (1763), Антона Сокура та Івана Шолудька в Басанській плавні (1759) [64, с. 110–112]. Плинність мешканців зимівників була значною. Так, пашківський козак Конон Маляр до вересня 1757 р. за три роки встиг пожити в Пашківському курені на Січі, в Носаківській плавні в ієромонаха Мелетія, на зиму повертався до свого січового куреня, рибалив у Криму, наймитував «в Русі», знов подався на Січ, наймався по зимівниках і куренях, зокрема – в Кам'яному, Базавлуку і Чортомлику, гайдамачив, продавав крадених коней у Капулівці, врешті, його спіймали на конокрадстві [5, с. арк. 1–2]. Інший випадок: Омелько Кулябка – походив із Лубенського полку, сирота, навчався сницарському ділу;

будучи на службі в лубенського полкового обозного (згодом полковника) Івана Кулябки, *«заехал з ватагою, посланною от оного [...] Кулябки в Крым за соллю, и пришед с оною ватагою в Никитине, и тамо был при возах тиждён»*, відстав від ватаги і пішов у найми до запорожця Івана Куліша, наймитував і в інших куренях [20, с. 231].

Відстань від Микитино до Нової Січі складала 30 верст [21, с. 433]. Найближчими до нього на кримському боці були урочища Кам'яне (*«через Дніпровські плавні або займища, верстах в шести»*) та Мамай-Сурка (*«від Кримської дороги нижче знаходиться в п'ятнадцяти верстах»*) [21, с. 427]. Навпроти Микитино, в плавнях, був острів, зручний для постою: *«в острове просто Никитино [...] для лошадей паша, а для огревания людей дров есть довольно, весьма хороше и пристойно будет стоять»* [21, с. 422]. На лівому боці Дніпра, навпроти Микитино, в урочищі Кам'яний Затон, або Кам'яне, що належало Кримському ханству, виникло козацьке поселення, де були базар, 16 куренів, 10 кузень. З наказу російського уряду, через протести кримців, тих козаків розігнали в 1754 р., однак, уже наступного року в Кам'яному запорожці наповнили льодом 7 льохів, *«дабы в наступающее лето в тех татарских местах базару и кузницам быть»* [64, с. 109–110]. У червні 1757 р. тут нарахували 15 «будок» – тимчасових будівель торговельного призначення – і 2 кузні; всі вони були зруйновані з наказу гетьмана Кирила Розумовського [3, арк. 62]. Та в наступні роки козаки відновили тут свою присутність. Микитине і Кам'яне, сполучені перевозом, складали єдину інфраструктурну систему, орієнтовану на транзитну торгівлю. Тож обидва поселення лишалися в одній економічній зв'язці до 1768 р., коли почалася нова російсько-турецька війна; на той час в обох цих пунктах посвідчено 28 торговельних будок і 5 шинків, котрі давали січовій скарбниці 86 руб. щорічного доходу [61, с. 119].

Отже, початок безперервного існування постійного поселення на території сучасного м. Нікополя слід пов'язати саме із запорозькою слободою Микитине, а не Микитинською Січчю. Нікопольський історик Г.С. Шапошников іще в 1931 р. звернув увагу на цезуру між нетривкими козацькими поселеннями біля Микитино Рого в XVII ст. та Микитиним: *«лише в першій половині XVIII ст. [...] існувало невелике оселище коло Микитино Рого»*, – стверджував цей краєзнавець [96, с. 12]. Досі археологічні

дослідження на території м. Нікополя не виявили культурного шару та слідів стаціонарних об'єктів XVII – першої третини XVIII ст., за винятком поодиноких речей. Для прояснення питання про його початок потрібно розрізнати два аспекти: *історію території міста* та, власне, *історію міста*. До історії території міста можна відносити все, що на ній було від найдавніших часів. Історію ж міста слід починати від того моменту, з якого джерела дозволяють чітко простежити існування населеного пункту і його зв'язок з тим самим містом. Змішання цих двох аспектів спричиняє плутанину і штучні формалізації, що підміняють історичне знання довільними побудовами, зіпертими на упереджену вибірку джерел і імітацію фаховості в роботі з ними.

Прибуток від Микитиноного перевозу («Никитинский-Каменнозатонский перевоз» [12, с. 299]) складав помітну статтю надходжень до січової скарбниці. У 1743 р. кримський хан облаштував перевіз біля Кизи-Кермена, що змінило напрям торговельних шляхів не на користь Січі. Запорожці протестували: *«аще тот перевоз [...] стане, то уже [...] наш войсковой Никитинский перевоз в туне произведется»* [12, с. 308–310]. Щоб витримати конкуренцію, Кіш збивав ціну. До цього спонукало й те, що російські офіцери Микитинської застави зловживали карантинними правилами і стягували з кожного воза від 5 до 10 коп. [61, с. 679–680]. У 1773 р. ціни за користування Микитиним перевозом були вкрай низькими: із завантаженого четверного возу – 5, пароволового – 3, порожніх – 2 і 1 коп., тоді як на Бугогардовому перевозі брали до 50 коп. з воза; річний прибуток складав: Микитиноного – 1000 руб., Бугогардового – 300 руб. [15, с. 284–285], а от у Мишуриному Розі – 12 тис. руб. [71, с. 83]. Утім, річний обіг торгівлі Запорожжя з Кримом, що її в більшості провадили через Микитин перевіз, досягав 60 тис. руб. сріблом; близько 5% мешканців Запорожжя торгували сіллю [76, с. 90].

Перевіз на Микитиному Розі охороняла команда запорожців: у 1770 р. згадані *«находящейся в Никитином козачьей ставки козаки»* [18, с. 568]. На перевозі була лише одна будівля, яку можна пов'язати зі згаданим 1754 р. *«на Днепре зимовником, которой против Каменной»*; тут ханські представники пропонували провести комісію з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Однак з'ясувалося, що *«ни четверем человек вместитца в*

такую малую и скверную землянку не можно, а больше ни одного шалаша не находится» [21, с. 430]. Можливо, в цій «землянці» запорозький шафар брав платню за перевіз, а писар вів документацію. Решта ж служб була розташована в Микитиному, де, ймовірно, була і згадана «ставка» козаків.

Переправу чинили на «*войсковых запорозских поронах*» [19, с. 369], тобто кількох великих човнах, з'єднаних дерев'яним настилом із поручнями [71, с. 28]. Цим прилаштуванням переправляли худобу кримських татар і ногайців [19, с. 229], чумацькі валки з сіллю та купецьким крамом. Порядок переправи був зазвичай таким: *«первозяют в полую воду сперва на остров, а переехав ево, опять водою, на берег, а летом с того самого острова к Никитину вброд дорога бывает»* [цит. за: 96, с. 37]. Узимку потреби в перевозі не було, хоча, коли лід був крихким, його прорубували і переправу поновлювали. Так, кримський каймакан Фетте-ефенді у січні 1754 р. прохав Кіш *«прополонить Днепр и сделать дорогу ездить в лотке»* [21, с. 434]. Те, що проїзд не припинявся і взимку, посвідчили запорожці Василь Похил і Микита Зубенко, котрі в січні 1755 р. прибули в Микитине, везучи *«пушной товар»*, пробули тут чотири дні та виїхали в Крим, попри *«большие стужи и снеговые заметы»* [20, с. 23]. Навесні розливи Дніпра біля Микитинога досягали 3 км, що робило використання поромів проблематичним.

Запорозьку адміністрацію на перевозі представляли шафар, котрий брав платню за перевіз, писар і підписарій. Документи дали змогу відстежити микитинських шафарів: Григорій Федяй (1749) [19, с. 518], Семен Павлів (1751) [64, с. 110] та Іван Окатний (1755) [21, с. 627], писарів: Василь Рецетовий (до 1751), Артем Василів [64, с. 110], Лук'ян Микитів (1755), з підписаріїв – лише якогось козака Степана (1755) [21, с. 627, 628]. Писарі вели облік і чинили видачу документів запорожцям, які виїздили на промисли чи в торговельних справах до турецько-кримських володінь, складали реєстри збитків зі слів постраждалих запорожців, котрі верталися з-за кордону. Ці реєстри потім подавали на комісії з розгляду прикордонних суперечок. Писарі перевозу також доправляли листи Коша до ханських урядовців і очаківського паші, збирали розвідувальну інформацію. Таке доручення мав микитинський писар Ілько Гулий, який у 1754 р. їздив із листом від Коша до очаківського паші, а на зворотному шляху був пограбований і вбитий ногайцями [21, с. 454–455]. Вище зазначений Василь Рецетовий

(Романовський), козак Канівського куреня, володів зимівником біля р. Томаківка [4, арк. 5], доводився сином значному запорозькому козакові Роману; з малих літ перебував на Запорожжі, писарював на Микитиному перевозі. Його неодноразово під виглядом купецтва відряджали в розвідку в Буджак, Очаків, ногайські орди, навіть до Стамбула; він відзначився й тим, що наймав кораблі для перевезення російських солдатів, звільнених з турецького полону. У 1761 р. Василь Рецетовий одружився, звільнився із запорозької служби в чині полкового осавула й оселився в містечку Охтирка. Його брат, Дмитро Романовський, теж козак Канівського куреня, в 1750-ті займав посаду військового писаря [18, с. 494–497; 20, с. 745]. Василь Рецетовий заробив чималий статок на торгівлі кримською сіллю, був авторитетним посередником і завірителем торговельних угод [4, арк. 5], знавцем кримської та турецької торгівлі.

У 1752–1754 і 1760 роки в Микитиному проводили комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Комісію 1754 р. обслуговували 10 місцевих козаків, для її роботи використовували шість будинків селища, зокрема, й «квартиру», котру, зазвичай, відводили для постою кримських татар і ногайців [21, с. 424–425, 427]. Інше джерело згадує тут «плетену будку», що її 1771 р. орендували для зберігання солі. Під час урочистого закінчення комісії 18 травня 1754 р. запорозькі депутати зустрілися з кримськими на Микитиному перевозі, вручили їм подарунки і частували їх чаєм, кавунами й медом; у бесіді, що тривала годину, дійшли згоди *«все обиды [...] предать забвению вечному»* [21, с. 451–452]. Комісія того року постановила: задля обопільної безпеки з обох боків кордону запровадити регулярну караульну службу. Один із запорозьких караулів (*«пры полковниках и особливо определенных до того старшинах, в довольном числе козак»*) розмістили в Микитиному [21, с. 611], в 1767 р. згадано запорозький пікет поблизу селища – в урочищі Лиса Гора [81, с. 103].

У листопаді 1754 р. до Микитиноного прибув перекладач російської колегії іноземних справ Федір Семенов для офіційного пропуску через кордон, посвідченого «печатными билетами» [11, с. 135]. У Микитиному йому мали знайти *«надлежащую квартиру»* або *«на первый случай [...] перевезть туда хотя какой готовой из Запорожской Сечи покой»*; на вимогу

перекладача Кіш мусив надавати команду козаків [21, с. 617]. У 1760 р. штат перекладача збільшився, загострилися і його суперечки з Кошем, що мав власних досвідчених перекладачів, а також свій штат для видачі документів для виїзду за кордон. Дійсна ж мета російського перекладача полягала у відстеженні товаропотоку та нагляді за козаками. Тож і результат не забарився: з'явилися проекти створення біля Микитино російської гавані й митниці задля підриву запорозької торгівлі. Їх готували той самий Ф. Семенов (1755) і член комерц-колегії Д. Лодигін (1761), у 1757 р. – цолнер Кременчуцької митниці, котрий радив забрати в запорожців дуби і човни та передати микитинській митниці [89, с. 93]. Гетьман К. Розумовський теж цікавився прибутками Микитино перевозу [21, с. 160]. Однак запорожці вперто захищалися, бойкотували урядових ревізорів, заявляючи: «*москалей купцов не надобно*» [96, с. 17]. Тому російська митниця в Микитиному з'явилася тільки після зруйнування Січі, у 1776 р. [32, с. 219]. Кіш знайшов спосіб заблокувати зазіхання імперських ділків. Після пожежі в Січі 1756 р. козакі зважили, що р. Підпільна справді невідгідна для судноплавства і вирішили спорудити нову Січ біля Микитино перевозу. Це рішення кошовий отаман Григорій Федоров проказав гетьманові Розумовському 12 березня 1758 р., той підтримав намір запорожців, про що і сповістив Сенат. Катерина II в січні 1764 р. схвалила план перенесення Січі до Микитино, однак з тим, щоб побудувати поруч російську фортецю, міцнішу за Новосіченський ретраншемент. Та всі плани щодо Микитино мусили облишити після протесту турецького уряду, котрий послався на Белградський договір, який забороняв Росії мати фортеці біля кордону.

Однак контроль імперського уряду з року в рік ставав прискіпливішим. У 1762 р. запорожці мусили скласти присягу на вірність новому російському імператорові Петру III. 21 січня того року з Січі до Микитино надійшов наказ «*зараз собравъшии всем никитинским, и кои близ Никитинского зимовниками сидят, козакам поитит в церков и отправит за здравие его императорскаго величества и благополучное [...] [на] всероссийский импер[аторский] престол возшествие благодарственный молебн*». По тому в микитинській церкві мали бити у дзвони й салютувати пострілами, опісля гучно зачитати маніфест про сходження на престол Петра III і «присягу

виконать». У тому мали брати участь «*як священники, так і все никитинские і близ Никитина живущие козаки*» і поставити свої підписи в надісланому документі [80, с. 27–28.].

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. стрімко зросла російська військова присутність у краї. Микитинську заставу спершу посилили артилерією, втім, її згодом перевезли до Новосіченського ретраншементу. Микитин перевіз тепер працював задля потреб російської армії, переправляв війська і провіант без оплати [15, с. 118, 291; 44, с. 467, 474, 475, 480, 502, 630]. Втім, його захищали запорозькі команди. На початку війни в «урочище Лысой Горе» стала велика команда запорозького полковника Якіма Величковського, що складалася зі 100 парокінних і 200 піших запорожців. У 1769 і 1770 рр. пост «в Никитской Лысой горе» тримали 50 запорозьких кіннотників. Запорожці ж мусли утримувати військову поштову лінію, що тягнулася від р. Синюхи до Микитиноного, зі станціями на відстані 20–30 км [15, с. 238, 269, 296]. Микитинським козакам доводилося виконувати принизливі забаганки російського генералітету, як-от, у лютому 1771 р. доставляти свіжу рибу до столу кн. В.М. Долгорукова [8, арк. 2, 4–4 зв.]. Того ж року козаки Левушківського та Мінського куренів, що стояли постом у Микитиному, мусли заготовляти фураж для російських військових команд [6, с. 167–167 зв.].

Навіть в умовах виснажливої війни Микитин перевіз не втратив свого торговельного значення. У серпні 1772 р. кошовий отаман П.І. Калнишевський відрядив до Криму для продажу своїх овець кущівського козака Плічка і наказав микитинським шафареві та писареві якнайшвидше ті вівці без оплати на той бік переправити; військовий писар І.Я. Глоба додав від себе ще 40 діжок горілки, теж для позачергового і безоплатного перевозу [7, арк. 91, 91 зв.]. Наявність черги, як впливає з джерела, посвідчує інтенсивну роботу перевозу.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р. загарбницькі апетити російських урядовців були спрямовані на Крим; Микитин перевіз тепер мусив служити цій цілі. Указ Катерини II від 9 вересня 1775 р. про запровадження Слов'янської та Херсонської єпархії надав Микитиному назву міста Слов'янськ [72, с. 206–207]. Наступного року створили Слов'янську провінцію, що поділялася на Слов'янський, Саксаганський та Інгульський повіти [46,

с. 56]. Втім, це місто існувало лише на папері; навіть місцева Свято-Покровська церква до 1777 р. зоставалась без священика [56, с. 172], а резиденція архієпископа Слов'янського і Херсонського перебувала в Полтаві. Окремі органи управління Слов'янською провінцією діяли в м. Покровську, на яке перетворили зруйновану Січ [76, с. 267]. Центр Новоросійської губернії лишився в м. Кременчуці. У 1778 р. затвердили проект будівництва в Слов'янську фортеці. У 1780 р. складено план його забудови як цивільного міста з назвою Нікополь [88, с. 65, 132]. На будівництво Слов'янської фортеці передбачено виділення 128 990 руб.; для порівняння, фінансування Херсонської фортеці тоді складало 460 103 руб., Св. Дмитрія (сучасний Ростов-на-Дону, Росія) – 128 354 руб., Керчі та Єнікале – 138 362 руб. [62, с. 132] Утім, імперські урядовці полишили плани розбудови фортеці та провінційного центру після ліквідації Кримського ханства в 1783 р.

У березні 1779 р. до м. Слов'янська постановили зігнати мешканців 188 зимівників *«при річках Чортомлик, Червона Кам'янка в плавнях і за Дніпром»*, 650 осіб чоловічої статі та 32 жіночої статі [97, с. 152]. У жовтні 1781 р. мандрівник В.Ф. Зуєв став свідком насильного оселення запорожців і *«новых переведенцев»* у Нікополі [45, с. 236, 162–163]. З документів зникають позначення місцевих мешканців як козаків. Якщо в реєстрі парафіян Нікопольської Покровської церкви 1782 р. згадано 9 помешкань полкових старшин і їхніх товаришів [13, с. 13–17], то в записах тієї ж церкви 1791 р. частішають згадки відставних офіцерів-поміщиків із кріпаками і *«підданими»* [14, с. 9]. У реєстрах зросла кількість прізвищ, записаних на російський кшталт. Утім, це завдячувало формі канцелярського запису, а не масовому припливу російського населення. Основну ж частину мешканців Нікополя склали запорожці, котрі поволі заводили сім'ї. Імперським урядовцям забракло можливості збільшити число мешканців за рахунок організованої міграції, що стало однією з причин позбавлення Нікополя статусу повітового центру в 1782 р. [88, с. 133] і перетворення його на позаштатне містечко. Покровськ теж не відбувся як місто. До 1780 р. у ньому припинила дію провінційна адміністрація, його мешканці розійшлися по різних слободах, двоє священиків переїхали до Нікополя [56, с. 173].

Полкові старшини, котрі, як згадано вище, мали в Нікополі 9 помешкань, служили в Чорноморському козацькому війську, сформованому з колишніх запорожців. Найбільш відомим із них був Мокій Семенович Гулик (Гуляк); він володів будинком, де жили його брат Мартин Гунка і товариші: Іван Червоний, Кирило Горкуша, Василь Сухий та 3 наймити («служителі») [13, с. 15]. М.С. Гулик зробив кар'єру під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., став військовим осавулом і суддею. Свій будинок у Нікополі він часто навідував з Кубані під час «домових» відпусток і лишавсь у ньому по кілька місяців, викликаючи гнів начальства; тут він мав «неразделенное имение» з К. Гаркушею, котрий згодом заповів йому частину свого майна [92, с. 134–137]. У 1789 р. армійський майор М.С. Гулик записував до Чорноморського козацького війська всіх, хто не хотів перетворитися на кріпака, і посвідчував, що *«вони всі в Запорожжі служили і перебували в куренях»* [67, арк. 143].

Що прикметно, *«передмістя Нікополя, яке лежить біля виходу річки Лапинка»*, зберігало назву Микитино до середини ХХ ст. [49, с. 2]. Посвідченням запорозької традиції стала легенда про козака Микиту, котрий *«оселився тут зі своєю сім'єю і робітниками в облаштованому курені, побудував тут дуби (човни з кілем і овальним дном, що піднімають від 1000 до 3 000 пудів вантажу...) і на цих дубах відкрив переправу через Дніпро на протилежний берег»*. З цим легендарним Микитою пов'язували назву Микитиногу Рогу [84, с. 142].

Чоловіче населення в краї ще довго перевищувало жіноче. Та з часом козаки заводили сім'ї, більшало селян, з'являлися військові поселенці, купці, дворяни. Серед господарських занять мешканців містечка на перший план вийшло рільництво і товарне виробництво зернових. Однак у структурі зайнятості населення довго зберігався поділ: *«піддані на ріллі, старожили управляються в скотарстві»* [64, с. 164–165]. Тобто землеробством, здебільшого, займалися селяни, переселені поміщиками, а нащадки козаків вирощували худобу, рибалили, чумакували. Розвиток чумацького промислу в краї визначався розташуванням Нікополя на перехресті великих доріг, що вели з Єлизаветграду (тепер м. Кропивницький), Катеринослава (тепер м. Дніпро) та Олександрівська (тепер м. Запоріжжя) до Криму. В Нікополі був і значний порт на Дніпрі; багато його мешканців, як і навколишніх сіл, залучилися до річкового і

морського судноплавства. У 1834 р. започатковано Нікопольський цех вільних матросів, до якого набирали місцевих міщан, відпущених на волю кріпаків, казенних селян і різночинців [75, с. 83–85].

Упродовж усього ХІХ ст. Нікополь зберігав переважно сільський вигляд, складався з невеликого осередку міської забудови і слобід: Микитиної, Лапинки й Довгалівки; протяжність містечка досягала 10 верст. У 1860 р. у ньому нараховували 1 115 будинків, із них – 6 кам'яних, до 50 дерев'яних, гарно потинькованих, решта ж – звичайні українські білені турлучні хати під очеретом; усі будинки були одноповерховими, огороженими переважно тинами з хмизу. На той час кількість населення складала 7 329 осіб обох статей. З них: дворян – 83, православного духовенства – 42, єврейського духовенства – 8, купців – 716, міщан – 1256, цехових – 118, вільних матросів – 2 992, державних селян – 1866, колоністів – 99, відставних нижніх чинів – 112; за релігійним складом: православних – 5 290, католиків – 12, реформатів – 110, юдеїв – 1276, караїмів – 12. Нікопольські державні селяни, вільні матроси, міщани і деякі купці вважали себе за нащадків запорожців [84, с. 147–148].

Список використаних джерел і літератури:

1. Российский государственный архив древних актов.– Ф. 248.– Оп. 113. Д. 49.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК).– Ф. 59.– Оп. 1.– Спр. 2685.
3. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 30.
4. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 31.
5. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 43.
6. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 257.
7. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 278.
8. ЦДІАК.– Ф. 229.– Оп. 1.– Спр. 282.
9. Акты Московскаго государства, изданные Императорской академией наук / ред. Н.А. Попов.– Т. 2.– СПб.: тип. Императорской академии наук, 1894.
10. Андреев В. Історія однієї зниклої праці, або Про те, що відбувається зі знищеними рукописами (робота Д.Дорошенка «Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малой Россіи"») // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2. Ч. 2 (appendix).– К.: Інститут історії України НАН України, 2006.
11. Андреева С.С. Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського

- регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. Вип. 1. Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004.
12. Андриевский А.А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 г. // Записки Одесского общества истории и древностей.– Т. 14. Одесса, 1886.
13. Анцишкін І.В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / ред. В.В. Грибовський.– Вип. 1. Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004.
14. Анцишкін І.В. Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви у зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею. Реєстр парафіян 1791 року // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / ред. В.В. Грибовський.– Вип. 2.– Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005.
15. Апанович Е.М. Запорожское Войско, его устройство и боевые действия в составе русской армии во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Дисс. канд. ист. наук.– К.: ЦГА УССР, 1949.
16. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність.– К.: Варта, 1994.
17. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов.– Ч. 7. Т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России.– К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 1.– К.: ІУАД, 1998.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775. Т. 2.– К.: ІУАД, 2000.
20. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775.– Т. 4.– К.: ІУАД, 2006.
21. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734 – 1775.– Т.3.– К.: ІУАД, 2003.
22. Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). Подорожі на Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. / упор.: В. Грибовський, В. Мільчев.– К.: ІУАД, 2012.
23. Баиов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война с Турцией в 1736–1739 гг.– Т. 1.– СПб.: Тип. Н. Я. Стойковой, 1906.
24. Бовгиря А.М. Рукописні збірники Василя Ломиковського “Припасы для малороссийской истории” // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів.– Київ, 2003.– Вип. 8.
25. Боплан Г.Л., де. Описание Украины / пер. с фр. З.П. Борисюк; ред. пер. А.Л. Хорошкевич, Е.Н. Ющенко.– М.: «Древлехранилище», 2004.
26. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.).– К.: Інститут історії України НАН України, 2016.
27. Вирський Д.С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) // Історико-географічні дослідження в Україні: 36. наук. пр.– 2012.– № 12.

28. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. коллег.: П.П. Гудзенко и др.– Т. 1.– М.: Изд-во АН СССР, 1953.
29. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 2. 1648–1651 годы / сост. П.П. Гудзенко и др.– М.: Изд-во АН СССР, 1953.
30. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / упорядкування та переклад о. Ю. Мицика. Вид. 2-ге.– К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
31. Голобуцький В. Запорозьке козацтво.– К.: Вища школа, 1994.
32. Голово Ю. Микитинська прикордонна митниця (1776–1778) // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва».– Нікополь: КП «Нікопольська друкарня», 2001.
33. Гончаров В. Рецензия на отчет Ф.Б. Копылова о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 г., по обследованию Запорожских памятников // Науковий архів Інституту археології України НАН України.– Фонд експедицій 1951–1952 рр.– Од. зб. 1527. Арк. 1.
34. Горбань М. Нариси з української історіографії.– Ч. 1: Новий список літопису «Краткое описание Малороссии».– Харків: «ПУХ», 1923.
35. Гордон Патрик. Дневник, 1684–1689 / пер., ст., примеч. Д.Г. Федосова.– М.: Наука, 2009.
36. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре / Материалы и исследования по археологии СССР. № 36.– М.: Изд-во АН СССР, 1954.
37. Грибовский В.В. Ф. Миллер и Запорожская Сечь: о роли личности историка в истории // Cogito. Альманах истории идей.– Вып. 6: Foundation.– Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2015.
38. Грибовский В.В. От фронта к линейной границе: разграничение степных владений Турции и России в 1704 и 1705 гг. // Границы и пограничье в южнороссийской истории. Материалы Всероссийской научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 26–27 сентября 2014 г.).– Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального ун-та, 2014.
39. Грушевський М.С. Історія України-Руси.– Т. 7.– К.: «Наукова думка», 1995.
40. Грушевський М. Історія України-Руси.– Т. 8.– Ч. 1.– Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956.
41. Грушевський М. Одна з легенд Хмельниччини. Хмельницький і линчаївці // Його ж. Твори у 50 томах.– Т. 9.– Львів: Світ, 2009.
42. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич.– К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
43. Журнали Крымских походов российской армии 1735–1738 гг.: Сборник документов / сост., вступ. статья, археограф. введение, передача текста, комм. и указатели П.А. Авакова; отв. ред. И.О. Тюменцев.– Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2017.
44. Записки генерал-фельдмаршала кн.А.А.Прозоровского. 1756–1776.– М., «Российский архив», 2004.

45. Зуев В.Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / подгот. текста, вступ. статья и комм. М.Э. Кавуна.– Днепропетровск: Герда, 2011.
46. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858).– М.: Наука, 1976.
47. Карелин И.Материалы для истории Запорожья: Никополь // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса, 1867. С. 525.
48. Книга Большому Чертежу / сост. К.Н. Сербина.– М.; Л.: Изд.-во АН СССР, 1950.
49. Копылов Ф.Б. Отчет о работе отдельного отряда Никопольской археологической экспедиции 1951 года по обследованию запорожских памятников // Науковий архів Інституту археології України НАН України.– Фонд експедицій 1951 – 1952 рр.– Од. зб. 1527.
50. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Історична монографія.– Дніпропетровськ: Січ, 2004.
51. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / ред. Ф.П. Шевченко, І.Л. Бутич, Я.Д. Ісаєвич. Вид. 2-ге, випр. і доповнене.– Львів: Світ, 1990.
52. Кулиш П.А. Материялы для истории воссоединения Руси.– Т. 1.– М.: тип. А.А. Гатцука, 1877.– 324 с.
53. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні.– Чернігів: Сіверянська думка, 1996.
54. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / упор. та пер. Р. Іванченко // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Граб'янки.– К.: Дніпро, 2006.
55. Літопис Самовидця / упор. Я.І. Дзира.– К.: Наукова думка, 1971.
56. Макаревский (Феодосий). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / упор. В.Г. Довгополий; вступ. ст., ком. Г.К. Швидько.– Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000.
57. Маркевич Н. История Малой России.– М.: тип. Августа Семена, 1842.
58. Материалы Военно-ученаго архива Главного штаба / под ред. А.Ф. Бычкова.– Т. 1.– СПб.: тип. В.И. Головина, 1871.
59. Миллер Г.-Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / сост. О. Бодянский.– М.: ИОИДР, 1846.
60. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / пер. В. И. Матузовой; отв. ред. А. Л. Хорошкевич.– М.: Изд-во МГУ. 1994.
61. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі.– К.: ІУАД, 2015.
62. Молдавський Р.Л. Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.). Дис. к. і. н.– Запоріжжя: ЗНУ, 2007.
63. Мышецкий С.И. История о казаках запорожских, как они издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженерной команды. Издана со списка, хранящегося в библиотеке князя М.С. Воронцова. Одесским обществом истории и древностей.– Одесса: Городская тип., 1851.

64. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття) / ред. В.І. Наулко, В.В. Грибовський, В.О. Свтушенко та ін.– Київ; Нікополь; Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002.
65. Оглоблин О. Люди старої України.– Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959.
66. Ординация Войска Запорожского реестрового, состоящего на службе Речи Посполитой // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / пер. К. Мельник; под ред. В. Антоновича.– Вып. 2.– К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896.
67. Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (СПб.).– Ф. 609: Попов В.С.Д. 10.
68. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. 2-е изд., доп.– Т. 1.– К: тип. И.Т. Корчак-Новицкого, 1898.
69. Письма и бумаги императора Петра Великого.– Т. 3: 1704–1705 гг.– СПб.: Государственная типография, 1893.
70. Пірко В.О. До питання про адміністративний устрій східних окраїн Нової Січі // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / ред. В.В. Грибовський.– Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005.
71. Плещкий С. Поїздки, подорожі та походи в Гетьманщині XVIII століття. К.: ІУАД, 2015.
72. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 г. Собр. 1-е. Т. 20. 1775–1780. СПб.: Тип. 2-го отд. ЕИВ канцелярии, 1830. С. 206 – 207.
73. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е.– Т. 1.– СПб., 1830.
74. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е.– Т. 2.– СПб., 1830.
75. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е.– Т. 9. Отд. 1.– СПб., 1835.
76. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина.– Т. 1.– Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965.
77. Самійло Величко. Літопис / пер. В. Шевчук.– Т. 1.– К.: Дніпро, 1991.
78. Самійло Величко. Літопис / пер. В. Шевчук.– Т. 2.– К.: Дніпро, 1991.
79. Середа О. Османсько-українське порубіжжя в османо-турецьких джерелах XVIII ст.– Одеса: Астропринт, 2015.
80. Присяга Війська Запорозького Низового 1762 року / упор. І.Л. Сияк.– Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2015.
81. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького.– Дніпропетровськ: Січ, 1994.
82. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). 2-ге вид., доп. і перероб.– К.: Либідь, 1995.
83. Срезневский И.И. Запорожская старина.– Ч. 2.– Харьков: Университетская тип., 1835.
84. Статистическое описание местечка Никополя, составленное [...] подполковником А. Чирковым в мае месяце 1860 г. / упор. І.В. Андришкін. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст.– Вип. 7.– Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003.

85. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Кн. 2: Генезис та реформування організаційної структури Січі.– Дніпродзержинськ: Андрій, 2007.
86. Стороженко І.С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / голов. ред. С.І. Світленко.– Дніпропетровськ: Ліра, 2015.– Вип. 13.
87. Стороженко І.С. Чи була на Микитиному Розі Запорозька Січ? // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при Інституті історії України НАН України / ред. В.В. Грибовський.– Вип. 3.– Дніпропетровськ: Пороги, 2006.
88. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.– К.: Наукова думка, 1984.
89. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Исторично-Географічний збірник Комісії для складання Исторично-Географічного Словника України. Т. 2. К.: Друкарня ВУАН, 1928. С. 93.
90. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 года // Записки Одесского общества истории и древностей.– Т. 7.– Одесса, 1868.
91. Федорук Я. Археологічні експедиції 1951 і 1953 років з вивчення Запорозьких Січей перед затопленням Каховським водоймищем // Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 17 (Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова).– К.: Інститут історії України НАН України, 2017.
92. Фролов Б. Мокий Семенович Гулик – «войсковой есаул и кавалер» // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району».– Нікополь; Запоріжжя; Херсон: РА «Тандем-У», 2002.
93. Харлан О. Унікальна церква Нікополя // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік. 2-е півріччя / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.
94. Харлан О. Унікальне зображення Нікопольського дерев'яного Свято-Покровського храму 1796 року на портреті священика Г. Кремянського // Моє Придніпров'я на 2016 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2015.
95. Черных Л.А., Дараган М.Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка.– Киев; Берлин: Издатель Олег Филук (серия «Курганы Украины»). Т. 4.), 2014.
96. Шапошников Г.С. Як виникло місто Нікополь.– Нікополь, 1991.
97. Швайба Н.В. Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / ред. В.В. Грибовський.– Вип. 1.– Нікополь-Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004.
98. Шпитальов Г. Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736 – 1739 років.– К.: ІУАД, 2015.
99. Шпитальов Г. Запорозьке військо у другій половині 30-х років XVIII ст. // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна

спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». 11–13 жовтня 2001 р., м. Нікополь.–Нікополь, 2001.

100. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / підготовка тексту і наук.–довід. апарату С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко; заг. ред. Н.І. Капустіної. Вид. 3-тє, випр. і доп.– Ч. 2.– Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС. 2005.

101. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах.– Т. 1.– К.: Наукова думка, 1990.

102. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах.– Т. 2.– К.: Наукова думка, 1990.

103. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у трьох томах.– Т. 3.– К.: Наукова думка, 1991.

104. Ясь О.В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) // Український історичний журнал.– 2009.– № 2.

105. Davies Brian L. Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500 – 1700.– L.; N. Y.: Routledge Taylor & Francis Group, 2007.

106. Excerpts from the report on Cossacks by Gamberini (Appendices) // Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The diary of Erich Lassota von Steblau. 1954 / edited by Lubomyr R. Wynar; translated by Orest Subtelny.– Littleton: Ukrainian Academic Press, 1975.

107. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584 / wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego.– Kraków: Nakładem wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858.

108. Kronika Marcina Bielskiego.– Т. 3 (Księga 6 wraz z kontynuacją).– Sanok: nakł. idrukKarolaPollaka, 1856.

109. Michałowski J. Księgapamiętnicza.–Kraków: wyd. A. Z. Helcel, 1864.

110. Tagebuch des Erich Lassota von Steblau. Nach einer Handschrift der von Gersdorff-Weichaschen Bibliothek zu Bautzen herausgegeben und mit Einleitung und Bemerkungen begleitet von Reinhold Schottin.– Halle: G. E. Barthel, 1866.

111. Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święckiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem dr. J. Jurkiewicza, Fr. Wolskiej, Ludw. Siedleckiego i Wacława Lipińskiego.– Kijów, 1912.

Олександр Харлан

Аналіз планувальної структури міста Дніпра в контексті історико-містобудівних досліджень 2018 року⁷

Природно-історичне середовище населених місць України має багату і неоціненну спадщину. Проте, відсутність комплексних досліджень не дозволяє отримати картину первинного розвитку сучасних мегаполісів, яке відбувалося внаслідок історичних подій протягом значного часу.

В умовах суспільно-політичних змін сьогодення, зацікавлення минулим рідного краю історична діяльність виокремлюється як додатковий і суттєвий чинник впливу на формування нового бачення розвитку певної території. Однак, односторонній історичний вплив з ігноруванням інших наук включає небезпеку засмічення або пересмикування загального контексту біографії міського середовища та його окремих складових, зникнення справжніх чи появи випадкових або навіть вигаданих етапів під час формування і розвитку населеного пункту. Внаслідок такого підходу існує високий ризик руйнування самих історичних природно-антропогенних компонентів і створення штучних ландшафтів, які не мають зв'язку з істинною картиною історичного поселення.

Загальна картина первинного «забруднення» історичної території, яке відбувається внаслідок лобіювання «замовленої» історії, з часом ускладнюється і приймає вагомі форми з елементами переписаної історії, вживленими в сталі природно-антропогенні історичні процеси. Після неодноразових змін носіїв різних історичних «забруднень» на певному етапі стає важко виокремити і побачити правдиву картину. Місто – це організм, який постійно змінюється. Руйнування і пошкодження його природно-антропогенного комплексу не лише у фізичному, а й у інформаційному сенсі, викликає протидію процесів

⁷Дослідження проводилися автором в контексті розробки окремих розділів до «Історико-архітектурного опорного плану м. Дніпра» на замовлення Науково-дослідного і проектного інституту містобудування (м. Київ).

самовідновлення, або формування нових комплексів. Тому вельми актуальним, на нашу думку, є необхідність вивчення природно-антропо-генних взаємовпливів на територіях історичних населених пунктів. Оцінка природних територій, які зазнали впливу господарської діяльності людини, може здійснюватися на підставі комплексного системного ландшафтно-містобудівного підходу з урахування сукупності низки відомих і виявлених історичних природно-антропогенних компонентів у їхньому взаємозв'язку та взаємозалежності.

Разом із тим, ландшафтно-містобудівне дослідження історичних територій, або територій історичних населених місць, створює передумови подальшої можливості аналізу та прогнозу потенціалу існування даної природно-антропогенної системи, удосконалення її функціонального зонування і може слугувати основою перспективних рекомендацій архітектурно-містобудівного характеру.

У даній статті розглянуто актуальні проблеми виникнення, формування, антропогенної трансформації та зникнення історичних містобудівних систем, або їхнє входження до складу сучасної природно-антропогенної системи мегаполіса.

На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних, історіографічних і картографічних джерел XVII–XX ст. поетапно простежено передумови розвитку містобудівної системи міста Дніпро та прилеглих ландшафтів межиріччя Самари і Дніпра.

Опрацьовано та прокоментовано праці дослідників, присвячених історії міста, аналізу різночасових містобудівних процесів досліджуваної території, особливостей функціонування, динаміки і розвитку планування природно-антропогенної системи Дніпрово-Самарського межиріччя. Проаналізовано історичні карти та співставлено з сучасною топоосновою території міста.

Місто Дніпро – адміністративний центр Дніпропетровської області та Дніпропетровського району. За чисельністю населення – 1 000 506 осіб⁸ (наявне населення за даними 2018 р.). Дніпро належить до групи великих міст.

⁸ Чисельність населення (за оцінкою) на 01.01.2018 року. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання. Дані попередні. Див. [39, с. 17].

Площа території в сучасних адміністративних межах – 405 км² [5].

Просторовий і візуальний аналіз етапів містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і спрямованість розвитку планувальної структури міста, обумовленого не лише соціально-економічними, історико-культурними, а й індивідуальними особливостями самого архітектурного ландшафту з рисами характеру первинного розпланування кожного з історичних поселень, які увійшли до меж сучасного міста, місцерозташуванням і розмірами містоутворюючих груп підприємств, організацією транспортних зв'язків між житловими районами та особливостями функціонального зонування території.

Сучасна планувальна структура міста належить до типу розчленованих структур з присутністю елементів розосередженої структури, що визначено перетином місцевості руслами рік, балок, смугами залізниці, промисловими зонами. Тип планувальної системи міста, який визначається системою транспортних магістралей – комбінований. У загальному характері трасування вуличної мережі переважає традиційна прямокутна система, яка в цілому не має характеру жорсткої геометричної схеми, а враховує конкретні умови рельєфу і типологічні особливості розпланування окремих районів міста.

Основу планувального каркасу містобудівної структури Дніпра складають магістральні вулиці, що тягнуться у напрямках як уздовж дніпрового русла, так і поперечного річці. Планувальний каркас сучасної центральної частини міста сформований магістральним напрямком пр. Д. Яворницького (до 2016 р. пр. К. Маркса) і системою поперечних йому вулиць. Важливими містобудівними вузлами вздовж осі проспекту стала низка площ у низинній та нагорній частині міста. Окрім вуличної мережі в Дніпрі присутній і внутрішній залізничний зв'язок із низкою розвинутих гілок, які перетинають територію міста і прибережну промислову зону в різних напрямках.

За типологією міст Дніпро є адміністративним центром в доволі значному часовому проміжку, тому історично склалося, що заради прискорення темпів його розвитку тут засновувались укріплення, релігійні споруди, громадські заклади, промислові підприємства. Основою його економічного росту в різні часи ставали внутрішня торгівля, приміське сільське господарство, але найпотужнішим поштовхом в економіці міста стало будівництво залізниці наприкінці XIX ст. і розвиток промисловості.

Функціональну типологію слід доповнити характеристиками географічного положення і особливостями його зв'язків з навколишньою територією⁹.

Місто, що первинно розвивалося як ремісничо-торгівельне поселення, розташовувалося на березі річки Дніпро на перехресті історичних торговельних шляхів (річкових і сухопутних), поруч із переправою.

Поширена думка про укріплене запорозьке містечко Самара, яке начебто існувало ще до будівництва Богородицької фортеці в 1688 р., спирається лише на згадку в легендарному універсалі польського короля Стефана Баторія (який виявився підробкою XVIII ст.). Прихильники раннього існування Самари вважають, що цей міський населений пункт пізнього середньовіччя був частково розташований на території Богородицької фортеці, а більшою частиною на місцевості її посаду. Проте, їхні спроби залучити археологічний матеріал є недостатньо переконливими, оскільки розкопки досі не виявили культурних шарів раніше періоду будівництва Богородицької фортеці. Що ж до знахідок окремих артефактів XVI ст., то їх можна пояснити і без гіпотези про існування тоді на цьому місці постійного великого населеного пункту [4, с. 427–428].

На першому етапі розвитку міста основний вплив на формування його структури відіграла природна підоснова. Вона визначила розміщення історичних поселень на теренах майбутнього міста.

Дослідники виділяють три фази урбанізаційного процесу на теренах майбутнього Дніпра: давньоруська доба XI–XIII ст. (так зване Ігреньське місто), польсько-литовська та козацька доба XVI – II пол. XVIII ст. (Самара або Самарь, Старий і Новий Кодаки), імперська доба останньої чверті XVIII ст. (Катеринослав Кільченський і Дніпровський). Усі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження власних органів із ознаками

9 Орораграфічний аналіз ландшафту та аналіз етапів містобудівного розвитку Дніпра дозволяють визначити, що характер просторово-планувальної композиції міста обумовлений не лише впливом зовнішніх чинників (кліматичними, економічними, соціальними, інженерно-технічними умовами), а й суто природними властивостями ландшафтної матриці – своєрідним генетичним кодом місцевості.

економічного життя і, нарешті, як поліфункціонального центру з адміністрацією, економікою і культурою [7, с. 83–84; 28, с. 16].

Висновок авторитетного київського археолога Д.Я. Телегіна про існування на Ігреньському півострові при впадінні Самари у Дніпро міста XII–XIII ст. є цікавим [13, с. 4], проте зв'язок цього населеного пункту з наступними історичними етапами не простежується. Отже, ця (давньоруська) урбогенетична лінія не набула розвитку.

Більш цікавою з погляду урбогенезису Дніпра є лінія міста-фортеці Новий Кодак. Місто з парафіяльною церквою існувало вже в 1645 р. на правому березі Дніпра. Історичні джерела вказують, що поселення Новий Кодак своїм утворенням завдячує перевозові через річку Дніпро. Вперше перевіз згадується у 1596 р., хоча, ймовірно, існував набагато раніше. Є думка, що спочатку поблизу перевозу була тільки сторожа, що складалася з кількох будівель, кузні та шинку [30, с. 29]. Пізніше на обох берегах біля перевозу виникли невеликі поселення на теренах майбутніх Нового Кодака і Старожитньої Кам'янки. До речі, говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося при перевозі, неможливо обійти увагою поселення на протилежному боці. У даному випадку маємо справу з архітектурно-природним ансамблем, оскільки природні умови диктують своєрідність компонування гнізд поселень [19, с. 37]. Умови, в яких виникли й існували ці населенні пункти, являли собою класичний для Надпорожжя взірць давніх поселень на перевозі.

З аналізу архівних матеріалів видно, що первинне поселення – ембріон майбутнього міста Новий Кодак – розташовувалось на західній стороні величезного мису правого берега і являло собою прирічкове низинне поселення [34, с. 116]. Давнє поселення розташовувалось на першій надзаплавній терасі, простягаючись уздовж високого урвистого берега, усіяного камінням¹⁰. Вулиця була з односторонньою забудовою. Зі східної сторони поселення був зручний спуск до води, саме тут утворилась гавань перевозу.

У 1645 р. біля перевозу засновано Новий Кодак (за окремими джерелами, храм у ньому збудовано цього ж року

¹⁰Величезні кам'яні брили у Новому Кодаку згадував під час подорожі В. Зуєв. Див.: [15, с. 250–251].

[12, с. 133, 151]). Вірогідно, деревно-земляне укріплення збудовано польським урядом для контролю старого перевозу через Дніпро. Перший храм – католицький костел – збудовано у найдавнішій частині «в низу» (за рельєфом). Забудова поселення почала розростатися під кінець XVII ст. Не зважаючи на занепад і руйнування в 1709 р., пов'язаний із сумнозвісними подіями антиколоніального повстання Івана Мазепи і його наслідками, близько 1750 р. Новий Кодак у всіх паперах іменувався «містом паланочним» [11, с. 134], тобто, адміністративним центром – столицею Кодацької паланки. У ньому розміщувалася військова паланка (укріплення) з полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою, громадськими будівлями. Сучасні дослідники О.А. Репан, В.С. Старостін та О.В. Харлан встановили, що розквіт Нового Кодака мав місце в середині XVIII ст. [19, с. 39–42]. Саме на цей час відновлюються наново місто з церквою, а незабаром буде зведена нова, значно більша, фортеця навколо міста, відомості про яку дійшли до нас. Відомості про цю подію знаходимо у розповіді колишнього запорожця Микити Коржа: *«...После того как церковь, так и оное местечко вновь было выстроено и назван город Новые-Кодаки. В нем выстроена была и крепость удивительно и чудною архитектурою Запорожскою, и именно: весь город был обведен глубокою канавою и острыми рогатками, в две лавы, на сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные: 1-я внизу по Днепру, 2-я в гору Днепра, а 3-я на полдень; над канавою вокруг города был устроен земляной вал, хотя и обыкновенной величины и высоты, но с четырьмя раскатами – по углам города, на коих были утверждены пушки, а притом на самом верху онаго вала поставлены были вокруг лозовые, выплетенные кошели и насыпанные землею до верха, наподобии маковки»* [32, с. 50]. Гіпотетичну реконструкцію загального вигляду міста Новий Кодак у др. пол. XVIII ст. і локалізацію місця його розташування в структурі сучасного міста було виконано О. Харланом у 2008 р. [19, с. 41, 46]. На жаль, у матеріалах історико-архітектурного опорного плану ці дані поки не враховано. У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда була видовжена по осі північ-південь з невеликим відхиленням – 6°. Південна сторона була найменшою (близько 250 м), від неї, повільно спускаючись до річки, розходилися дві бічні сторони – західна (понад 340 м) й східна (понад 350 м), у нижній частині їх об'єднувала північна

сторона – найдовша (близько 375 м), що проходила вздовж уривистого берега ріки. Площа території внутрішнього простору фортеці дорівнювала приблизно 9,9 га. На кожному кутку укріплення було влаштовано наріжні bastiони (розкати) для розміщення гармат. Фортеця мала чотири bastiонних фронти. Посередині північного фронту, ймовірно було влаштовано редан¹¹. На трьох інших фронтах стояли три дерев'яні вежі. Південна вежа була найвищим місцем усієї фортеці й, за звичаями того часу, використовувалася для сторожового спостереження за околицями міста. У межах міських укріплень розпланування було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в приміських слободах, було вільним і залежало від форми укріплення, рельєфу та гідрографії. Найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі були в укріпленій частині. Вулиці орієнтувались на фортечні брами (східну і західну), перед східною вежею розташовувався величезний торговельний майдан. Щодо локалізації місцезнаходження Новокодацької фортеці з прив'язкою до сучасної топографії і решток валів південного та східного фронтів, вдалося встановити пляму забудови фортеці. Південний фронт добре видно вздовж непарного боку сучасної вул. Старобазарної (Союзної). Він тягнеться на захід від перехрестя з вул. Сибірською, перетинає вул. Річкову, Семена Бардадима (вул. Курочкіна) й закінчується посеред кварталу між вул. Грузинською і Семена Бардадима. В цьому місці – найвища позначка колишньої фортеці. Залишки східного фронту тягнуться уздовж парного боку вул. Сибірської та прямують від вул. Старобазарної до вул. Тарана, гублячись у промисловій зоні. Спуск колишнього західного фронту простежується лише поблизу вул. Старобазарної, його напрямок підказує вул. Семена Бардадима. Північний фронт, що пролягав уздовж берега річки, зовсім не простежується.

Не менш важливим є висновок вищезгаданих авторів про те, що *«у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу»* [19, с. 248–249].

¹¹Редан (фр. redan — виступ) – відкрите польове укріплення. Складається із двох фасів, розташованих між собою під кутом 60–120 градусів. Виступ спрямований в бік противника.

Слід згадати, що в 1688 р. на протилежному дніпровому березі, а точніше, на березі річки Самари, неподалік від місця її впадіння в Дніпро за наказом російського уряду під проводом князя В.В. Голіцина і гетьмана І.С. Мазепи напередодні другого Кримського походу без згоди запорожців було побудовано Богородицьку фортецю (нині залишки фортеці збереглися на території селища Шевченко в межах міста).

Безпосереднім поштовхом для такого рішення були невдача 1-го Кримського походу та бажання створити базу для військ під час наступного походу. Будівництвом фортеці керували гетьман І. Мазепа та окольничий Л. Неплюєв. Проект склав інженер В. фон Зален. Паралельно з назвами Богородицьк (Новобогородицьк) вживали назву Самара (Стара Самара).

Ядром міста була цитадель – п'ятикутна земляна фортеця змішаного баштово-бастіонного типу. Навколо цитаделі розташовувався посад, укріплений ровом і валом. У цитаделі було споруджено дерев'яний храм Живоносного Джерела, двори для гетьмана і воєводи (коменданта), численні житлові й господарчі будівлі. У фортеці постійно перебував великий російський гарнізон, на посаді, за наказом царського уряду, оселилося багато козацьких родин – переселенців із Полтавського та Гадяцького полків [4, с. 427–428].

Богородицьку фортецю було зруйновано згідно із Прутським трактатом 1711 р. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. в кампанію 1736 р. російська армія під проводом генерал-фельдмаршала Мініха відновила фортецю і посад навколо неї. У джерелах того часу вона фігурує під назвами «Старосамарський ретраншемент» або «Стара Самара». В 1744 р. виникла окрема («залінійна», за межами Української лінії) адміністративна одиниця лівобережної Гетьманщини – Старосамарська сотня Полтавського полку із центром у Старосамарській фортеці. В 1761–1762 рр. сотня припинила своє існування, її територія повернулася під юрисдикцію Коша Запорозької Січі.

За картографічними джерелами 1730-х рр. добре видно, що великий ретраншемент, споруджений навколо Старосамарської фортеці, оточував її з усіх сторін і складався з неперервного валу. Місцями він мав бастіонне, реданне та кремальєрне розміщення. В середині розміщувався великий

посад, який був місцем зібрання для війська та зберігання провіанту.

У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми п'ятикутник. У північній, західній та південно-західній сторонах фортеці виступали три великі, різні за обрисами бастиони. У південно-східній частині виступав великий напівбастион. Зі східної сторони всередині фортеці було розміщено трапецієвидний редут. Існували два в'їзди до фортеці: один з півдня, інший з півночі. Оборонний рів із валом оточував фортецю з усіх боків, ширина профілю укріплення (рову і валу) була приблизно 22,4 м. довжина внутрішнього периметру фортеці (внутрішній край контрескарпу) становила трохи більше 1 250 м. у 1736 р. загальна площа забудови фортеці була 10,6 га. Площа внутрішнього простору – 7,1 га.

У межах фортеці розпланування було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в посаді розпланування було більш вільним і залежало від форми укріплення та рельєфу. Вулиці було орієнтовано на фортечні брами. У межах фортеці існувало три площі: північна – адміністративного призначення, південна – культурно-торговельного, західна – торговельного [35, с. 117–130]. Локалізацію місця розташування Богородицького міста XVII ст. у структурі сучасного міста виконано О. Харланом у 2005 р. в контексті розробки проекту зон охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (ох. № 1443) [14]. Гіпотетичну реконструкцію загального вигляду Богородицького міста наприкінці XVII ст. виконано О. Харланом у 2007 р. і опубліковано у 2008 р. [19, с. 57, 74]. Важливим завданням на сьогодні лишається корегування перспективної траси об'їзного шляху, що, за документацією, має перетинати затверджену зону охорони пам'ятки і впритул пролягати повз територію пам'ятки.

Після руйнування Запорозької Січі в 1775 р. виникла ідея влаштування і будівництва центру Новоросійської губернії – Катеринослава (так званого Катеринослава I на р. Кільчень, правій притоці Самари. У територіальному плані Катеринослав Кільченський є правонаступником Старосамарського міста. Фортеця перетворилася на передмістя нового міста – столиці величезного краю захопленого Російською імперією в останній чверті XVIII ст.

Територіально місце, де розташовувався Катеринослав Кільченський, на сьогодні не входить до адміністративно-територіальних меж сучасного міста

Дніпро, тому при вивченні розвитку планувального устрою сучасного мегаполісу ми не враховували терени першого Катеринослава, навіть незважаючи на його певний культурно-генетичний і адміністративно-політичний зв'язок із другим Катеринославом, а тим більше, на офіційну дату заснування Дніпропетровська-Дніпра, що тягнеться саме від Катеринослава Кільченського на протилежному березі (1776 р.). Подібним чином не розглядався Старий Кодак, який, на думку окремих дослідників, також має певний зв'язок із Новим Кодаком, оскільки він також розташовується поза межами міста.

Тож, як бачимо, в певні періоди на правому та лівому берегах Дніпра в межах сучасного міста виникали міські утворення, які через низку обставин ставали перспективними за темпами розвитку внаслідок гармонійного розвитку окремих типологічних чинників. Окрім вищезгаданих козацьких укріплених поселень Новий Кодак і Стара Самара в межах сучасного міста в XVII–XVIII ст. існувала велика кількість козацьких слобід: Кам'янка Лівобережна (Старожитна, з XVI ст. переправа), Таромське (1704 р.), Мануйлівка (1744 р.), Лоцманська Кам'янка (1740-ві рр.), Половиця (1743–1795 р.), Старі Чаплі (1760-ті рр.), Сухачівка (1770 р.), Діївка (1775 р.), Одиноківка (1776 р.), Мандриківка (1784 р.) і низка укріплень: Протовчанський редут, Кодацький редут, Миколаївський редут (1736 р.), Усть-Самарський ретраншемент (1735–1783 рр.) [36, с. 95–101], Кам'янський ретраншемент (1736–1776 рр.) [10, с. 38; 37, с. 98–114; 38, с. 51–59]. Дані населені пункти і укріплення поблизу них були давніми гніздами, які з часом об'єдналися і потрапили на сучасну міську територію. У зв'язку з суттєвими антропогенними чинниками відбулися значні зміни берегової лінії Дніпра і Самари. Утворилася величезна Самарська затока (колишне озеро ім. Леніна) і Дніпровське водосховище, внаслідок чого окремі згадані об'єкти майже зникли під водною товщею або потрапили під забудову та перепланування (Усть-Самарська фортеця, Протовчанський, Миколаївський і Кодацький редут, Мануйлівка). Однак, окремі поселення ще й досі добре простежуються в планувальній структурі міста (Кам'янка Лівобережна, Новий Кодак, Половиця, Мандриківка, Лоцманська Кам'янка, Одиноківка, Таромське та інші). У XX ст. місто поглинуло низку сільських населених пунктів на лівому березі Дніпра, які об'єдналися в Амур-Нижньодніпровський район. Це, зокрема, Березанівка, Кам'янка, Ломівка, Мануйлівка, Піски, а також Ігреня, яка належить до сучасного Самарського району [43, с. 112].

Планувальні структури цих давніх поселень були пов'язані з традиціями побутового укладу козаків, потім селян. Так, дуже часто окремі громади (лоцманів, козаків, селян казенних або селян власних) жили в певних частинах поселень. Кожна громада становила собою певну цілісність. Крім того, села та слободи поділялися на кутки. Вони були як дуже давнього походження, так і новішого (поч. ХХ ст.). Особливість кутків обумовлювалась, насамперед, територіальною їхньою відокремленістю.

Умови рельєфу та природно-кліматичні чинники певним чином впливали на напрямки майбутнього розвитку поселень. Пруг рельєфу високого правого берега являв собою природний захист для низинних житлових територій від пануючих вітрів, а також унеможлиблював їхній розвиток в бік високого пагорба. Тому за певний час всі слободи зростали вздовж річкового берега, утворюючи надрічкові поселення з однією чи кількома вулицями з одnobічною або двобічною забудовою. На кінець ХVІІІ ст. Половиця і Мандриківка були вже досить великими слободами. Найбільшим поселенням було паланкове містечко Новий Кодак, що розташовувалося поблизу переправи через Дніпро. Вже в ХІХ ст. найбільшим поселенням стає Кам'янка Лівобережна на тому ж Кодацькому (Новокодацькому) перевозі.

Спадкоємність двох Катеринославів щодо попередніх поселень прослідковується з культурно-генетичної та адміністративно-політичної точок зору. Як один, так й інший є правонаступниками більш ранніх поселень Стара Самара і Новий Кодак. У той же час два Катеринослава, маючи єдину культурно-генетичну підоснову, розрізняються як міські організми типологічно та функціонально. В Катеринославі Кільченському однією з основних функцій була військово-оборонна [16], оскільки в часи колонізації чужих земель і його заснування великою була загроза ворожих нападів у стратегічно важливому місці Дніпровського Надпорожжя. Тому було обрано берег Самари з головним захисним рубежем – річкою, що певний час слугувала кордоном і на якій існувала твердиня ХVІІ ст. – Старосамарський ретраншемент. За композицією і організацією міського простору на класицистичній регулярній основі, що проектувався і будувався за єдиним проектом – Катеринослав І, з його масштабом був новим етапом урбаністичного процесу регіону, однак не першим подібним містобудівним об'єктом (як вважають окремі дослідники [17, с. 14; 7, с. 19]) на даній території.

Маса чинників подальшого історичного процесу вплинула на обрання іншого місця заснування Катеринослава: стрімка зміна геополітичних умов, природні умови, що унеможлилювали економічний розвиток міста та інше. Наказом від 22 січня 1784 р. місто було перенесене на правий берег Дніпра «у Кайдака» (Нового), а фактично, засноване 9 травня 1787 особисто Катериною II під час її мандрівки «Полуденим краєм».

Згідно «Начертання города Екатеринослава», поданого губернатором Г.Потьомкіним на розгляд цариці, новий Катеринослав у перспективі мав стати «третьою столицею» Російської імперії – політичним, економічним, культурним центром усього південного регіону. Катеринослав Кільченський після цього отримав статус повітового міста та був перейменований на Новомосковськ I. Адміністрація та частина населення швидко перебралася до форштадта майбутнього Катеринослава на Дніпрі – козацького містечка Новий Кодак.

У 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста. Приблизно до того ж часу належать згадки про місцевого городничого та Новокодацьке громадське правління. Є підстави стверджувати, що Новий Кодак являв собою ранньомодерне українське місто. Воно мало тенденцію до сталого розвитку і було домінантним центром, який підносився над тодішніми державними слободами: Половицею і Кам'янкою Лівобережною [19, с. 217, 248]. Першоджерела, зокрема, «Записка про стан міста Катеринослава» (1820-ті рр.), підтверджує, що первісна територія Катеринослава формувалася із земель Нового Кодака та Новокодацької міської округи і за розмірами практично співпадала з ними. Заслуговує на увагу думка авторів монографії «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» про те, що в 1784–1786 рр. *«м. Катеринослав та м. Новий Кодак не розділяються і визначаються як єдине ціле»* та про те, що *«на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування зовсім нового міста, скільки про перенесення міського центру в межах певної міської території»* [19, с. 233–234, 237].

На сьогодні дослідники ведуть мову про білінійність урбогенезу міста і його поліцентричність, яка полягає в існуванні кількох типів населених пунктів [28, с. 21], що ставали імпульсами для подальшого розвитку й існування

міста в період з XVII ст. Більш раннє існування Самарі на сьогодні залишається дискусійним.

Для заснування центральної частини Катеринослава II було обрано місце на високому пагорбі, навколо якого ріка Дніпро повертає русло майже під прямим кутом на південний захід. Виступаючи з високого масиву правого берега, пагорб обмежував прибережну долину майже півкілометрової ширини, яка тягнулася від містечка Новий Кодак. Біля підніжжя цього пагорбу розташовувались дві слободи: з північного заходу слобода Половиця, а зі сходу – Мандриківка. Під столицю Катеринославського намісництва планувалося відвести територію площею більше 340 кв. км. У 1783–1786 рр. створюються перші плани центральної частини нового Катеринослава¹². В перших незатверджених планах виникали образи величезних ретраншементів, використання віялоподібних планувальних схем на двох пагорбах, які були б тісно пов'язані з рельєфом місцевості¹³. Проте, перші затверджені плани суттєво відрізнялися від первинних ідей. Г.Потьомкін прагнув залучити до реалізації своїх задумів кращі архітектурні сили свого часу. Першим генеральним планом міста вважається офіційно затверджений план, виконаний Клодом Геруа. Центр міста запроєктовано на великій пологій вершині пагорба. Розбивка кварталів планувалася за строго прямокутною схемою з влаштуванням однієї міської площі по периметру якої планувалися адміністративні та громадські споруди. Житлові квартали планувалося розмістити з трьох боків від головної площі з можливістю подальшого освоєння території в південно-східному напрямку [18, с.262–279]. Центр міста мав відповідати задуму так званого «Грецького плану». Роль композиційного акценту відводилася Преображенському собору, архітектурним прообразом для якого слугував

¹²Серед проектних варіантів дослідники вказують «План местоположения, назначенного для города Екатеринославля» ([20, с.1]). Бурлаков хоч і вказує подібний план, проте не вказує його місце збереження, вірогідно він користувався його фотокопією. Див. [3]. Знайдений О.О. Швидковським і опублікований вперше в 1960 р. Див. [41] та [40, с.9]. З приводу авторства даного проекту серед дослідників нема єдиної думки.

¹³Проект 1786 р. уперше наведений в дисертації О. Швидковського в 1955 р. (таб. 17, мал. 1), опублікований ним у 1960 р., розглядався С. Ревським (1990) і М. Кавуном (2006).

базилікальний храм св. Павла в околицях Риму. Було закладено лише величезний собор, але його будівництво далі фундаменту не відбулося. Фасади Преображенського собору, запроєктованого Клодом Геруа, добре відомі та неодноразово публікувалися [24, с. 1–4]. Що стосується інших об'єктів, які планувалися на площі, то архітектурне рішення їхніх фасадів не дійшло до нашого часу¹⁴. На першому плані квартали слободи Половиці зафіксовані в наявному стані. Проєктовані квартали на пагорбі не доходять до його кромки. Питання зв'язку пагорбу з низинною територією не надовго залишалися без уваги.

Ідея першого генерального плану Катеринослава правобережного, яку було використано в усіх наступних генеральних планах, виявилася доволі важкою для реалізації на практиці. Відмову від реалізації ідей К. Геруа 1786 р. пояснюють планувальними недоліками дослідники О. Швидковський, С. Ревський, М. Андрущенко [40, с. 10; 18, с. 265; 1, с. 25], а В. Тимофієнко і М. Кавун вважають головними причинами недостатність фінансування і проблеми із забезпеченням водою [31, с. 118; 6, с. 29]. У липні 1787 р. було створено «Експедицію для будівництва губернського міста Катеринослава» і розпочато будівництво за складеними кошторисами. Суттєві корегування в процес будівництва внесли військові дії проти Османської імперії, що розпочалися за кілька місяців. Скорочення субсидій у зв'язку з фінансуванням військових дій, несприятливі природні умови місцевості призвели до перегляду Г. Потьом-кіним частини положень і певним трансформаціям у містобудівельній програмі.

По кількох роках для проектування міста запрошується відомий зодчий російського класицизму Іван Старов. Він кілька разів відвідав дану місцевість, після чого з'явилися кілька варіантів генерального плану розвитку міста. Вважається, що саме план І. Старова 1792 р., затверджений Катериною II, найбільше вплинув на формування культурно-історичного образу міста.

У генеральному плані І. Старова 1792 р. вдало реалізована планувальна композиція, органічно пов'язана з місцевим ландшафтом. Планування центральної частини

¹⁴У 2007 р. зібрано аналоги та виконано тривимірну модель і прив'язку на сучасній топооснові ансамблю головної площі за проектом Клода Геруа (О. Харлан і колектив ПП «САД»). Див. [2, с. 76–77].

міста на пагорбі було окреслене широкою окружною вулицею, трасування якої відповідало конфігурації вершини пагорбу. По вулицях, що виходять на окружну, використовується принцип дальніх відкритих перспектив, а вздовж окружної вулиці по кромці пагорбу зберігається зорове сприйняття широких навколишніх панорам. При направленні вулиць від периферії до центру було використано принцип замкнених перспектив. Окрім Ринкової (перед заїжджим двором) та Палацової (перед палацом Потьомкіна) І. Старов запроєктував ще п'ять площ – Соборну і чотири невеликі для парафіяльних храмів.

Незважаючи на те, що в плані центральне значення зберігалось за частиною на пагорбі, територія міста збільшувалася за рахунок низинної частини, де в той час існувала слобода Половиця¹⁵. Цей чинник мав суттєву перевагу перед попередніми пропозиціями не лише в естетичному, а й економічному сенсі. Він надавав особливості та неповторності планувальній схемі, враховував досвід попередніх періодів і, з точки зору інерційності та спадкоємності містобудівних систем, робив логічним процес нового будівництва на основі ранніх планувальних систем. Основні положення даного плану І. Старова, в першу чергу, розвиток міста вздовж Дніпра і так звана «лінійно-вузлова система», закладена перехрестям двох найважливіших магістралей на пагорбі (траси сучасних пр. Д. Яворницького і пр. Ю. Гагаріна), стали основою композиції сучасного міста.

Стосовно місця розміщення площі на пагорбі положення плану 1786 р. було підтверджено, але форма та конфігурація вже змінилася. Головна містобудівна вісь – проспект із бульваром (близька до траси сучасного пр. Ю. Гагаріна) отримала напрямок з північного сходу на південний захід по вододілу, а друга містобудівна вісь – пр. Д. Яворницького – була закладена вздовж берегової лінії з південного сходу на північний захід, починаючись від напівкруглої площі, пов'язаної з головною соборною.

Соборна площа була місцем перехрестя цих двох напрямків. Місце розташування собору й орієнтована на

¹⁵ При накладенні історичної картографії на сучасну топооснову добре видно відповідність існуючих трасувальних напрямків вулиць сучасного міста первинним напрямкам вулиць слободи Половиці кін. XVIII ст. (приклад, найдавніша вулиця низинної частини Дніпра – Ливарна). Див. аналіз планування Половиці на сучасній мапі міста [33, с. 10–16].

нього лінія проспекту з бульваром зміщувались на 82 м на південний схід і співпадали таким чином з віссю палацу Потьомкіна, який вже існував. Планувальні габарити площі також було змінено – 330,6 м × 432,1 м (506,1 м із врахуванням радіусу авандвору перед собором). Але наприкінці XVIII ст. ансамбль нагірної частини (не зважаючи на активізацію містобудівної діяльності) не було реалізовано. В кварталах на пагорбі вдалося збудувати лише кілька споруд.

Ідея розвитку Катеринослава в низині (на теренах Половиці) добре розвинута в наступному плані 1790 р. [21, с. 1]. На ньому магістраль «Великий шлях» тягнеться від Ринкової площі з пагорбу в низину. На території Половиці було вирішено зберегти основні напрямки трас вуличної мережі, реконструювати площу навколо Успенського храму і влаштувати ще дві площі (одна на березі Дніпра, інша – на підвищенні на березі річки Половиця). Даний план підкреслює першочерговість реконструкції існуючого поселення з виходом оновленої планувальної структури до ріки.

У плані 1792 р. [25, с. 1] Старов корегує планування низинної частини (прибирає площу біля ріки, робить прямокутною площу на Великому шляху) і розміщує житлові квартали та площу з двох боків Великого шляху. Внаслідок цього Великий шлях стає головною магістраллю низинної частини, а новоутворена квадратна площа – композиційним центром даного району міста.

У 1792 і 1793 рр. складаються плани [22, 23] щодо місця розташування ткацьких фабрик посередині між Новим Кодаком і Катеринославом II. До цього шовково-панчішна фабрика розташовувалася в Новому Кодаку [42, с. 105–114]. У 1789 р. її перевезли з Кременчука і розмістили в дерев'яному тимчасовому палаці, який влаштували до приїзду Катерини II поруч із Новокодацькою фортецею в 1787 р. Наказ про відкриття фабрик на новому місці було видано 30 травня 1793 р. У більшості документів того часу Новий Кодак вказувався форштадтом, або передмістям Катеринослава, який будувався на правому березі. Велетенський промисловий комплекс був значним містобудівним елементом майбутньої території міста. Він займав велику територію від проспекту (на планах має назву «Проспект від Катеринослава до Кайдак») до ріки і від суч. вул. Княгині Ольги (кол. вул. Горького) майже до суч. вул. Павлова. Трасувальні вісі вулиць у даному районі у більшості співпадають з

внутрішньою квартальною схемою колишнього промислового підприємства¹⁶.

Два вказані плани дозволяють представити, як насправді відбувалася забудова на теренах майбутнього міста наприкінці XVIII ст. Збудова виконувалася винятково в низинній частині міста. Майже всі квартали тут було поділено на дворові ділянки. Найбільш щільно були збудовані квартали колишньої Половиці. Головною стає площа, на якій стояв Казанський храм. Після реконструкції І. Старов вказує нове місце для будівництва храму. Для зведення нової величної дерев'яної церкви було привезено з колишнього Сокольського Преображенського монастиря розібрану Преображенську церкву і з 1796 до 1797 роки перекладено на місці, яке вказав у плані І. Старов. Новий Успенський храм дав назву й майбутній площі в низинній частині міста. На квадратній площі, яку перетинав майбутній проспект, було влаштовано торговельні ряди. Малюнок вуличної сітки навколо двох площ в центральній низинній частині міста, сформований на плані І. Старова на основі первинного планування колишньої Половиці, зберігся на сьогодні майже без змін. Площа, яка пізніше отримає назву Героїв Майдану, формуватиметься ще півтора століття.

У 1796–1802 рр. місто мало назву Новоросійськ, центр так званої Новоросійської губернії. Вважається, що в даний період розвиток міста і будівельна діяльність зупиняється.

Враховуючи реальні складнощі освоєння території так званого центрального пагорба, губернська влада клопоче вже перед імператором Олександром І про внесення змін у затверджений проект генплану міста¹⁷. Імператор, *«знаходячи розташування міста цього за попереднім планом дійсно незручним, виявив високий свій наказ, щоб його перенесено було на інше місце, за новим планом призначене»* (малося на увазі не зовсім

¹⁶Під час виконання роботи «Проект зон охорони пам'ятки архітектури і містобудування національного значення «Суконна фабрика (1825 р.) охор. № 148 по пр. К. Маркса, 106 в м. Дніпропетровську» / дир. О.С. Соколенко, ГАП О.П. Вандюк.– Дніпропетровськ: ПП «САД», 2005 р. О.В. Харланом було виконано співставлення історичної картографії з сучасною топоосновою і локалізовано всі складові промислового підприємства, які існували в різні часи на зазначеній ділянці.

¹⁷Відомо про великелістування з цього приводу.

перенесення міста, а внесення суттєвих поправок у його планувальну структуру).

20 березня 1806 р. Олександр I затвердив новий генеральний план Катеринослава. Основна увага в структурі забудови міста тепер переносилася на придніпровську низинну частину і на звернені до Дніпра пологі частини ще двох «дніпровських пагорбів»¹⁸, на яких передбачалося влаштування житлових кварталів, будівництво храмів, «присутніх місць» і заїжджого двору. Саме на цьому плані вперше було запропоновано лінійний розвиток міста в північно-західному напрямку.

Адміністративно-політичний центр Катеринослава було запроєктовано зовсім в іншому місці, ніж у попередніх планах І. Старова і К. Геруа. Замість площі на «першому пагорбі» – це «Головна площа» з «соборною церквою» на пологій терасі «другого міського пагорбу», розташованого над просторим казенним садом (в той час – ділянка другого саду запорожця Л. Глоби на північно-західній околиці Катеринослава). З часом тут виникла величезна площа, назву якій дала в'язниця, що розташовувалася в її північно-західній частині. Зараз на цьому місці будівлі облдержадміністрації й облради на початку пр. Поля (колишній пр. Кірова) зі сквером.

Тож, на початку XIX ст. ідея формування головної Соборної площі Катеринослава як громадсько-адміністративного центру міста і будівництво житлових кварталів на «першому (центральному) пагорбі» була відкладена, а заклади управління, торгівлі тощо розмістилися в низинній частині міста.

Однак, на відомій копії генплану 1806 р. (виконано між 1809 і 1817 рр.), підписаному губернським землеміром П.І. Неєловим і губернатором К.С. Гладким [26, с. 1], планування «першого» (центрального) пагорбу, запропоноване І. Старовим, повністю збережене.

Новий генплан розвитку Катеринослава, затверджений Олександром I (9 квітня 1817 р., автор – архітектор Вільям

¹⁸Умовна назва частин єдиного високого правого берега, розділеного стародавніми балками на окремі «пагорби», введена в обіг краєзнавцем М. Шатровим в 1969 р. після видання книги «Город на трех холмах», доволі швидко прижилася і довгий час використовувалася краєзнавцями і архітекторами Дніпропетровська.

Гесте),¹⁹ відновив ідею розміщення міського центру на первинно обраному пагорбі у вигині Дніпра. В цьому документі пропозиції генплану 1806 р. про розвиток міста в північно-західному напрямку вздовж ріки Дніпро отримали завершене планувальне рішення. Замість єдиної системи площ на головному пагорбі, яку було закладено в компактних генпланах К. Геруа і І. Старова, В. Гесте запланував цілу низку площ у різних районах Катеринослава. Місто проектувалося на відносно рівній місцевості та просторій ділянці. Використання подібної планувальної організації з прямокутною сіткою кварталів надавало можливості без перешкод розвивати забудову в майбутньому і обумовлювали ясну визначеність зовнішніх меж міста в планувальному зображенні протягом наступного ХІХ ст.

У генплані 1817 р., як і в плані 1806 р., прослідковується ідея «альтернативного» міського центру з великою площею між казенним садом і другою загальноміською магістраллю. Цю площу В. Гесте розмістив у геометричному центрі свого плану (тут планувалося збудувати центральні адміністративні заклади і велику церкву).

Замість системи трьох площ на пагорбі у І. Старова, В. Гесте залишає дві – прямокутну в районі фундаменту собору, закладеного в 1787 р. і напівкруглу перед палацом князя Потьомкіна, об'єднавши їх широким бульваром.

Габаритні розміри прямокутної площі близькі до розмірів, запроєктованої І. Старовим. Її повздовжня вісь (південний захід – північний схід) також співпадає з віссю палацу Потьомкіна. Але південно-західна межа площі пролягає вздовж лінії забудови майбутнього Катерининського проспекту (суч. пр. Д. Яворницького), а не виходить за її межі. Окрім собору в центрі показано чотири великих комплекси адміністративних будівель.

Головна площа на пагорбі в генплані Гесте вже не припускала первинного комплексного набору функцій, зберігаючи лише репрезентативну і релігійно-сакральну. Торгово-господарські функції остаточно було закріплено за площами в нижній частині Катеринослава: Торгівельній, Сінній, Рибній та інших.

¹⁹План В. Гесте увійшов до «Повного зібрання законів Російської імперії» («Книга чертежей и рисунков»).

В. Гесте проектує територію міста у вигляді стрічки (шириною близько 2 км), що тягнулася б від Нового Кодака. За планом міські квартали піднімалися на узгір'я. Саме тут, на на вищій позначці рельєфу паралельно головній магістралі, проектується друга вулиця міського значення. Нові квартали розплановуються за клітинною схемою. Даний план урівноважив співвідношення двох центрів – низинного і пагорбового, заклав планувальну основу злиття «нижнього» та «верхнього» міст в єдиний організм.

На момент затвердження генплану Гесте місце будівництва кафедрального собору ще не було остаточно вирішеним. Дискусії про це відбувались, починаючи з 1806 р., і лише наказом Миколи I в 1829 р. постановлено, що храм буде зведено на місці первинної закладки 1787 р. Із 1830-го р. розпочате будівництво споруди призвело до послідовного корегування генплану всієї площі, оскільки В. Гесте розміщував храм в геометричному центрі запроектованої ним площі, на одній вісі з колишнім Потьомкінським палацом. Але, оскільки ця вісь пролягала на відстані 80 м від осі первинного собору, то новозбудований собор виявлявся зміщеним із центру площі й займав би в її регулярній структурі випадкове розташування.

9 червня 1834 р. імператор Микола I затвердив наступний генеральний план Катеринослава²⁰. Зміни відбулися в плануванні нагірної частини, і саме в районі площі, яка, в цілому зберігаючи прямокутну форму і габарити, була зміщена в північно-західному напрямку. Таким чином, вісь збудованого Преображенського собору співпала з поздовжньою віссю площі, а червоні лінії навколишніх кварталів встановлені в тих межах, за якими і велось реальне будівництво.

На генплані 1834 р. конкретизовано розташування окремих закладів: квартал південно-східної частини площі позначено як «Квартал для Богоугодних закладів», а північно-західної частини – «Квартал для присутніх місць» (в подальшому ділянка в 1858–1861 рр. відведена чоловічій гімназії). В південно-західній частині площі були заплановані два великих прямолінійних корпуси торгових

²⁰ Збереглася копія цього плану, яку виконав катеринославський міський землемір М. Кутєпов (28 лютого 1862 р.) [27, с. 1].

рядів (не були зведені, це – майбутня ділянка гірничого інституту (сучасного університету «Дніпровська політехніка»). На цьому плані площа навколо головного храму Катеринослава офіційно отримує назву – «Преображенська, або Соборна» (в подальшому «Соборна»), головна магістраль – «Катерининський проспект» (сучасний пр. Д. Яворницького), площа перед колишнім Потьомкінським палацом – «Дворянська» (сучасна її частина – пл. Шевченка).

Будівництво Преображенського собору (1830–1835 рр.) поклало початок планомірної забудови всього «центрального» пагорбу, починаючи з його північної частини, та формуванню реального ансамблю Соборної площі Катеринослава. Існує кілька копій частин генплану 1834 р., які стосуються «упорядкування» окремих ділянок «гори» і показують реальну забудову місцевості.

Зведення Преображенського собору в 1830–1835 рр. стало першою завершеною будівельною акцією на території майбутньої площі й, певним чином, активізувало формування реальної забудови простору, який лише до 1850-х рр. почав отримувати обриси площі.

У 1834 р. було розроблено проект комплексу «Богоугодних закладів» Катеринославського Приказу громадського нагляду (лікарня і будинок для божевільних), автором якого був С.І. Грязнов. Проект включав 4 корпуси: 2 трьохповерхових і 2 бічних двоповерхових – у стилі класицизму з мінімальним суворим декором. Дати будівництва комплексу в різних джерелах коливаються від 1837 по 1848 р. Не зважаючи на те, що проект комплексу «Богоугодних закладів» на Соборній площі не було здійснено в повному обсязі, збудовані корпуси формували класичний вигляд однієї сторони Соборної площі. В північно-західній її частині на одній вісі з головним корпусом Богоугодних закладів у 1861 р. за проектом архітектора І.М. Скотнікова було зведено двоповерхову будівлю першої чоловічої класичної гімназії (суч. пл. Соборна, 2). Будівлі Богоугодних закладів і чоловічої гімназії, симетрично розташовані й вирішені в одному архітектурному стилі, все ж не змогли скласти цілісний архітектурний ансамбль разом із собором через несумісність власних масштабів із масштабами простору самої площі.

Взагалі, в планах 1817–1834 рр. основні містобудівні принципи, закладені системою І. Старова, було використано, однак, у доволі спрощеному вигляді. В

результаті чого планування нагорної частини отримало характер жорсткої схеми, що втратила композиційну виразність і масштабність первинного задуму.

У сучасному плануванні території «центрального» пагорбу, не зважаючи на суттєві відступи від рішень 1834 р., проглядаються збережені окремі основні композиційні елементи: значна прямокутна площа (витягнута по осі південний захід – північний схід), що примикає до проспекту Д. Яворницького (колишнього Катерининського), вулиця, що продовжує вісь площі та поєднує її з простором пл. Шевченка (зменшена колишня Палацова площа). Цей напрямок важливішої містобудівної вісі проходить по лінії вододілу «центрального» (першого) пагорба. Напрямки вулиць В. Вернадського (Ф. Дзержинського), С. Єфремова (К. Ворошилова), 8-го Березня, пров. Ф. Макаревіського (кол. пров. Радянського) несуть відбитки первинної ідеї про створення системи обвідних вулиць, прокладених по кромці пагорба, що повинні були огинати його (залишились незавершеними стосовно проекту). І якщо прямокутна сітка міських кварталів на південний захід від головного проспекту має доволі типовий характер, то планувальне вирішення північної частини пагорба (не зважаючи на незавершеність містобудівного задуму), які і район колишньої слободи Половиці, виконано достатньо яскраво й індивідуально. Тому тут майже всі квартали мають складну форму і не вкладаються в звичайну схему.

Із забудовою територій від нової центральної площі вздовж проспекту в бік «фабрик» міський центр починає отримувати лінійний характер. Основні губерніські та загальноміські установи розташовуються вздовж проспекту. На проспекті будуються найбільш представницькі споруди (в більшості дво-, іноді триповерхові), тоді як інші вулиці забудовуються одноповерховими будівлями. На перших поверхах багатьох із них, особливо поблизу центральної площі, було влаштовано торговельні заклади, вони мали вигляд аркад, властивих торговельним рядам.

Наприкінці 1840–1850-х рр. продовжують формування центральна і Успенська площі. Одночасно будуються нові Успенська церква та Троїцька, формується лінія забудови, нові орієнтири і доміанти архітектурно-містобудівного комплексу низинної частини міста. Будівельний Статут 1858 р. із пізнішими редакціями, постанови Міської думи і плани, затверджені в 1792, 1817 і 1834 рр. були основними

законодавчими документами, які визначали характер розвитку і забудови в даний період. Проекти змін готувались на основі рішень Міської думи, приватних клопотань і державних вимог землемірами Міської управи (Стахзевич, М. Кутепов, М. Пехотинський, П. Гінзбург, К. Хмелевський, Г. Денисенко) [29, с. 81].

З початку 1860-х рр. унаслідок реформ збільшується кількість населення. Біднота оселяється в найменш вигідних місцях міської території. Виникають і ростуть так звані слобідки в низинних територіях розлогих балок. Збільшуються слободи навколо колишніх фабричних територій. На периферії міста намічаються нові квартали для тих, у кого є можливість придбати ділянку під забудову.

У першій половині 1870-х рр. від запланованого в рішеннях генплану 1834 р. будівництва комплексу державних споруд навколо площі на пагорбі остаточно відмовились, а ділянки, які не були резервовані під відомчі споруди, стали продавати приватним особам. Забудова поступово підіймається по схилам пагорбів. Вище другої магістральної вулиці виникають нові квартальні ряди. Забудовується простір від міського саду в напрямку до Дніпра, внаслідок чого міська забудова досягає території колишніх «фабрик». Після будівництва Тюремного замку зникає Острог, який розташовувався в низинній частині (суч. територія Оперного театру).

До середини 1880-х рр. периметр площі на «центральному» пагорбі починають забудовувати дрібномасштабними приватними житловими спорудами, у більшості дерев'яними потинькованими. Практично всі домоволодіння були односімейними міськими садибами середнього класу. Забудова південно-західної сторони площі навколо Преображенського кафедрального собору була пов'язана зі створенням Катеринославського Вищого гірничого училища, якому Міська Дума виділила в 1898 р. велику земельну ділянку.

Незважаючи на значну громадсько-релігійну роль площі в нагрітій частині міста, рівень її благоустрою був занадто низьким. Реальні роботи з благоустрою її території стали проводитися лише на початку ХХ ст.

У середині 1880-х рр. виникає новий поштовх для розвитку забудови і росту кількості населення міста. З початком експлуатації Катерининської залізниці та відкриттям в місті залізничного мосту через Дніпро в 1884 р. Катеринослав стає вигідним місцем розташування

металургійної промисловості між Донецьким кам'яновугільним і Криворізьким залізорудним басейнами. Наприкінці XIX – початку XX ст. у місті підприємці з іноземним капіталом (бельгійці, французи, поляки) будують потужні металургійні, металообробні, трубопрокатні, машинобудівні підприємства.

З будівництвом залізниці починається період «індивідуальних проектів розвитку», коли розвиток міста має неорганізований (спонтанний) характер. Уздовж лінії залізниці від колишніх «фабрик» до Нового Кодака швидко почала формуватися промислова зона. Її напрямком був підпорядкований напрямку залізничної траси. На теренах колишніх «фабрик», де залізниця вигиналася щоб потрапити на міст через Дніпро, з'являється залізничний вокзал, комплекс паровозоремонтних і вагонних майстерень. Для обслуговування металургійних підприємств було збудовано Кодацьку залізничну гілку з допоміжною станцією Горяїнове. Резерви міської території, що передбачалися в попередніх генеральних планах, після розвитку залізниці було вичерпано. Відбулися принципові зміни в планувальній організації міста: розростання Катерининського проспекту на захід припинилося, ліквідація наплавного мосту на Харківській вулиці та влаштування міського причалу вище нового моста і, як наслідок, переміщення головних транспортних вузлів міста в район залізничного вокзалу, виникнення нового торговельного району Озерного базару. До кінця 1890-х рр. на Озерці складається другий за значенням (після Нижньо-Троїцького базару на центральній площі міста) загальноміський торговельний центр.

Швидкими темпами промислові зони виникли і на лівому березі Дніпра на землях Новомосковського повіту.

Невідповідність планів міста новим умовам стала очевидною в 1880-ті рр., але виконати новий проектний план за відсутності детального плану міста виявилось неможливим. Питання про необхідність виконання «повних нівеліровочних вишукувань міста і його околиць» [9, с. 21] було підняте в 1892 р., під час обговорення заходів із реконструкції міських зливових колекторів.

Наприкінці XIX – початку XX ст. для архітектури Катеринослава була характерна значна кількість різних стильових напрямків історизму. Широко використовувалися різні елементи неоренесансу, неоготики, неокласицизму, рідко використовувалися елементи неоруського напрямку.

Найбільш популярними були позастильова еkleктика і модерн, який витіснив її наприкінці 1900-х рр. Як і в інших потужних промислових містах імперії, особливістю місцевої архітектури було масове використання цегли в оздобленні фасадів. У роботі з цеглою будівельники досягали віртуозності, створюючи високопрофесійні, глибокорельєфні, майже скульптурні деталі.

Отримала подальший розвиток і стара промислова зона Катеринослава, що тягнулася вздовж Дніпра від Фабричної слободи до так званого району Каміння (територія слободи Половиці), що містила лісопильні, млини, крупорушки, олійниці, дрібні металообробні підприємства. Вона фактично відрізала територію міста від ріки. На початку ХХ ст. до неї також було проведено залізничну гілку.

У розлогих балках, які перетинали місто (Жандармська, Рибаківська, Аптекарьська), утворювались цегляні заводи.

З 1890-го до початку 1900-х рр. здійснювалася реконструкція більшої частини житлової забудови, що було пов'язано зі збільшенням вартості оренди житла, комерційною вигідністю будівництва прибуткових будинків і відкриттям трамвайної лінії, що об'єднала Соборну площу з центром, вокзалом і пароплавними причалами. Разом із прибутковими будинками садибного типу будувались і дво-триповерхові прибуткові будинки на чотири-шість квартир, ділянки домоволодінь склалися з двох-трьох будівель із дорогими квартирами. На окремих ділянках домоволодінь навіть розміщувались напівкустарні підприємства (наприклад, Єпархіальний свічний завод на пл. Соборній).

Під час реконструкцій даного періоду однородинні домоволодіння були витіснені багатородинними і багатофункціональними (в низці будівель розміщувались невеличкі торговельні та конторські приміщення). В цілому, найщільніша забудова була в низинній частині, а на пагорбі довго залишалась доволі низькою.

Фактично до кінця ХІХ ст. формування і забудова Катеринослава проводилася відповідно до генерального плану В. Гесте і його модифікованим варіантом (стосовно нагорної частини) 1834 р. Таким чином, добре видно, що генеральні плани Катеринослава відіграли вирішальну роль у формуванні міської структури як містобудівні документи, виготовлені в часи панування класицистичних принципів. Вони визначили композиційне рішення більшості трас

вуличної мережі, окремих архітектурно-планувальних вузлів і квартальної системи. З кінця XIX ст. стає більш різким контраст між центральними та периферійними районами міста. Околиці забудовують одно- і двоповерховими будинками, до центру ж поверховість збільшується до чотирьох-шести поверхів. Окремі багатоповерхові будинки зводять на пагорбі, а також у районі Тюремної площі та по пр. Пушкінському.

До середини 1910-х рр. загальноміський центр збільшується. Він все більше розвивається вздовж центрального проспекту. Півтора перших десятиліття XX ст. позначені інтенсифікацією процесу забудови як всього пагорбу, так і кварталів навколо Соборної площі.

Населення міста зростає разом із його промисловим потенціалом. Але за такого швидкого зростання населення адміністративні офіційні межі було збільшено лише в 1912 р. Площа забудови міста при п'ятикратному зростанні населення виросла вдвічі, а за межами розташовувалася низка об'єктів: міські кар'єри та смітники, утилізаційний завод, міські бойні, іподром, чотири кладовища, військові табори, стрілецьке поле, артилерійські склади [29, с. 62].

Необхідність створення детального плану міста та плану його розвитку гостро встає під час будівництва комунальних підприємств. У 1908–1912 рр., у зв'язку з розробкою проекту каналізації, виконується нівеліровка міської території. В 1912–1916 рр. над уточненням нівеліровки та складанням точного плану міста працюють Г.Д. Денисенко, О.П. Нег, К. Хмелєвський, однак на сьогодні про дані роботи відомо лише з архівних джерел. План, який було покладено в основу розробок 1920–1930-х рр. поки що не виявлено [29, с. 62].

Після остаточного припинення військових дій і встановлення радянської влади основним у діяльності міських виконкомів було відновлення комунального господарства та благоустрій міст. Створюється низка нових скверів і парків, а наявні парки відновлюються та реконструюються.

До 1917 р. Соборна площа Катеринослава залишає за собою функції головної парадної площі міста і отримує низку нових споруд, які перетворили її на культурний центр загальноміського значення. Територію площі було значно реорганізовано. В її південно-західній частині було зведено громадські будівлі, які доволі органічно доповнювали комплекс більш ранніх споруд епохи класицизму. Однак,

сам архітектурний ансамбль і благоустрій площі залишалися доволі далекими від завершення. Поява громадських будівель із парного боку проспекту, для яких було виокремлено смугу шириною близько 100 м із території самої площі, як і пізніше перетворення її на сквер, не передбачалося генпланами міста періоду класицизму, але, вірогідно, пояснюється невідповідністю розмірів площі (470,0 м × 361,0 м) і дрібним масштабом одно-триповерхової забудови не лише навколо площі, а й міста в цілому (на початку ХХ ст.).

З відкриттям пам'ятника Леніну у 1925 р. на площі у Міського саду (колишня пл. Горького) за нею було закріплено значення головної площі міста.

У цей період у нових соціально-суспільних умовах починається процес демонтажу старих символів і створення простору з новим ідеологічним змістом. У центральних місцях зібрань демонстрацій і мітингів з'являються тимчасові святкові споруди (тріумфальні арки, трибуни, декорації тощо), меморіальні цвинтарі та братські могили, пам'ятні знаки на місцях зіткнення та загибелі учасників революційних подій. Уже в 1920-х рр. стає очевидним незручність проведення на Жовтневій площі (нині Соборна) масових організованих заходів.

«Генплан 1925 р.» досі є малодослідженою темою. В травні 1926 р. до Харкова на затвердження було направлено план відновлення Катеринослава на п'ять років. Велике значення в нових планах було приділено будівництву Мерефо-Херсонського мосту, формуванню промзони на обох берегах Дніпра [29, с. 85] і річковому сполученню.

У 1920–1930-ті рр. продовжується територіальний розвиток міста. Селищна зона правого берега формувалася колоніями і селищами заводів, що групувались західній частині міста. На лівому березі заводські селища були розсосереджені. Заводи формували селища, перш за все, як власні житлові райони. Комунальна власність на їхній території була відсутня, насиченість громадськими будівлями, підприємствами сфери обслуговування, дошкільними і навчальними закладами була дуже низькою. Заводи ігнорували санітарні зони при розміщенні житла.

Із 1930-х рр. міський центр уже включає територію парку ім. Хатаєвича (колишній Міський) та ім. В. Чкалова (тепер ім. Л. Глоби).

З початку 1930-х рр. функції Жовтневої площі визначаються як меморіальні. Тут планується будівництво музейного комплексу, присвяченого героям Революції та громадянської війни і встановлення пам'ятників. Окрім цього тут було зведено комплекс тимчасових споруд павільйонів виставки досягнень сільського господарства, що проводилася восени 1936 р. на відкритій ділянці перед Преображенським собором.

У 1929 р. із початком будівництва навчального корпусу для металургійного факультету Гірничого інституту почалося проведення інтенсивної реконструкції забудови на територіях кварталів, розташованих уздовж колишньої Ярмаркової площі по вододілу пагорба. Територія Ярмаркової площі була цілком (за винятком колишнього Нагорного ринку) використана для розміщення будівель вишів і НДІ. Протягом 1930-х рр. тут було збудовано корпуси металургійного, хіміко-технологічного, трубного інститутів і, таким чином, сформовано найбільший у місті навчально-науковий центр.

В основі проектних рішень того часу було закладено принцип реорганізації соціально-громадських стосунків у відповідності з ідеологічною програмою стилів конструктивізму і функціоналізму, що отримали широку популярність у 1920-х – початку 1930-х рр. Кожен квартал пропонувалося перетворити на самостійну структуру, що вміщувала окрім житлових будинків громадське ядро: клуб-їдальню, бібліотеку, спортивний майданчик, дитячі ясла та садочки. Реконструкція, запланована в таких значних масштабах, виявилася неможливою у зв'язку з нестачею житла, тому була затверджена така етапність: 1 – будівництво на вільних ділянках, разом із садами колишніх садиб; 2 – будівництво на ділянках з незначним знесенням; 3 – будівництво на ділянках із щільною забудовою за рахунок її знесення. Окрім того, розглядалася можливість надбудов і прибудов до існуючих будівель, які зберігалися.

У 1930–1940 рр. за об'ємом нового будівництва нагірний район випереджав низинну частину. Протягом 1920–1930 рр. міська територія розбивається на райони, кожен район отримує окремий громадський центр із певною структурою, створюються нові меморіали, а старі руйнуються (культові споруди, центральний міський цвинтар, низка невеликих міських цвинтарів).

Термін дії п'ятирічного плану розвитку міста закінчувався в 1931 р., тому було розроблено і в 1933 р. погоджено новий Генплан (арх. М. Карпович, Т. Вовненко

під керівництвом М. Шаповалова) на 15 років. У ньому практично повністю було перепроектовано промзону, житлові райони розглядалися як одне ціле, без виділення зони заводських селищ, передбачалася часткова зміна планування дореволюційних районів і створення транспортної схеми, розрахованої на інтенсивний автомобільний рух. Велику увагу в ньому було приділено лівобережній частині. В планувальній структурі Дніпропетровська проступає радіально-замкнута схема, що об'єднувала обидва береги ріки. Головні міські магістралі знаходили планувальне продовження по обох берегах. Таким чином, прямокутна мережа вулиць старого міста була включена в більш масштабну радіально-кільцеву систему. При цьому р. Дніпро перестала бути бар'єром, який відмежовував різні береги, хоча ще зберігалось композиційне протиставлення двох частин міста. В цей час було розпочато формування річкового фасаду Дніпропетровська [1, с. 70–71]. Також є окремі свідчення щодо існування проекту Великого Дніпропетровська, в якому до меж міста входили б Дніпродзержинськ (нині Кам'янське), Новомосковськ, Верхньодніпровськ і низка населених пунктів, однак через їхню фрагментарність дуже важко уявити реальні обриси цього проекту. При цьому міська влада не мала коштів для масштабного житлового будівництва. У другій половині 1930-х рр. будівельна і проектна активність уповільнюється.

Під час боїв за місто в період радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. забудова різних районів значно постраждала. Майже всі промислові підприємства було зруйновано, знищено більше 40% житлового фонду, спалено парки та сквери. Роботи над новим Генеральним планом Дніпропетровська розпочалися відразу після закінчення війни. У 1947 р. післявоєнний Генеральний план в основному зберігав наявну містобудівну структуру центрального районів міста. Паралельно з реконструкцією міського центру передбачався розвиток міста за рахунок освоєння нових територій. Зручні ділянки для забудови виявилися на південних і північних околицях, тому розширення міста відбувалось по вісі, що розташовувалась перпендикулярно руслу Дніпра (на правому березі вздовж пр. О. Поля (Кірова) і вул. Робочої, на лівому – паралельно пр. Слобожанському (Новомосковському шосе, пр. Правди).

Над проектом відновлення проспекту К. Маркса (суч. пр. Д.І. Яворницького) в 1945–1948 рр. працював великий

авторський колектив: архітектори Б.І. Білозерський, І.Р. Зайченко, П.В. Шевченко, Ф.П. Дерябін, В.В. Самодрига, Л.Р. Ветвицький, Д.І. Щербаков, Б.Є. Горбоносів, художник Т.Є. Чужанов. Основні принципи відновлення забудови проспекту були визначені вже в 1945 р.: всі каркаси будівель, які за фізичним станом могли бути відновлені, мали відновлюватись із переробкою фасадів у формах неокласици; всі будівлі, що потребували мінімального ремонту, повинні відновлюватись у наявних формах без змін стилістики фасадів, а їхня заміна або капітальна реконструкція відкладалися на майбутнє.

Після реконструкції виникає сучасна площа Героїв Майдану (кол. пл. Леніна) в низинній частині після демонтажу торговельних рядів. До 1948 р. також було сформовано концепцію реконструкції площі на пагорбі навколо собору. Її територію планувалося повністю реорганізувати. В центральній частині мали звести Пантеон героїв. При цьому необхідно було знести старий і новий корпуси музею, школу і Преображенський собор. Однак розроблений проект меморіалу не відповідав ні потребам міста, ні його реальним можливостям.

Період відновлення пошкоджених у війну житлових та громадських споруд закінчився в 1950-ті рр. і вже в 1960-ті рр. починається будівництво 5-ти поверхових споруд за типовими проектами. Вони виникають як в низинній, так і в нагірній частині центру міста (корпуси інститутів, лікарень, цеха фабрик тощо).

Після розбивки скверу на території Жовтневої площі в 1950 р. благоустрій північної частини виконали під час будівництва кафе (пізніше перетворене на музей Комсомольської слави) та Діорами в 1960–1970-х рр. На початку 1980-х рр. планувалося продовжити реконструкцію території площі Жовтневої: навколо собору, який вже визнали об'єктом культурної спадщини²¹ пропонували відновити контури первинного фундаменту собору і встановити бюсти видатних зодчих І.Є. Старова і А.Д. Захарова, влаштувати художній і архітектурний музеї в будівлях поруч із історичним музеєм.

²¹ В 1970-х рр., за результатами дослідників, які згадувалися вище, було значно доповнено перелік споруд, що мали статус «пам'ятка містобудування і архітектури республіканського значення». Наявність подібних споруд у центральній частині міста посилює суперечності між ідеями проекту детального планування і питаннями охорони об'єктів культурної спадщини.

У 1972 р. з прийняттям проекту детального планування центральної частини Дніпропетровська, було сформульовано нову концепцію забудови Жовтневої площі. Передбачалось увінчати головний міський пагорб «короною» висотних будівель, розташованих навколо Жовтневої площі. Планувалося створення широкого «коридору» між площами Жовтневою та Шевченка фланкованого висотними будівлями. Для реалізації запропонованої концепції були потрібні кардинальні зміни структури центральної частини міста (знесення великої кількості капітальних споруд, змінення трасування вулиць, перенесення мереж тощо), тому дану концепцію детального планування слід назвати формалістичною²². В 1980-х рр. загальноміським центром уже вважався фактично весь район проспекту Д. Яворницького (раніше К. Маркса), тобто вся низинна частина міського правобережжя від пл. Петровського поруч із вокзалом до центрального пагорба і частина пагорба між проспектом і Дніпром, що вміщує Соборну площу (колишню Жовтневу) і парк ім. Т.Г. Шевченка (колишній Потьомкінський сад, сад біля палацу).

З 2000-х рр. виникає низка об'єктів підвищеної поверховості. Більшість з них збудовані в підкреслено сучасних формах з активними колористичними особливостями фасадів, і явно дисонують зі сформованим навколишнім середовищем. Багатоповерхове будівництво, що розвернулося останнім часом у центральній частині міста, значно змінило містобудівну ситуацію. Колишні історичні доміанти, що вціліли до цього часу, вже втратили роль ведучих містобудівних доміант і залишаються локальними доміантами в межах просторів площ і прилеглих до них вулиць, перспективи яких вони замикають.

Як і в більшості історичних населених пунктів України, містобудівний розвиток Дніпра мав поступовий характер, найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва) розташовані переважно в центральних районах

²²З 2000-х рр. дана концепція постійно згадується при обґрунтуванні нових висотних будівель, які на сьогодні вже будуються в випадкових місцях і отримують доволі велику кількість поверхів.

сучасного міста і відіграють провідну роль у визначенні індивідуального образу міста.

У наявній структурі Дніпра лінійний історичний центр, сформований уздовж пр. Д. Яворницького у період ХІХ – середині ХХ ст., територіально розташований у геометричному центрі, є загальноміським центром. Це – зона основних громадських будівель, поєднаних у цілісну архітектурно-планувальну систему. Тут розташовуються головні адміністративні, культурно-просвітницькі, торговельні, комунально-побутові, транспортні заклади, що виконують функції епізодичного обслуговування населення.

У результаті проведених історико-архівних і натурних досліджень виділено основні типи міського середовища Дніпра: 1) історичні поселення в планувальній схемі міста, що виникли до заснування Катеринослава І і ІІ, розташовані поза територію історичного центру Катеринослава-Дніпра, відіграли значну роль у формуванні планувальної схеми міста зі збереженою планувальною схемою епохи пізнього середньовіччя ХVІІ ст. (фортеця Новий Кодак, Кам'янка Лівобережна); 2) історичний центр Катеринослава, що склався наприкінці ХVІІІ– початку ХХ ст., в якому регулярна планувальна схема вирішена відповідно з містобудівними принципами епохи класицизму з кварталами, поділеними на садибні ділянки, та відповідними принципами забудови. Планувальна схема слободи Половиці помітно виокремлюється з загального контексту, вона суттєво вплинула на конфігурацію вуличної мережі під час розпланування класицистичного періоду і прослідковується в сучасній вуличній структурі; 3) історичний центр Дніпра, що склався наприкінці 1920-х – у другій половині 1950-х рр. і розвивався на незабудованих раніше територіях або на території з садибною одноповерховою дисперсною забудовою, являє собою приклад послідовного комплексного втілення об'ємно-планувальних і містобудівних принципів неокласичної архітектури в забудові великого промислового міста; 4) територія робітничих колоній Чечелівка і Брянська, що сформувалися на початку 1900-х рр. як житлові райони промислових підприємств, є прикладом комплексного містобудівного вирішення житлових районів із відповідною інфраструктурою й архітектурно-містобудівними принципами того часу; 5) території великих промислових підприємств на лівому і правому березі Дніпра, комплексне вирішення яких є втіленням типу промислового середовища

з кінця XIX ст. до кінця XX ст.; 6) території робітничих селищ на обох берегах Дніпра, що сформувалися в 1920–1950-х рр. як житлові райони робітників промислових підприємств, є прикладом компактних квартальних структур того часу (селища «Фрунзе», «Нижнє», «Будівельник»); 7) територія навчально-наукового центру в Нагірній частині з комплексом будівель вишів і НДІ і відповідною інфраструктурою, що формувалася в 1930–1950-х рр. (комплекс гірничого інституту, металургійного, транспортного, хіміко-технологічного, будівельного, трубного інститутів); 8) райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1960–1990-х рр. на обох берегах Дніпра, що зводились із використанням типових серій для масового будівництва.

У кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища. Результат архітектурно-містобудівних досліджень 2018 р. має головні особливості, які відрізняють його від попередніх досліджень поч. 2000-х рр. По-перше, – це наявність найдавнішого періоду XVII ст. формування окремих козацьких поселень, які стали основою каркасу містобудівної системи для розвитку міста в імперській період. Найважливіше значення надається місту, заснованому на теренах сучасного Дніпра, Новому Кодяку. По-друге, – нове бачення містобудівної ролі структури слободи Половиці, яка на планувальному рівні мала значний вплив на формування квартальної схеми «низинної» частини міста Катеринослава, і тривалий час була центром «новозаснованого» міста.

До історично сталих елементів планувальної структури Дніпра належать фрагменти планування і забудови, цінні своїми містобудівнимий архітектурно-художніми параметрами, що зберігають містобудівне значення більш ніж 50 років і на перспективу (не менше 20 років). Такі елементи планувальної структури і раніше розглядалися надалі як опорні при визначенні історичних ареалів міста. У зв'язку з новим баченням етапів розвитку міста, наведених вище, слід наголосити, що окремі елементи планувальної структури заслуговують на більш пильну увагу і виокремлення в науково-проектній документації. Отже, місто Новий Кодяк і слобода Половиця заслуговують на відповідні заходи в контексті історико-містобудівних і археологічних досліджень.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андрущенко Н.П. Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк / Н.П. Андрущенко, С.Е. Зубарев, В.А. Ленченко.– К.: «Будівельник», 1985.
2. Андрущенко М. Еволюція архітектурних задумів і реалізацій у розвитку центру Дніпропетровська / М.Андрущенко // Вісник Українського Національного комітету ICOMOS.– II/1.– К., 2008.
3. Бурлаков И.А. Памятники зодчества г. Днепропетровска (конец XVIII – начало XIXвеков).– Дис. на соискание уч. степ.кандидата архитектуры.– Л.,1952.– 152 с., прилож.
4. Вортман Д. Самара / Д. Вортман, О. Харлан // Энциклопедія історії України. Т. 9.– К.: Наукова думка, 2012.– С. 427–428.
5. Днепр (город). [Электронный режим].– Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80_\(%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80_(%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4))
6. Кавун М.Э. Генеральные планы Екатеринослава конца XVIII– первой половины XIX века. Поиски оптимальной градостроительной концепции / М.Э. Кавун // Днепропетровск. Архитекторы / Под общ.ред. Н.Н. Кондель-Перминовой.– К.: Издательский дом А+С, 2006.
7. Кавун М.Э. Екатеринослав как урбанистический проект эпохи Просвещения. Возникновение города, его идея, функции, композиция / М.Э. Кавун // Днепропетровск. Архитекторы / Под общ.ред. Н.Н. Кондель-Перминовой.– К.: Издательский дом А+С, 2006.
8. Кавун М.Е. Заснування та становлення Катеринослава як губерньського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М.Е. Кавун // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А.Г. Балебруха.– Дніпропетровськ, 2006.
9. Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1989 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом.– Екатеринослав, 1898.
10. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II.– СПб., 1865.
11. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описанияЕкатеринославськоїепархии. Церкви и приходыпрошедшегоXVIII ст.– Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000.
12. Мицик Ю. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст.– Дніпропетровськ, 1997.– 176 с.
13. Мицик Ю.А. Місто на Самарі / Ю.А. Мицик, Н.В. Мосьпан, С.М. Плохій.– Дніпропетровськ, 1994.
14. Проект зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську.– Дніпропетровськ: САД, 2005.
15. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году.– СПб., 1787.
16. Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк.– Днепропетровск: ДИСИ, 1974.– 96 с.

17. Ревский С.Б. Историко-архитектурное развитие г. Днепропетровска и основные принципы выделения зон охраны. Дис. на соиск. уч. степ. канд. искусствоведения / Научн. руководит. докт. арх. Быков В.Е.– М., 1982.– Т. 1.
18. Ревский С.В. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска / С.В. Ревский // Памятники русской архитектуры и монументального искусства.– М.: Наука, 1983.– С. 262–279.
19. Репан О. Архітектура і будівництво / О. Репан // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан.– К.: Українські пропілеї, 2008.
20. Российский государственный военно-исторический архив (далі РГВИА).– Ф. ВУА.– Оп. 1.– Д. 21926.
21. РГВИА.– Ф. ВУА.– Оп. 1.– Д. 21932.
22. РГВИА.– Ф. ВУА.– Оп. 1.– Д. 21933
23. РГВИА.– Ф. ВУА.– Оп. 1.– Д. 21934.
24. РГВИА.– Ф. 418.– Оп. 1.– Д. 611.
25. Российский государственный исторический архив (далі РГИА).– Ф. 1293.– Оп. 168.– Д. 7.
26. РГИА.– Ф. 1293.– Оп. 168.– Д. 8.
27. РГИА.– Ф. 1293.– Оп. 166.– Д. 8.
28. Світленко С.І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи / С.І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 8.– Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010.
29. Старостин В.С. От Екатеринослава до Екатеринославской агломерации (1880-е – 1910 годы) // Днепропетровск. Архитекторы / под общ. Ред. Н.Н. Кондель-Перминовой.– К.: Издательский дом А+С, 2006.
30. Старостин В.С. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста.– Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004.
31. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века.– К.: Наукова думка, 1984.
32. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа.– Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание.– Днепропетровск, 1991.
33. Харлан О.В. Містобудівні і архітектурні особливості слободи Половиці // Пам'ятки України. Науковий альманах.– 2009.– № 1.– С. 10–16.
34. Харлан О. Природно-кліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3.– Дніпропетровськ: НГУ, 2006.
35. Харлан А.В. Фортификационные сооружения Московского государства XVII–XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Новобородицкая крепость // Архитектурное наследство.– Вып. 55.– М.: URSS, 2011.– С. 117–130.

36. Харлан А.В. Фортификационные сооружения Московского государства XVII–XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Усть-Самарская крепость // Архитектурное наследство.– Вып. 56.– М.: URSS, 2011.– С. 95–101.
37. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. Річник X. № 1.– К., 2009.– С. 98–114.
38. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. Річник X. № 2.– К., 2009.– С. 51–59.
39. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року.– К.: Державна служба статистики України, 2018.
40. Швидковський О.А. Днепропетровск. Архитектура городов СССР.– М.: Госстройиздат, 1960.
41. Швидковський О.А. Некоторые вопросы архитектурно-планировочного решения главных улиц в крупных городах СССР. Дис. на соиск. учен. степ. канд. архитектуры.– М., 1955. Табл. 17 (между стр. 118–119).
42. Швидько Г.К. Загадкова історія Катеринославської казенної шовково-панчішної фабрики // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 15.– Дніпро: ДНУ, 2017.– С. 105–114.
43. Швидько Г.К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г.К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С.І. Світленко.– Вип. 1.– Дніпропетровськ, 2001.

Культурна спадщина Січеславщини

Максим Кавун

Катеринославський бестіарій Леви – хранителі старого міста (зооморфний декоркінця ХІХ – початку ХХ століть)

Ми часто не помічаємо за загальним часткового. Це саме можна сказати і щодо унікальної архітектури старого Дніпра. Навіть ті городяни, які цінують і люблять старовинні будівлі нашого міста, далеко не завжди можуть помітити особливості прикрас, архітектурного декору цих будинків. А саме такі декоративні елементи – це абсолютно окрема сторінка в історії нашого міста та його архітектури.

Багато років дослідженням цієї цікавої, але дуже непростої, багатоаспектної теми архітектурного декору Катеринослава, ніхто не займався. У 2015–2017 роках була опублікована серія статей автора на міському сайті Gorod.dp.ua у вигляді архітектурних нарисів-есе (за темою див. наприклад [4]). У минулому випуску «Січеславщини» вийшла друком стаття, присвячена темі птахів у зооморфному декорі Катеринослава [3]. У 2018 р. вийшли дві статті на теми архітектурного декору Катеринослава в культурологічній газеті «В поєднанні єдинства» [5; 6]. На жаль, місто на Дніпрі поки що відстає від інших значних міст за дослідженнями теми архітектурного декору будівель, типології та семантики декору. Для порівняння – існує великий діапазон подібного роду досліджень: від статей на теми декору Львова [7], до дисертацій щодо Санкт-Петербурга [1] та книг щодо Одеси [2].

Ця стаття є продовженням комплексного дослідження теми архітектурного декору Катеринослава.

Звідки ж пішла така традиція зооморфного декору як прикрас будівель? На території Придніпров'я традиції зооморфного декору (прикраси речей, предметів, будівель зображеннями реальних або міфічних тварин) зародилися ще в скіфо-сарматську епоху. Зооморфний код «скіфо-сарматського часу» зробив величезний вплив на середньовічний бестіарій. У європейській архітектурі особливого розмаху традиція прикрашання будівель

зооморфним декором досягла в середньовіччі, в епоху готики. Класицизм також використовував зооморфний декор, проте значно стриманіше.

Дивно, але в Катеринославську архітектуру традиція використання зооморфного декору прийшла аж ніяк не відразу з початком розвитку міста. Майже століття будівлі в Катеринославі будували без подібного «прикрашательства», або ж історія не зберегла свідоцтв про це. І тільки в останню чверть XIX століття на катеринославських будівлях з'являються дуже цікаві та різноманітні декоративні зооморфні елементи. Серед них є багато левів, частина яких досі охороняє спокій старого міста.

Зображення левів – невід'ємна частина архітектурного декору старого Катеринослава кінця XIX – початку XX століть. Зооморфний декор був дуже поширений за часів еkleктики і різних напрямків історизму в архітектурі, хоча походить він, передусім, від середньовіччя і готичного стилю.

У Катеринославі леви, на нашу думку, займають перше місце серед зооморфного декору і лідирують за кількістю «звірячих» зображень на фасадах будинків. Є зображення й інших звірів (птахи, жаби, грифони тощо), Але їх можна буквально перелічити на пальцях.

Також натурні дослідження дали можливість визначити особливість використання зображення лева в катеринославській архітектурі – наявність тільки левових голів. Цим архітектура Катеринослава відрізняється від багатьох інших міст, наприклад, Санкт-Петербурга та Львова, буквально заповнених левиними статуями.

Найдавніші катеринославські леви не закривають пашу з 1889 року

Найдавніші датовані збережені зображення левів в архітектурі Катеринослава – на будівлі по вулиці Андрія Фабра, 5. Дві левові голови з відкритими пащами прикрашають фронтони над

бічними крилами го-ловного фасаду двоповерхового прибуткового будинку. Під одним із левів зберігся напис «1889 г.».

Однак час пощадив цих левів лише частково. Справа в тому, що права голова збереглася майже ідеально. А ось ліва чомусь напівстерлася від часу, і тепер вгадуються лише її загальні обриси.

Цікаво відзначити вираз морди цього найдавнішого катеринославського лева. Він зображений, хоч і з відкритою пащею, але не лютим, а досить доброзичливим. Якщо уважно придивитися, здається, що лев відкрив пащу і застиг, ніби від подиву. Тому можна запропонувати для нього назву «здивований лев».

Леви застигли з кільцями в зубах уже більше ста років

Досить поширений декоративний мотив в архітектурі Катеринослава – «лев, що тримає в зубах кільце». Це одна з найдавніших форм «лев'ячого» декору. Наприклад, такі леви з кільцями є на фасаді каплиці Боїмів початку XVII століття у Львові – «місті левів» в архітектурі. Дана композиція не несе важливого символічного навантаження, але має досить ефектний вигляд. Таких левів ще можна зустріти на кількох пам'ятниках архітектури Катеринослава кінця XIX – початку XX століть.

Наприклад, на прибутковому будинку 1890-х років по вулиці Олесея Гончара, 4 два таких горельєфних зображення левів обрамляють в'їзну арку посередині головного фасаду. Цікаво, що тут голови левів плавно завершують консолі у вигляді величезних листів аканту. А в зубах, крім кільця, леви тримають ще й гірлянду з фруктами. Причому, судячи за рівнем виконання, тут працював професійний скульптор, ім'я якого поки залишається невідомим.

Аналогічні зображення левових голів спочатку прикрашали і будівлю Комерційного училища, зведену в 1904–1905 рр. за проектом відомого архітектора Д.С. Скороботова (нині обласна рада на просп. Поля, 2). Тут дві левових

голови з кільцями прикрашали головний фасад на рівні третього поверху по обидва боки від центрального портика. Причому, левові голови були вплетені в дуже складну композицію: кожен із левів тримав у зубах кільце, до якого був підвішений картуш зі словами «Знание» і «Сила», а до картушів знизу кріпилися дати початку і закінчення будівництва будівлі «1904» і «1905». На жаль, під час реконструкції в 1930-х роках (архітектор О.Л. Красносельський) велика частина декору була ліквідована. У тому числі були прибрані й левові голови, слова і дати.

Барельєфні зображення левових голів із кільцями можна побачити і на триповерховому прибутковому будинку 1890-х років по вулиці Троїцька, 8. Вони прикрашають карниз третього поверху будівлі. Всього таких голів первісно було 22(!), зараз частина відвалилася. Проте, можна вважати саме цю будівлю «рекордсменом» у Катеринославі за кількістю лев'ячого декору.

Крім кілець, катеринославські леви в рідкісних випадках тримають у зубах... квіткові гірлянди. Саме таку композицію можна побачити під віконними прорізами особняка П.М. Авдєєва 1890-х років (вул. Сергія Єфремова, 15). Будівля – один із кращих зразків еkleктичного напрямку в архітектурі особняків Катеринослава. Шість левових голів з гірляндами прекрасно збереглися, і, як і весь особняк, підтримуються в хорошому стані.

Найзліші леви на будинку з нещасливим номером

Найбільш «злі», або «грізні» леви в архітектурі нашого міста, на мій погляд, розташовані за адресою – вулиця Ливарна, 13. Дві левових голови з розлюченими пащами і скуйовдженими гривами дивляться на перехожих з фронтонів над вікнами третього поверху. Леви чудово доповнюють декор будівлі, побудованої у 1890-і роки, яка сама по собі – еталонний зразок «катеринославського

цегляного стилю». Триповерховий прибутковий будинок прикрашають, крім левів, голови сатирів і мініатюрні жіночі голівки, а також соковиті гірлянди та розетки.

Другий у рейтингу «злих левів» – «самотній» лев на будинку по вулиці Олесь Гончара, 4. Цей будинок сам по собі можна назвати енциклопедією катеринославського архітектурного декору. Тут, крім двох видів левів (одного «злого» і

двох із кільцями в зубах) можна зустріти і гномів, і сатирів, і жіночі голови, і, навіть, міфічного грифона. «Злий лев» дивиться на перехожих над в'їзною аркою по центру головного фасаду. Левова паща не дуже розкрита, проте вираз його морди до сих пір зберіг лякаючий характер.

Ну і третій за «грізністю» цар звірів прикрашає завершення кутової скошеної частини будинку по вулиці Троїцька, 8. Будівля – прекрасний зразок еклектики 1890-х років, покрита мереживом химеричного декору. Над вікнами третього

поверху в спеціальному фронтоні поміщена горельєфна левова голова. Причому, тут, на відміну від інших побратимів, голова лева вписана в круглий картуш, під яким звисає витончений кошик із фруктів.

П'ять «злих», але мініатюрних і витончених левових голів, поміщені над вікнами першого поверху і над вхідними дверима будинку Заморуєва, побудованого в 1902 році на вулиці Козачій (нині Старокозацька, 15).

«Сумні леви» даремно чекали на допомогу

Найбільш зворушливі зображення левів ще донедавна можна було спостерігати на будинку по вулиці Троїцька, 9. Він уже засуджений до знесення і частково зруйнований. Залишилася тільки частина головного фасаду. Над вікнами другого поверху – мініатюрні левові голови з великою гривою. Всього їх було не менше 11 (частина фасаду обрушилася і не можна сказати точно), донедавна лишалися тільки шість – інші зняті, збереглися штирі кріплення. Влітку 2018 року з фасаду зникли останні 6 левів. Щоправда, вони були зняті акуратно і можливо, ці леви поповнили чиюсь приватну колекцію...

Ця будівля – двоповерховий прибутковий будинок 1870–1880-х років, надбудований третім поверхом наприкінці XIX ст. Тому, можливо, зображення левів тут навіть старші за тих, що на вулиці Андрія Фабра, 5 (1889 року) і цілком можуть претендувати на звання найдавніших.

Особливо розчулював вираз цих маленьких лев'ячих морд на Троїцькій. Вони не просто сумні, вони ніби зараз заплачуть. З усіх збережених зображень левів на будівлях міста – ці найсумніші. Можливо, вони оплакують і свою долю, і долю старовинної будівлі. Шкода, що місто не знайшло в собі сил зберегти цю цінну історичну будівлю.

Ще один «сумний» або «спокійний» лев знаходиться на триповерховому прибутковому будинку по вулиці Старокозацькій, 55, побудованому в 1896 році. Тут одна маленька левова голова поміщена під дахом в завершенні третього поверху. Вираз морди цього лева дуже спокійний і доброзичливий.

Де ховаються леви в будівлі «Дніпровської Політехніки»?

Декоративна «родзинка» у вигляді зображень левових голів присутня і на будівлі головного корпусу Гірничого інституту (нині університет «Дніпровська Політехніка») по проспекту Яворницького, 19. Леви дуже невеликі за розміром, і далеко не відразу помітні простому спостерігачеві. Будинок, первісно побудований у 1899 р. за проектом О.М. Бекетова, згодом реконструйований у неокласичному стилі в 1915–1924 роках за проектом братів

Бернардацці. Саме після цієї реконструкції з'явився відомий шестиколонний портик із колонами тосканського ордера, який виходить на проспект. Вдивіться уважно в завершення портика біля напису – карниз між колонами і фронтоном

оформлений декоративними вазами і гірляндами. У центрі ваз – десять горельєфних зображень левових голів, які тримають в зубах кільце.

Єдині в місті статуї левів безслідно зникли 60 років тому

Багато європейських міст славляться десятками статуй левів на фасадах будівель і біля них. Наприклад, Львів та Санкт-Петербург, де кам'яні леви стали одним із визнаних символів міст та важливим символічним елементом міського простору.

Дніпро, на жаль, не може похвалитися жодною історичною лєвовою фігурою (лев у парку Шевченка має «тільки» 42 роки). Однак, збереглися скупі відомості, що в старому Катеринославі існувала будівля, яку прикрашали два лева на повний зріст. Це Повітова земська управа (зараз єпархія Київського патріархату), на розі вулиць Січових Стрільців та Шевченка.

Будівля – видатний зразок еkleктики кінця XIX ст., славиться своїм химерним декором. На сайті dneprcity.info

була вміщена інформація: *«Вход в него охраняли два небольших лежащих льва, которых убрали в начале 1950-х годов»*. Куди вони зникли – тепер достеменно невідомо. Можливо, старожили міста допоможуть прояснити це питання. На жаль, тоді наше місто втратило ще одну архітектурну і туристичну родзинку.

Тема левів в архітектурі Катеринослава не обмежується натуралістичними левиними головами. Цікавим відгалуженням теми левових зображень серед зооморфного архітектурного декору Катеринослава є тема мотиву «химер», особливо популярних наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. Химери мають походження в європейській готиці. Сплеск популярності цього елемента декору зачепив і територію України. Наприклад, широко відомий «Будинок з химерами» архітектора В. Городецького в Києві. Виявляється, свої химери були і в Катеринославі. І це леви-химери. Ще в 2015 р. автор звернув увагу на те, що саме в архітектурі Катеринослава було досить широко представлено «будинки з химерами». Тоді я нарахував три таких будівлі. Зараз у результаті досліджень виявлено вже 7 будинків із зображеннями химер. Але це тема іншої детальної статті.

Як бачимо, скульптурні зображення левів, а точніше, левових голів – одна з цікавих сторінок катеринославської архітектури. На щастя, на фасадах будівель історичного центру поки збереглося не менше 60-ти левових зображень. Це не просто твори мистецтва. Це мовчазні свідки міської історії. І дуже важливо зберегти ці свідоктва для нащадків. На жаль, сумний приклад тієї ж будівлі по вул. Троїцька, 9, яка руйнується на очах, показує, що ці мовчазні кам'яні свідки поступово відходять у небуття.

Втім, чи тільки про зникнення декоративних елементів на старовинних будинках доречно вести розмову? При байдужому ставленні міської влади, власників дореволюційних особняків, інвесторів рік за

роком зникає старе місто, залишаючи по собі пам'ять тільки на фотокартках і в архівах...

Список використаних джерел і літератури:

1. Боткин П.В. Оконный декор фасадов структурообразующих магистралей Санкт-Петербурга середины XIX – начала XX вв. (анализ типологических предпочтений): Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры / П.В. Боткин.– СПб., 2005.
2. Бондаренко Н.И. Одесский бестиарий. Зооморфные и мифологические символы в архитектуре и скульптуре Одессы / Н.И. Бондаренко.– Одесса: Фридман А.С., 2012.– 56 с.
3. Кавун М.Е. Кам'яні птахи Катеринослава (нарис зооморфного «пташиного» декору в архітектурі міста кінця XIX – початку XX століть) / М.Е. Кавун // Січеславщина: Краєзнавчий альманах / за ред. Г.К. Швидько.– Д.: ДОУНБ, 2017.– С. 80–91.
4. Кавун М.Э. Каменные хищники – стражи нашего города / интервью записал В. Городченко [Электронный ресурс] // Городской сайт Gorod.dp.ua.: <https://gorod.dp.ua/news/104260>
5. Кавун М.Э. Дома с химерами в архитектуре Днепра: каменный привет из Средневековья / М.Э. Кавун // В поисках единства.– 2018.– № 13/4.– Апрель-май.– С. 29.
6. Кавун М.Э. Боги, сатиры и гномы: мистический мир архитектуры Екатеринослава / М.Э. Кавун // В поисках единства.– 2018.– № 13/4.– Апрель-май.– С. 28.
7. Казанцева Т.Є. До питання розвитку архітектурного декору на фасадах львівських споруд / Т.Є. Казанцева // Вісник Національного університету «Львівська політехніка».– 2010.– № 674: Архітектура.– С. 140–147.

Ім'я в історії Січеславщини

Наталія Василенко

**Кореспондент Дмитра
Яворницького з Томаківки
письменник, педагог
Олександр Осинський**

Питання про інтелектуальне оточення Д.І. Яворницького, яке формувалося завдяки його активним контактам із багатьма українськими культурними і громадськими діячами, вже достатньо повно здобуло висвітлення в сучасній історіографії та продовжує поповнюватися новими іменами. Винятково важлива роль у цьому належить приватному листуванню – цінному джерелу до вивчення життя і діяльності Д.І. Яворницького, його наукових поглядів, історії культурно-громадського життя України кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., а разом із тим і джерелом для висвітлення біографій кореспондентів ученого.

Досі ім'я одного з кореспондентів, українського письменника, журналіста, учителя, громадського діяча Олександра Семеновича Осинського (1883–1933), життя і творчість якого пов'язані з Нікопольщиною, не розглядалося ні в контексті загального життєпису про Д.І. Яворницького, ні в поодиноких дослідженнях його творчих і дружніх взаємин із діячами культури та літератури, друзів і знайомих, відомих і маловідомих широкому загалу. Поштовхом до вивчення стало дослідження та публікація серійного науково-археологічного видання «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького», зокрема, опрацювання комплексу приватних листів різних кореспондентів до вченого. Цим зумовлені мета й завдання наукової розвідки: виявити, зібрати і систематизувати архівні матеріали та художні твори письменника, за якими реконструювати певні етапи його життя, літературної та культурно-освітньої діяльності. О.С. Осинський особисто був знайомий із відомим істориком Д.І. Яворницьким, допомагав йому у збиранні фольклорних матеріалів і цікавих предметів старовини.

1910 р. подарував музею ім. О.М. Поля зроблену власноруч модель рамочної та дупляночної пасіки, яка експонувалася на сільськогосподарській виставці в селі. Про це О.С. Осинський, учитель Томаківської церковної школи, писав у листі до директора музею Д.І.Яворницького [1]. Життя О.С.Осинського збіглося з добою 1920–1930-х рр., позначеною складними драматичними подіями у суспільно-політичному житті України. Передчасна смерть талановитого письменника, драматурга обірвала його життя, а разом із тим не дала стати ще однією жертвою жорстокого сталінського терору.

На жаль, архів письменника не зберігся, загинув під час війни 1941–1945 рр. Його син, Валентин Олександрович Осинський, надіслав у 1986 р. музею «Літературне Придніпров'я» зібрану ним підбірку копійних матеріалів про батька, які майже у повному обсязі відображають його життя і творчість. Нині вони зберігаються у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького (далі – ДНІМ). Це фотокопії портретів О.С. Осинського, власні спогади про батька [2], упорядкована бібліографія, переписаний текст автобіографії [3], фотокопії та ксерокопії публікацій деяких його творів, фрагмент журналу «Кривбас» із публікацією оповідання «Марина» [4, с. 29–38] та інше. Разом із тим він розшукав місця зберігання в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського восьми прижиттєвих публікації творів О.С. Осинського, надрукованих у різних періодичних виданнях. Повідомив, що в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського зберігається рукопис автобіографії письменника у віршованому та прозовому варіантах, датований 14.09.1929 р., а у Російській національній бібліотеці (Санкт-Петербург) – машинописний рукопис вірша «Нам минувших годов не забыть». Завдяки йому стало відомо, що Російська державна бібліотека (Москва) зберігає катеринославські газети періоду 1916–1918 рр., в яких надруковані вірші та нариси О.С. Осинського. У Державному архіві Дніпропетровської області він виявив примірник «Екатеринославской земской газеты» (1917, № 5) з публікацією вірша «Другу».

Народився О.С. Осинський 8 квітня 1883 р. у с. Голикове на Київщині в родині сільського учителя, колишнього церковного паламаря Семена Юхимовича Осинського, що походив зі збіднілого польсько-шляхетного

роду. Дитинство минуло в містечку Кам'янці Чигиринського повіту, багатому історією, пов'язаною з декабристським рухом, життям і творчістю Т.Г. Шевченка, перебуванням О.С. Пушкіна, що вплинуло на формування духовного світогляду й літературних здібностей майбутнього письменника.

Навчався в Черкаській бурсі, Київській духовній семінарії (1901–1907). У цей час почав друкувати свої вірші в київських журналах «Киевлянин» (1903 р. надрукував свій перший вірш «Воспоминание»), «Молодая жизнь», «Южный голос». Це були ліричні твори, пройняті особистими переживаннями автора. Революція 1905 р. і реакція подальших років цілком змінили світогляд письменника. Один із віршів «Борцам за свободу» («Родины братьям») присвятив подіям «кривавої неділі» – революційному виступу робітників у Петрограді 9 січня 1905 р. Без дозволу цензури вірш був надрукований у журналі «Южный голос» (1906), що призвело до ліквідації надрукованих кількох тисяч примірників тиражу й арешту редактора на шість місяців. Авторів вдалося запобігти покарання. Також у 1906 р. у журналі «Молодая жизнь» надрукував вірші «Луч рассвета», «Призраки» та інші, в яких лунав протест проти реакції після революційних подій 1905 р. у Росії, що привело до закриття журналу та репресій проти редактора. Пізніше журнал відновив свою роботу.

Після закінчення семінарії (1907) був призначений на посаду вчителя Ташликської початкової школи на Київщині. За доносом місцевих священнослужителів київському губернаторові про революційну роботу вчителя серед селян був звільнений з роботи без права викладання в школах губернії. Місцевий поліцейський справник примусив його залишити межі Київщини. Юнак змушений був кинути рідні місця, батьківщину й переїхати на Катеринославщину, де й залишився назавжди.

Катеринославська земська управа надала йому роботу на посаді сільського учителя спочатку в с. Перещепине Новомосковського повіту (1908), через два роки в с. Томаківці (1910), ще через два роки в с. Яковлеве (1912), а наостанок у трудовій школі с. Городище Нікопольського району (1914). Часте переміщення санкціонував царський уряд і застосовував до «неблагонадійних» осіб із метою обмежити їхні можливості за короткий час у новій місцевості знаходити політичних однодумців, організовувати політичні гуртки.

Під час Першої світової війни з кінця 1915 р. служив рядовим Одеського 271-го піхотного полку і на Румунському фронті. У цей час друкувався в «Екатеринославской земской газете» («Народной жизни»). Вірші «К матери», «Письмо» (адресований дружині), «Другу», «Витязям России» пройняті жахом і стражданнями людей на війні. Датований 1915 р. вірш «Учителю воину. (Памяти Р.М. Ивановой)» присвячений пам'яті Римми Михайлівни Іванової, уродженці Ставрополя, народній учительці, яка здійснила героїчний подвиг під час Першої світової війни. Двадцятирічна сестра милосердя взяла на себе командування батальйоном після загибелі командира. Атака ворога була відбита, але під час бою дівчина загинула. Подія, яка сталася 9.09.1915 р. у Карпатах, у той час зворушила всю країну. Подвиг Римми Іванової, російської Жанни д'Арк, було відзначено вищою військовою нагородою Росії – орденом Св. Георгія IV ступеня. До цього часу цим орденом була нагороджена лише одна жінка – корнет Надія Дурова, знаменита «кавалерист-дівця». Вірш пройнятий глибокими переживаннями автора з приводу безглуздої війни, розв'язаною царським урядом, і глибоким співчуттям і любов'ю до співвітчизників, які загинули на ній. Ця ж тема звучить у нарисі «На братском кладбище (Из путевых впечатлений)».

Після жовтневого перевороту 1917 р. він активно включився до громадської діяльності – організував при школі (на Закам'янці) вечірні заняття для дорослих за програмою лікнепу, хоровий і драматичний гуртки, які з величезним запалом відвідувала сільська молодь, а також люди середнього і похилого віку. Серед учасників народного театру, режисером якого був сам О.С. Осинський, були обдаровані талановиті артисти й співаки – Макар Єфіменко, Марія Зозуля та інші. На шкільній сцені ставили водевілі, комедії, драматичні п'єси, які мали великий успіх у глядачів. Особиста бібліотека вчителя, яка налічувала кілька сотень книжок таких письменників-класиків, як Л.М. Толстой, А.П. Чехов, О.С. Пушкін, М.В. Гоголь та інших, стала «громадською бібліотекою», книги не лежали на полицях, а переходили з рук в руки читачів-селян. Особливу популярність мав «Кобзар» Т.Г. Шевченка. Взимку шкільне приміщення майже не опалювалося (груби топили кураєм та соломомою тільки зранку), вкрай бракувало тепла. З цього приводу у 1927 р. О.С. Осинський виступив з критикою керівництва

Городищенської сільради через газету «Народний учитель», надрукувавши статтю «І в борщ, і в кашу».

Разом із тим, О.С. Осинський провів велику роз'яснювальну роботу серед селян про сутність і необхідність організації Комітетів незможних селян (КНС), з приводу колективізації дрібних селянських господарств, організації в с. Городище сільськогосподарської Комуни. На місцевому матеріалі, під час хлібозаготівель і протиборства куркульських елементів на селі, він написав оповідання «Марина» з посвятою Леоніду Юхвиду, яке було надруковане на сторінках журналу «Кривбас», що видавався в Кривому Розі (1933). У ньому розповідається про боротьбу розкріпаченої радянською владою від старих устоїв і традицій прогресивної жінки, активістки на селі, за нове життя.

У 1925 р. О.С. Осинський написав на місцевому матеріалі 2-х актову п'єсу «На руїнах минулого» [5, с. 6–16], яка була відзначена на II-у Всеукраїнському Конкурсі п'єс для села. Вищий репертуарний Комітет своїм рішенням від 9 квітня 1926 р. дозволив п'єсу до постановки. Твір було надруковано в журналі «Сільський театр» (№ 4, 1926), а також у «Збірнику п'єс» [6, с. 129–160]. Схвальні рецензії на твір написали український письменник Юрій Смолич у журналі «Сільський театр» (№ 3, 1926) та Д. Сірий у журналі «Селянський будинок» (№ 11, 1926): *«П'єса виявляє знання паростків нового побуту на селі з старими традиціями. Написано її добірною народньою мовою з багатьма прислів'ями та приказками...»*. У журналі «Червоні квіти» письменник надрукував автобіографічне оповідання про дитинство «Пережите» [7, с. 11–15].

О.С. Осинський активно займався громадською діяльністю – був незмінним членом сільради, постійним народним засідателем народного суду, членом бюро РСІ. Як сількор працював в Дніпропетровській газеті «Зірка», Харківських газетах «Радянське село» та «Народний учитель», у Криворізькій газеті «Червоний гірник», Нікопольській газеті «Шахтар Мангану». Активно співпрацював з Нікопольським краєзнавчим музеєм.

Помер 15 травня 1933 р. у віці 50 років під час епідемії тифу в селі Городище (нині Марганець Нікопольського району), про що сповіщала газета «Шахтар Мангану» – орган Нікополь-Марганецького райкому КП(б)У, РВК та РПР [8]. Похований на острові, який омивався тоді

річками Ревун та Річище, де в давнину була Томаківська Січ, на землі колишньої Комуни «Садівник-Городник» (згодом – колгосп ім. Орджонікідзе). За життя на цьому місці О.С. Осинський зібрав численні пам'ятки епохи запорозького козацтва і передав до Нікопольського краєзнавчого та Дніпропетровського історичного музею.

Спроба реконструкції біографії провінційного ентузіаста О.С. Осинського стала можливою внаслідок поєднання виявлених на сьогоднішній день джерел – епістолярної та літературної спадщини письменника, автобіографічних матеріалів, що зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах Дніпропетровська, Києва, Москви, Санкт-Петербургу. Вона потребує доповнення і детального вивчення істориками, літераторами, краєзнавцями, музейниками, тому пошук нового продовжується.

Список використаних джерел і літератури:

1. Лист О.С. Осинського до Д.І. Яворницького. с. Томаківка Катеринославської губ.– Катеринослав. [1910-і] рр. // Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. Яворницького. Відділ рукописів (далі ДНІМ ВР). Арх-17062.
2. Осинський В.О. Олександр Семенович Осинський (1883-1933). Серце віддане людям (пам'яті батька). Кривий Ріг, 20.01.1986.– 31 с. // Робочий архів музею «Літературне Придніпров'я».
3. Осинський Олександр Семенович. Автобіографія. 14.09.1929 р. [у віршах і в прозі], (11 аркушів) / Список з оригіналу, який зберігається в Інституті рукописів ЦНБ АН України, зроблений В.О. Осинським, сином письменника // ДНІМ ВР. НВ-14263.
4. Осинський О. Марина (Оповідання). Леоніду Юхвіду присвячую // Кривбас.– 1933.– № 1.– С. 29–38.
5. Осинський О. На руїнах минулого // Сільський театр.– 1926.– № 4.– С. 6–16.
6. Збірник п'єс.– Державне видавництво України. 1927, випуск І-й.– С. 129–160.
7. Осинський О. Пережите // Червоні квіти.– 1927.– № 24.– С. 11–15.
8. [О.С. Осинський. Некролог] // Шахтар Мангану.– 1933.– 15 травня.– № 109/735.

Додаток

Твори О. С. Осинського у фондовому зібранні ДНІМ:

1. Осинський А. Призыв // Молодая жизнь.– 1906.– № 2.– С. 3. (Фонди ДНІМ. НВ-14262; ксерокопія з оригіналу).

2. Осинский А. Братья, безвременно в гробе почившие // Южный голос.– 1906.– № 3.– С. 14–15. (Фонды ДНІМ. НВ-14262; ксерокопія з оригіналу).
3. Осинский А. Homo homini // Молодая жизнь.– 1906.– № 2.– С. 8–9. (Фонды ДНІМ. НВ-14262; ксерокопія з оригіналу).
4. Осинский А. Свобода // Молодая жизнь.– 1906.– № 1/3.– С. 11. (Фонды ДНІМ. НВ-14262; ксерокопія з оригіналу).
5. Осинский А. Призраки // Молодая жизнь.– 1906. (Фонды ДНІМ. НВ-14261; рукопис, зроблений сином письменника В. Осинським).
6. Осинский А. Луч рассвета // Молодая жизнь.– 1906. (Фонды ДНІМ. НВ-14261; рукопис, зроблений сином письменника В. Осинським).
7. Осинский А. Нам минувших годов не забыть никогда // Нева.– 1911.– № 19. (Фонды ДНІМ, НВ-14259; машинописна копія з оригіналу).
8. Осинский А. Памяти Р.М. Ивановой // [...]. 1915. (Фонды ДНІМ. НВ-14261; фотокопія з газети з автографом автора).
9. Осинский А. Письмо // Екатеринославская земская газета.– 1916. (Фонды ДНІМ. НВ-14261; фотокопія з оригіналу з автографом автора).
10. Осинский А. Возрождение // Екатеринославская земская газета.– 1916.– № 1. /Фонды ДНІМ. НВ-14261; ксерокопія з машинопису/.
11. Осинский А. Другу // Екатеринославская земская газета.– 1917.– № 5. /Фонды ДНІМ. НВ-14260; фотокопія з оригіналу/.
12. Осинский А. Витязям России // Екатеринославская земская газета.– 1917. /Фонды ДНІМ. НВ-14261; ксерокопія з машинопису/.
13. Осинский А. Не страшись. /Фонды ДНІМ. НВ-14261; рукопис, зроблений сином письменника В. Осинським/.
14. Осинский А. На братском кладбище (Из путевых впечатлений) // [...]. /Фонды ДНІМ. НВ-14261; ксерокопія з газети/.
15. Осинский А. В летнюю ночь. /Фонды ДНІМ. НВ-14261; ксерокопія з машинопису/.
16. Осинский А. За мной, родимые! /Фонды ДНІМ. НВ-14261; фотокопія з оригіналу/.
17. Осинський О. І в борщ і в кашу // Народний учитель.– 1927.– № 8.– С. 3. /Фонды ДНІМ. НВ-14262; ксерокопія з оригіналу/.

Микола Чабан

«Благословен єси, часе мій!» До 150-річчя Всеукраїнського товариства «Просвіта»

*Благословен єси, часе мій!
О, жорстокий! І весь в крові!
– Це нічого, що я, мов гній, –
Під посіви твої нові!*

Євген Плужник

Перед арештом Кіндрат Петрович Брага-Гальченко жив у станційному селищі Емануїлівка (Мануїлівка) біля станції Верхньодніпровськ у будинку Охріменка. Донедавна він займав непогане соціальне становище в суспільстві. Був членом партії (без цього в СРСР не можна було робити кар'єри), працював начальником залізничної станції Верхівцеве. І, звісно, приховував, що до революції був активним просвітянином і таким же активним режисером, актором, керівником аматорської трупи просвітян.

21-річний Кіндрат Брага став свідком народження в Катеринославі Катеринославської «Просвіти». Її установчі збори відбулися 4 жовтня 1906 року. Микола Аркас писав тоді: *«Історія призначила нашим «Просвітам» зробити тепер таке саме велике діло на користь нашої Вітчизни, яке робили колись наші братства в XVII ст.»*.

Нестерпна атмосфера воєнного стану, в якому перебувала Катеринославщина з початком революції 1905–1907 років, певна річ, не сприяла діяльності «Просвіти», по суті, паралізувала Товариство. *«Невесело тепер в Україні, – сповіщав катеринославський дописувач журналу «Рідний край». – Здебільшого заведено скрізь «посилена охорону», а через те невільно людям збиратися й радитися про свої потреби. Багато людей сидять під арештом – інтелігентів, селян, робітників. Та й ще арештовують щодня нових. Газети припиняються, конфіскуються»*.

Забороною кінчалися спроби театральної секції «Просвіти», до якої пригорнувся Кіндрат Брага, підготувати українські вистави. До того ж, аматорам бракувало власного приміщення. Часописи закривалися. *«Гніт військового стану такий важкий, – згадував один з членів*

«Просвіти», – що неможливо було членам Товариства навіть зібратися задля обговорення своїх справ».

Та попри все найбільш жвавою й продуктивною у новонародженій катеринославській «Просвіті» була секція драматична. Самі умови, які гуртували в секцію тільки аматорів, людей, що палко люблять своє мистецтво, згадував Микола Новицький, були причиною того, що секція досить легко подолала перешкоди, які при спокійнішому ставленні до справи, здавалися непереможними. Секція трохи перекечала і, коли стало можливо збиратися, увійшла у згоду з адміністрацією «Аудиторії народних читань» й за незначну платню здобула право давати вистави й концерти в аудиторії. В аматорів не було ні грошей, ні реквізиту, ні бутафорії – все необхідне збирали з власних речей, із пожертв симпатиків. Вже перший вечір відбувся з великим успіхом, і це ще більше заохотило аматорів.

За друге півріччя 1907 року було впорядковано дванадцять сімейних вечорів, один концерт, три денних і двадцять вечірніх вистав. Декотрі упоряджались з благодійною метою. Були вони загальнодоступні, а прибуток був-таки значною сумою – 323 рублі. Усього за перший сезон секція поставила 57 спектаклів, зокрема, за п'єсами М. Кро-півницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, Б. Грін-ченка, Л. Яновської, І. Тогобочного, Л. Глібова, А. Каценка. Було придбано дещо з реквізиту, поновлено бібліотеку. Восени, залишивши дороге й незручне помешкання «Аудиторії», «Просвіта» заорендувала більш зручне.

З початком 1908 року драматична секція «Просвіти» почала проводити по суботах сімейні вечірки, яких відбулося за рік 34, і дитячі ранки (8 за рік). Якось аматори сцени виїздили ставити спектакль на станцію Гришине (нині Донецька область). Потім у Катеринославі провели два літературно-вокальні вечори і Шевченківський вечір у роковини поета.

Проте, у другій половині 1909 року товариство позбулося свого будинку. Поруч із тим помічається зростання апатії та байдужості в товаристві. (Треба нагадати, що в роки столипінської реакції подібні настрої були характерні в цілому для тогочасного суспільства).

У цей час виникли непорозуміння і з драматичною секцією, яка доти весь час безперервно функціонувала. Загальні збори «катеринославської «Просвіти» 25 січня

1909 р. подали записку *«про неможливу дезорганізацію в секції, про занепад дисципліни, сваволю поодиноких членів і взагалі про те, що діяльність секцій перестала мати що-небудь спільного з просвітньою діяльністю товариства»*. Загальні збори скасували драматичну секцію і замість неї заснували «виставочну» комісію з п'яти осіб, з правами кооптації потрібних членів. Ця комісія організувала 19 вечірок і лише одну виставу.

У другому півріччі 1909 року і ця комісія нічого не робила. Грошові справи «Просвіти» ставали дедалі гіршими. 1910 рік теж був кризовим – драматична секція не зробила нічого в цьому році. І її найбільш діяльні члени працювали в Мануйлівській філії (лівобережжя Дніпра), щоб не сидіти без роботи.

Значне пожвавлення діяльності «Просвіти» помічається з осені 1911 року. Оживає театральна трупа, керована К. Брагою. Ось що напише про тридцятирічного режисера 1916 року Микола Новицький:

«Скасована у 1909 році драматична секція Катеринославської «Просвіти» розвилась в організовану трупу, поповнялась потім самостійно, увесь час під орудою одного керманіча, просвітянина К.П. Браги.

Бачили ми її і на окремих гастрольях, і на систематичних виступах у народному театрі 2-го залізничного товариства тверезості. І по репертуарі, і по манері гри мусимо сказати, що трупа зберегла й розвивала традицію, той принцип – «театр-школа», з яким первісний склад її починав свою діяльність 9 років тому, як секція «Просвіти». І треба гадати, що вона й надалі не загубить цієї традиції» [8, с. 70].

Кіндрат Петрович Брага (у справі НКВС Гальченко-Брага, 1885–1938) з'явився на світ у мальовничому селі Волоське над Дніпром.

Народився він і охрещений 9 лютого 1885 року як «Кодрат»(!). Батьки його – *«унтер-офіцер Петр Аврамов (?) Брага и жена Мотрона (?) Кодратова»* [2, арк. 84 зв.–85]. У метричному записі про народження багато підклеєно і не все читається. Хрещеними батьками хлопчика стали селяни Терентій Довгалюк і (...) Іванівна Довгалюк. Отже назвали хлопчика на честь діда Кіндрата.

Деякі факти його біографії містить архівна справа репресованого і потім помертено реабілітованого земляка з архіву Дніпропетровського обласного управління СБУ (Справа П-7091). Прикро, але в тій справі переважають

факти не з творчої біографії подвижника сцени, а про його уявне «шкідництво» на залізниці.

У справі Кіндрата Браги, головним чином, наводиться 1885 рік як дата його народження, але зустрічаються й інші дати. Скажімо, дочка в листі 1955-го року до прокуратури наводить 1883 рік. При виключенні його з партії в 1937-му названо 1880 рік як рік народження. Отже, ми будемо орієнтуватися на 1885 рік народження Браги, як рік, який найчастіше зустрічається в його справі.

З членів його родини слідчий записав 1937 року лише дружину Варвару Корніївну Гальченко, домогосподарку, 1885 року народження. А була ж ще донька Тетяна Кіндратівна (по чоловікові – Годик), яка звернеться листом від 28 лютого 1955 року до головної військової прокуратури з проханням про перегляд справи свого репресованого батька.

На допиті 23 жовтня 1937 року сержант держбезпеки слідчий Колісниченко спитав Кіндрата Петровича:

– *Назвіть своє справжнє прізвище* (тут і далі цитовані документи зі справи К. Браги перекладені українською мовою – І.К.).

– *Моє справжнє прізвище по батькові Брага Кіндрат Петрович.*

– *Яким чином ви привласнили собі прізвище Гальченко?*

– *Коли працював на транспорті, я одночасно брав участь в аматорських спектаклях, грав на сцені. Приблизно у 1910–1911 рр. Адміністрація, на службі, в якій я перебував, заборонила мати на афішах прізвища своїх робітників. У зв'язку з цим мені необхідно було обрати собі театральне прізвище, що мною й було зроблено. Театральне прізвище я обрав Гальченко і з того часу аж до арешту я називав себе Гальченко. Про це я поставив до відомо сільраду, після перейменування (sic! Така грамотність слідчого – М.Ч.) прізвища Брага на Гальченко, але відповіді про це від сільради на отримав» [1, арк. 28].*

Онука Ірина твердить, що прізвище Гальченко – це дівоче прізвище Кіндратової дружини, її бабусі Варвари (померла 1953 року).

Слідчий вже мав підшиту в справі відповідь із сільради, бо ще 4 серпня 1937 року (коли Брага ходив на волі) зробив письмовий запит у Волоське...

Коли 1906 року в Катеринославі виникла «Просвіта», режисером у ній став зовсім молодий 21-річний Кіндрат

Брага. У розпалі була революція 1905–1907 років, і українці скористалися нагодою заявити про свої національні права. Правда, створювати українські партії царський уряд не дозволив, а ось відкрити у Катеринославі «літературно-артистичне товариство «Просвіта» неохоче погодився.

Пропрацював К. Брага лише декілька місяців, і його забрали у солдати. П'ять березневих листів 1907 року до шанованого всіма директора Обласного музею в Катеринославі професора Дмитра Яворницького – крик душі молодій людині, яка не хоче «йти у москалі», опирається військовій муштрі, знеособленню, можливій втраті рідної мови тощо.

«Вельмишановний Дмитро Іванович! Я Брага, був режисером у Т-ві «Просвіта» кілька місяців. А от тепер мене забрали у москалі і мучать тут так, що, здається, забудеш зовсім, що ти чоловік... Повертаюсь (тобто – звертаюсь – М.Ч.) до Вас з великим проханням, повертаюсь як до рідного батька і благаю допомогти мені вирватись з цього пекла. Ви напевне можете що-небудь зробити, коли згодитесь. Я ще молодий хлопець і можу для свого люду кой-що зробити і послужити на його користь, а тут зовсім пропадеш, навіть забудеш рідну мову, що для мене дуже дороге. Д.І. (Дмитре Івановичу – М.Ч.), батьку рідний, ради Бога, коли можна зробіть для мене це, ослобоніть мене від москвіщини. У Вашім Т-ві «Просвіта» я багато доброго зробив. Ви, як голова цього Т-ва, допомогіть мені в цім, я Вас довіку за це не забуду» [7, с. 87–88].

Для обстеження призваного до війська Кіндрата Брагу поклали в друге чоловіче терапевтичне відділення, напевне, земської лікарні. Зв'язковою поміж Кіндратом Брагою і Дмитром Яворницьким була молода українська поетеса Лідія Сохачевська (передчасно помре від сухот 1911 року). Лікував К. Брагу лікар Матвій Щоголів. Кіндрат Брага писав Д. Яворницькому, що він хворий хронічним катаром шлунку і з таким діагнозом, мовляв, його не повинні брати в солдати. Молодий чоловік, годувальник родини слізно просить Д. Яворницького звернутися до знайомих йому лікарів Матвія Щоголева і Всеволода Глаголева, щоб вони послали його на комісію і мерщій звільнили від військової служби. Оскільки в довіднику «Российский медицинский список» на 1908 рік Всеволод Анемподистович Глаголев значиться як старший лікар губернської земської лікарні в Катеринославі, то можна припустити, що саме в цій лікарні й обстежувався у цей час

К. Брага [9, с. 99]. Приблизно такий же висновок можна зробити і з листа до Яворницького від 19 березня того ж 1907 року Кузьми Кривошия-Шевченка: *«Лежу я у великому корпусі у 2-му терапевтичному відділенні... Я лежу там, де лежав Брага»* [7, с. 353].

У розпачливих листах Кіндрата Браги – прохання допомогти: *«...будь ласка, Д.І. (Дмитре Івановичу – М.Ч.), зробіть таку велику для мене заемогу – за це я Вас до смерти не забуду і завжди буду вдячний. Цим Ви допоможете не тільки мені, а і моєму батькові й матері, котрі вже старі і живуть в бідності і один тільки я, ввесь час з 16 років їм допомагав, а тепер вони і цього не мають – хочь іди та хліба проси»* [7, с. 85].

При цьому К. Брага пише: *«Зауважте хочь на те – що я Ваш далеченький родич і ви не знали, що я призивався в 1906 році»*. Про те, що К. Брага був далеким родичем Яворницького, немає інших свідчень, і він міг вигадати це, щоб Д. Яворницькому було легше клопотати за нього перед знайомими лікарями.

У наступному листі Кіндрат Брага продовжує просити про допомогу: *«Сьогодні 6 березіля був у мене батько і сповіств, що дома мате і троє дітей хворі лежать, ні хліба, ні грошей – всі сидять і плачуть і він зо мною поплакав – та й поїхав с тим – а я тепер, ей-Богу, ходю як божевільний, навіть не розумію, що навкруги мене дієця. Все яке тільки було в мене збіжжя, збувся і копійки їм віддав – тепер в такім стані, що сам за себе боюсь... Заомвте, що я Ваш далекий родич, так краще буде»* [7, с. 86].

Ще в одному листі Брага сповіщає Д. Яворницького, що дізнався буцімто один лікар за грошову винагороду в 300 руб. звільняє рекрутів від служби. Кіндрат просить професора позичити йому ці гроші до осені тільки, *«поки знімуть селяни хліб – а я тоді зараз же продам 2 десятини землі і верну Вам їх»*. Якщо вірити листу Браги, то за гроші звільняв від армії лікар Кронзберг (*«Я запевнивсь, що через дохтаря Сімферопольського полка Кронзберга можна ослобонитись»*). Як свідчать довідники, лікар із подібним прізвищем Едмунд-Олександр Едуардович Кронберг був справді молодшим лікарем 134-го піхотного полку в Катеринославі [9, с. 212]. Чи був він «корупціонером»? Через 110 років відповісти на це питання важко.

Не знаємо, як Кіндрат Брага вийшов зі складної ситуації, але Д. Яворницький його листів без уваги не залишав. Кіндрат Петрович влаштувався працювати на Катерининській залізниці. Але посадою був незадоволений і 1913 року просив Д. Яворницького знайти йому місце бухгалтера у Верхньодніпровській сільськогосподарській школі в Ерастівці (нині Вишневе П'ятихатського району). Д. Яворницький клопочеться за Брагу перед директором школи Павлом Тушканом. Але останній у березні 1913 року відписує Д. Яворницькому, котрий клопотався одразу за кількох осіб:

«Місто письмоводителя-бухгалтера для п. Браги теж неможна предоставити. Мушу рахуватися з поглядами п. попечителя (Попечителем або опікуном школи був поміщик-консерватор Ераст Бродський – М. Ч.). У п. Браги замала компетенція і залізнодорожник – се, мов, не обіцяє благонадежності» [6, с. 594].

Напевне, ця тема обговорювалася й надалі, бо 31 грудня 1914 року П. Тушкан пише Д. Яворницькому: *«Брага одмовився взяти посаду училищного бухгалтера»* [6, с. 597].

Наш Кіндрат Петрович Брага потрапив і до чотиритомного «Словаря псевдонимов русских писателей» Івана Масанова (М., том 4, 1960.— С. 80). Чи багато в цьому словнику вихідців з Волоського?.. Ось що пишеться про нього в словнику:

«Брага, Кондрат Петрович, член МОДН(Московского общества «Долой неграмотность!»). Псевд.: Гальченко».

У Катеринославі Кіндрат Брага працює на Катерининській залізниці, а живе за адресою: Ярмарковий спуск, б. 23, кв. 7. Донедавна він називався спуском Калініна, а нині йому знову повернено історичну назву. Це зовсім недалеко від автовокзалу й управління залізниці.

«Український гурток, що склався під орудою д. Браги, з залізничних катеринославських служачих, почав зимовий сезон цього року 27 сентяб(ря) виставою п'єси «Мазепа». 28 сентября було виставлено п'єсу «Хатня революція», 6 октяб(ря) – «Доки сонце зійде», 19 октяб(ря) – «Степовий гість» з участю бандуриста. На 3 нояб(ря) призначено на пошану 75-ліття з дня смерти Котляревського виставу «Наталку Полтавку» з вступним словом про її незабутнього автора. Глядачів на виставах українського гуртка буває багато. Одбуваються вони в помешканні «2-го общества трезвости» при ст.(анції) Катеринослав. Раніш гурток друкував афіші українською мовою, тепер же українські афіші

начальство не хоче підписувать» [5, с. 299].

Отже, розквіт театральної діяльності Кіндрата Браги припадав на 1906–1920 роки. На жаль, після 1913–1914 років ми протягом чверті століття майже нічого не знаємо про К. Брагу.

Як повідомила нас у серпні 2017 р. онука Ірина Веніамінівна Сидоркіна, у Кіндрата Браги народилися дві доньки – Сусанна (1912–1998) і Тетяна (1916–1978), мати Сидоркіної. Звернення до фондів Державного архіву Дніпропетровської області дозволило уточнити дати народження обох доньок Кіндрата Браги. Насправді Сусанна народилася 15 серпня 1913 року, а Тетяна – 8 січня 1915 року. Обидві були охрещені у катеринославській Благівіщенській церкві, неподалік якої на Ярмарковому узвозі родина мешкала [3, арк. 294; 4, арк. 165 зв.].

Енкаведисти заарештують його восени 1937-го. Ім'я Гальченка-Браги потрапляє до сталінських розстрільних списків.

Арешт і тюрма

А почалося все зі зняття його 25 липня 1937 року з посади начальника залізничної станції Верхівцеве.

Потім настане час виключення його з лав компартії у вересні 1937-го. Ось виписка з протоколу засідання Дніпродзержинського міському партії від 13 вересня 1937 року, де Брагу виключали з партії:

«6) ГАЛЬЧЕНКО Кіндрат Петрович,

Член партії з 1927 р., партійний квиток № 0727934, народження 1880 року, українець, службовець, працював начальником станції Верхівцеве. Парторганізацією ст. Вер-хівцево ГАЛЬЧЕНКО з партії виключений, як син заможного куркуля, який ховався за вигаданим прізвищем (дійсне прізвище Брага). Органами НКВС Гальченко арештований як ворог народу.

(докл. Т. Барковський).

Висловились: т. Купінас.

ПОСТАНОВИЛИ: Гальченко К.П. як ворога народу з партії виключити» [1, арк. 106].

Конвеєр працював безупинно. Та й хто у Дніпродзержинську міг гаразд знати начальника залізничної станції Верхівцеве? До його арешту залишалось пару

тижнів. Тим часом чекісти збирають компромат...

На запит енкаведистів від 4 серпня 1937 року у рідне село К. Браги – Волоське – прийшла така відповідь з місцевої сільради, датована 20 серпня 1937-го:

«Відділу політичного управління державної безпеки НКВС ст. Верхівцеве Сталінської залізниці.

На Ваше звернення від 4 серпня 1937 р. під № 71048 Волоська сільрада направляє при цьому довідку-характеристику на гр-на Брагу Кіндрата Петровича, який в даний час живе на прізвищі Гальченко.

Голова сільради (підпис).

Секретар (підпис)».

Довідка-характеристика

Видана Волоською сільрадою Дніпропетровського приміського району на гр-на Брагу Кіндрата Петровича. В тому, що він справді родом з с. Волоського і походить з селян.

Його батько до 1914 р. мешкав у с. Волоському.

Займався головним чином спекуляцією землі і всілякими виробними обладками, які обманювали селян. У 1902 р. мав власний трактор(!) і заїжджий двір на колишній дорозі Катеринослав-Нікополь, нині Дніпропетровськ-Запоріжжя в 4 кілометрах від с. Василівка Солонянського району. Хосподарство мав 1 селянську хату, 2 сараї, 3 коня, 2 корови. Власної землі 10–15 десятин, які здавав в оренду.

Точних даних про вбивство людей сільрада не має.

У 1914 р. засланий до Сибіру.

Сам Брага Кіндрат Петрович до 1914 р. мав зв'язок з рідними, який проявляється у появі його в селі у рідних.

З 1914 р. він сільраді невідомий і в селі не з'являвся за виключенням появи його в с. Волоському в 1920 р. з трупкою артистів.

Брати К.П. Браги Василь Петрович і Петро Петрович у 1918, 1919, 1920 роках брали активну участь у білих бандах. Де вони зараз сільраді невідомо.

Голова с/с (підпис).

Парторг (підпис).

Секретар (підпис).

20 серпня 1937 г.

с. Волоське» [1, арк. 77–78].

28 вересня 1937 року сержант держбезпеки Калениченко випишує постанову про прийняття справи К. Браги у виробництво. «Злочинна діяльність» К. Браги

виявилася в тому, що *«К.П. Гальченко, будучи вороже налаштований, на початку 1937 р. вступив до антирадянської троцькістської ворожої диверсійної організації, яка існувала на Сталінській залізниці, на завдання якої, до дня свого арешту, проводив активну підризну діяльність, спрямовану на руйнування залізничного транспорту»*.

І далі вся справа саме про це – «підризну діяльність» Кіндрата Петровича на транспорті. Цитувати явні дурниці не хочеться, настільки все має фантазмагорійний характер.

Оперуповноважений Дніпропетровського транспортного відділу Головного управління держбезпеки молодший лейтенант держбезпеки Петровський того ж 28 вересня 1937 року виносить постанову про арешт Гальченка-Браги і подає її для санкції прокурора. Того ж дня виписано і ордер на арешт. Того ж дня Кіндрата Петровича заарештовано і відправлено до дніпропетровської тюрми.

16 жовтня 1937 року той же сержант Калениченко виписує постанову про притягнення К. Браги як звинуваченого.

Допити, очні ставки, власноручні зізнання...

Усе працювало на заздалегідь відомий результат...

На 10 січня 1938 року енкаведисти вже підготували звинувачувальний вирок. Цитувати його – марна справа. Все безглузде і мов писане під копірку. Якщо двома словами – звинувачений в участі в контрреволюційній організації.

«...Внаслідок викладеного звинувачення Гальченко-Брага Кіндрат Петрович підлягає суду Військової колегії Верховного суду СРСР, із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р.»

Цей драконівський закон вийшов у день убивства С. Кірова і нічого доброго від нього було годі чекати.

У підготовчому засіданні Військової колегії Верховного суду 10 січня 1938 року все вже визначено наперед. Судді ухвалили таке:

«1. Зі звинувачувальним висновком, затвердженим помічником прокурора СРСР Рагинським, погодитися і справу прийняти у виробництво Військової колегії Верховного суду СРСР.

2. К.П. Гальченко-Брага піддати суду за ст.ст. 54-7, 54-8, 54-11 УК УРСР.

3. Справу заслухати в закритому судовому засіданні

без участі звинувачення і захисту і без виклику свідків у порядку постанови ЦВК СРСР від 1.12.1934 р.

4. Запобіжним заходом звинуваченому залишити утримання під вартою» [1, арк. 83].

Судили його в Києві в січні того ж 1938 року. Головуючим на судовому засіданні був диввоєнюрисст А.І. Орлов, членами суду – бригвоєнюрисст І.М. Зарянов і військовий юрисст першого рангу Ф.А. Клімін.

«...Підсудний відповів, що винним себе повністю визнає і повністю підтверджує свої показання на попередньому слідстві. В а/р (антирадянську) організацію він був завербований у 1936 р. Журавльовим. Судове слідство звершене.

В останньому слові підсудний просить дарувати йому життя.

Суд пішов на нараду, по поверненні з нього головуючий виголосив вирок» [1, арк. 85–85 зв.].

Так режисера і тонку артистичну натуру Кіндрата Петровича Гальченка-Брагу засуджено до розстрілу з конфіскацією всього, особисто йому належного майна. *«Вирок остаточний і підлягає негайному виконанню».* Вирок про розстріл виконано 12 січня 1938 року в Києві.

Дочка звертається за реабілітацією

У 1953-му помирає Сталін, десь тоді ж померла вдова Кіндрата Браги Варвара і вже за два роки до Головної військової прокуратури СРСР звернулася з заявою дочка Кіндрата Гальченка-Браги. Ось цей лист:

«Мій батько Гальченко Кіндрат Петрович, 1883 року народження (так в оригіналі – М.Ч.), член партії КПРС з 1924 року, був репресований органами НКВС у вересні 1937 року в м. Дніпропетровську без надання будь-яких звинувачень. (Чому ж? Звинувачення були. Тільки засідання неправого суду відбувалися в закритому режимі.– М.Ч.)

Арешт був здійснений не вдома і не на службі. Останнє місце роботи мого батька – начальник станції Верхівцеве Сталінської залізниці. Батько мій відпрацював на цій залізниці понад 20 років, був неодноразово відзначений і нагороджений за відмінну роботу. У 1935 р., як кращий робітник, був на нараді залізничників у Кремлі, в м. Москва, де також був відзначений і нагороджений.

На мої запити органи НКВС повідомили мені, що

батько мій засуджений, як ворог народу на десять років без права листування. Я глибоко переконана в невинуватості мого батька, в його чесній, щирій, сумлінній роботі й тому прошу Вас розслідувати справу щодо арешту мого батька та його реабілітації.

*Тетяна Кіндратівна Годик.
м. Дніпропетровськ.
пр. Пушкіна, б. №29/31, кв. 4.
(підпис)».*

Реабілітували його 6 квітня 1957 року. Рішенням Військової колегії Верховного суду СРСР від 6 квітня 1957 року справу припинено «за відсутністю складу злочину».

Щоправда, людини вже двадцять років як не було серед живих...

У зв'язку з повною реабілітацією К. Гальченка-Браги належало повернути нащадкам вартість конфіскованого у нього майна. Було проглянуто архівно-слідчу справу, в якій документів про конфіскацію майна не виявилось. Про всяк випадок зажадали і від доньки К.П. Гальченка-Браги заяви на ім'я начальника УКДБ на Сталінській залізниці, що вона стосовно майна, конфіскованого у батька, жодних претензій не має. Проте всієї правди доньці тоді так і не повідомили. Вона дістала довідку про засудження батька 11 січня 1938 року і про те, що батько, відбуваючи покарання, начебто помер 3 січня 1940 року. Так пом'якшувалися в ту пору жорстокої реалії 1937–1938 років.

Доля нащадків

23 липня 2017 року ми побували в центрі м. Дніпра за адресою, де колись жили дочка і зять Кіндрата Браги – пр. Пушкіна, 29/31. Нам пощастило зустрітися з головою ОСББ Катериною Костянтинівною Коноваловою, яка від свого народження в 1944-му проживає в цьому будинку і добре знає його мешканців, як нинішніх, так і колишніх. Кооперативний будинок комбайнового заводу ім. тов. Мудишкіна (потім – Ворошилова) здали в експлуатацію в 1932-му. А 1939-го людям повернули паї, і будинок перейшов у комунальну власність.

У Тетяни Кіндратівни Годик (1916–1978) та її чоловіка Веніаміна Львовича в 1938 році народилася донька Ірина. Тетяна (Тася) Годик і її чоловік жили на першому поверсі. Дружина не працювала – домогосподарка. Відчувалося, що вона жінка статечна, «за чоловіком». Та вона часто

виходила у двір, де кишіло від малечі (тоді в домі жило 150 дітей!) і кричала: «Припиніть грукати! Неможливо відпочити». Годики мали двокімнатну квартиру, де одне вікно виходило в один бік, а друге – в протилежний від двору. Спокою не було, часто на першому поверсі били вікна. Вона завжди обурювалася і Катерина Коновалова особисто запам'ятала її як скандальну особу.

Втім, Тетяна одружилася з євреєм, який виявився дуже добрим для неї чоловіком. Хоч вона була трохи істерична. А ще в ній завше відчувалася актриса! На відміну від інших жінок у нашому домі в ній була оця глянцеватість (лоск) актриси. І у спілкуванні з іншими вона була незвичайна, не така як решта. Вона різко відрізнялася від жінок цього будинку.

Їхня дочка Ірина дуже добре навчалася в школі, стала лікарем, вийшла заміж і виїхала до Новомосковська.

Нині Ірина Веніамінівна Сидоркіна живе в м. Дніпро, очолювала профспілкову організацію Дніпропетровської обласної станції переливання крові. Жили з чоловіком Вольтом Олександровичем Сидоркіним в Угорщині. Нині вона на пенсії. Ірина розповіла, що під час Другої світової війни вона з батьками перебувала в евакуації в Магнітогорську. Разом із ними жив її кузен – син тітки Сусанни. Сама Сусанна в роки війни була медсестрою на фронті. По війні жила у Львові. Там 1998 року й померла. Немає серед живих і її сина.

Зять К. Браги Веніамін Годик (1912–1998) запам'ятався жильцям дому як інтелігентна людина. Він дуже тяжко пережив в 1978 році смерть своєї дружини Тасі. В. Годик повторно одружується – із Зоєю Федорівною. Вона доглядала його до смерті, і коли Годик помер, продала його квартиру сьогodнішнім мешканцям. Зоя Федорівна вийшла заміж і виїхала до Ізраїлю. Зять Браги, дядько Володя, ще довго зберігав вигляд грамотного, інтелігентного чоловіка. Прожив понад 80 років.

З Іриною Годик, нині Сидоркіною (онукою К. Браги) дружили колись брати Катерини Коновалової. Будинок був комунальний, в кожній його кімнаті жила родина – було гамірно і занадто весело!

Список використаних джерел і літератури:

1. Архів Служби безпеки Дніпропетровської області.– Спр. П-7091.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО).– Ф. 193.– Оп. 3.– Спр. 52.

3. ДАДО.– Ф. 193.– Оп. 3.– Спр. 537.
4. ДАДО. Ф. 193.– Оп. 3.– Спр. 538.
5. Дніпрові хвилі» – 1913.– № 19–20.– С. 299.
6. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 5. Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 2010.
7. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 6. Листи друзів, приятелів і знайомих до Д.І. Яворницького.– Дніпропетровськ, 2012.
8. Новицький М. Десять літ життя Катеринославської «Просвіти» // Основа. Вістник письменства, науки і громадського життя.– Одеса.– 1915.– Жовтень.– Кн. III.
9. Российский медицинский список ... на 1908 год.– Петербург, 1908.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ВІДГУКИ

о. Юрій Мицик

Мемуари української письменниці-емігрантки про трагедію єшовщини

*Рецензія на книгу: Мак О.З часів
Єшовщини.– Мюнхен, 1954.– 309 с.*

Ольга Мак – псевдонім письменниці Ольги Нилівни Петрової (20.7.1913–18.01.1986). Вона народилася в Кам'янці-Подільському, але ще немовлям із батьками переїхала до Києва, з 1920 р. мешкала у с. Вільхівчик біля Корсуня. Саме там усвідомила себе україркою. Після передчасної смерті батька та двох сестер вона повертається до Кам'янця-Подільського.

У 1929 р. закінчила тут семирічку, вчителювала в радгоспі с. Цибулівка, вступила до технікуму іноземних мов. У 1931 р. одружилася з уродженцем Кам'янця-Подільського, аспірантом-мовознавцем Вадимом Дрочинським, який змушений був поміняти прізвище на прізвище родичів матері – Дорошенко (1905–1944). Мандрували Україною: Харків, Кривий Ріг, де народилася старша дочка Вікторія. Після захисту дисертації Вадиму Дорошенко запропонували посаду доцента в Ніжинському педінституті. Ольга стала вчитися у цьому ж вузі (тут народилася її молодша дочка Мирослава), а після закінчення працювала вчителькою української та російської мови у 1935–1941 рр. (з перервами).

Зі шкільних часів Ольга цікавилася літературою, але в радянських умовах не писала, бо не хотіла співати «осанну» злочинній партії. В 1943 році переїхала в Бердичів, потім – в Бершадь, Кам'янець-Подільський, Львів, врешті на Захід, жила в Австрії, де побралася з таким же втікачем з України Миколою Гецем, у 1947 р. виїхала до Бразилії, а у 1970 р. – до Канади (Торонто). Є авторкою творів: «З часів єшовщини» (Мюнхен, 1954, 308 с.; його й було нами використано і дані посилання на сторінки цього видання), тритомної пригодницької повісті з життя індіанців Бразилії «Бог вогню» (1955–1956), диалогії «Жаїра» (1958)

та інших. Написала понад 10 повістей, активно друкувалася в українській емігрантській пресі. Була нагороджена на літературному конкурсі в Чикаго (1956, Український літературний фонд), отримала перше місце за повість «Лебідка» (1960), а в 1972 р. отримала 3-тє місце на тому ж конкурсі СФУЖО (Світова федерація українських жінок) за драматичний етюд «Дала дівчина хустину», в 1958 р. її висували на Нобелівську премію. В Торонто вона видала повість про голодомор 1932–1933 рр., який сама пережила, «Каміння під косою» (1973). Писала, головним чином, для молоді. Водночас була активною в українському церковному комітеті (1948–1949) в Торонто, членкинею Українського літературного мистецького клубу та інших громадських об'єднань. Виступала в обороні українського правопису Г. Голоскевича. В 1993 р. приїжджала в своє рідне місто (Кам'янець-Подільський), де зустрілася з подругою дитинства – подільською фольклористкою Тамарою Сис-Бистрицькою.

Її книга «3 часів ежовщини» – спогади про тяжкі випробування, які впали на сім'ю письменниці в трагічні для України 30-ті роки ХХ століття. Вперше книга надрукована в «Свободі» окремими статтями у 1949 р. На початку 1953 р. її опублікувало окремим виданням видавництво «Праця» в Бразилії накладом у кількості примірників під назвою «В кітнях НКВД». При публікації авторці довелося змінити прізвища людей і навіть назви міст й ім'я чоловіка (він названий Олександром). Це зроблено, щоб уберегти родичів і знайомих від можливих репресій. Адже НКВД під назвою КГБ продовжувало свою чорну справу в комуністичній Російській імперії, що окупувала Україну і чекало нагоди, щоб учергове розправитися з «українськими буржуазними націоналістами». Незмінними лишалися назва Дніпропетровська і прізвища: судді Смолякова, начальника «спецвідділу» Царика та Руденка, який дійсно був обласним прокурором у Дніпропетровську і фактично убивцею п'яťох згаданих у книзі викладачів.

Є й деякі інші сюжети. Так, один зі знайомих Ольги коротко згадує про голодомор 1933 р. (тоді він учився з чоловіком Ольги у Дніпропетровську): «*Студенти пухли від недоїдання, вмирали з анемії і туберкульозу та від всякої іншої погані, а решта втікала... я...втік додому*». Але при вході в село йому повідомили, що «*тато помер кілька днів тому назад, а мама напевно скоро піде за ним...*» (с. 292–293).

Спогади Ольги Мак перемежуються зі спогадами її чоловіка, який перебував у лабетах НКВД (арештований з трьома іншим викладачами 20 червня 1937 р. (через кілька днів кількість арештованих у вузі сягнула 32 осіб), але йому пощастило звідти вирватися. Сама Ольга уникла арешту, але повною мірою сьорбнула горя (ходіння на допити в НКВД, носіння передач чоловіку у тюрму, клопотання за чоловіка у Верховному Суді УРСР, безробіття й безгрошів'я (вона вже мала на руках двох доньок: 4 і 1 років, свекруху), жорстокість і хамство нквдешників і міліціонерів...). Мак подає важливий факт: у місті (у спогадах воно зазначено як Лубни, хоча безперечно мова про Ніжин), яке нараховувало 20 тисяч мешканців за перше півріччя 1937 р. було заарештовано 1 789 душ!

Не менш цікава та частина мемуарів, яка писалася зі слів чоловіка Ольги Мак. Він працював до місця останньої роботи (2 роки раніше) у одному з вишів Дніпропетровська. Тут було заарештовано 5 душ (*«директор, старенький секретар, двоє викладачів та керівник військового вишкілу студентів»*) (с. 93), яких звинуватили у створенні антирадянської організації і спробі підняти заколот, використавши зброю в інститутському військовому кабінеті (16 рушниць). На слідстві від побоїв помер один із заарештованих (секретар), інші під тиском стали давати брехливі свідчення. Один з викладачів вказав на співучасника – Вадима-Олександра, батько й сестра якого нібито утекли з Петлюрою; він знав кілька мов, знався на історії й географії. Це й стало підставою для арешту чоловіка Ольги, якого перевезли у Дніпропетровськ і який тут пережив побої й катування, психологічні тортури в НКВД, був змушений «зізнатися» у тому, що нібито керував підпільною організацією УАПЦ. Слідчі додали від себе ще два пункти звинувачення: ворожа агітація про «великого братнього російського народу» та дружбу з «ворогом народу» Володимиром Затонським (колишнім наркомом освіти УРСР).

Хоча на судовому процесі (суддя Смоляков) деякі свідки несподівано стали на захист підсудного, а деякі плутались у свідченнях, він отримав 5 років таборів з суворою ізоляцією. По тих часах – це малувато. Видно зіграло свою роль падіння Єжова і арешти деяких дніпропетровських слідчих, які зокрема вели його справу. Зіграли свою роль і апеляції чоловіка, який вказував на абсурдність звинувачень (так, виходило, що організацією

він керував у 13 років, за три роки до виникнення УАПЦ!), клопотання Ольги, якій вдалося знайти вправного адвоката. Але, видно, головну роль відіграло те, що Берія, який замінив Єжова, провів деяку реабілітацію ув'язнених, – вирок було скасовано і Вадим-Олександр дістав волю (до речі, були звільнені й його товариші по нещастю з Дніпропетровська). Але у нього не було паспорта, без якого він не міг дістати роботу. До того ж дніпропетровський прокурор Руденко, невдоволений вироком, заявив протест, пустив за ним нквдиста, який допоміг прокурору робити чорну справу. Був ще арешт, цього разу короткочасний, але у вересні 1940 р. нова тяганина в дніпропетровське НКВД. Саму Ольгу допитує начальник «спецвідділу» інституту Царик, який з іншими робить обшук в її помешканні, нова коротка поїздка Ольги до Дніпропетровська (лютий 1941 р.), її безрезультатна зустріч з прокурором Руденком, поїздка свекрухи до дніпропетровського НКВД... Цю історію перервав вибух війни 22 червня 1941 р. На жаль, Ольга не пише про те, як вдалося цього разу вирватися на волю.

Книга О. Мак написана як добрий літературний твір, але її основна цінність в тому, що вона є історичним джерелом. Це один із перших літературних творів, де замальовується сталінсько-єжовський терор. Саме тому її твір, виданий на чужині і майже невідомий читачам в Україні через КГБістські заборони (емігрантка!) не втрачає своєї актуальності й нині і сподіваємося, що ця замітка буде сприяти поверненню його з забуття.

Ігор Кочергін

Історія Карнаухівських Хуторів від минулого до сучасності

Рецензія на книгу: Шевцова З.І. Широке село під горою: Карнаухівські хутори – Миколаївка-1.– Дніпро: Монолит, 2017.– 416 с.

В останні три десятиліття, коли стало можливо досліджувати історію без оглядки на партійні чи державні органи, до наукового вжитку увійшла фраза «білі плями історії». Попри те, що Україна за кілька років буде святкувати своє тридцятиліття, ця фраза не втратила своєї актуальності. Виявилось, що одного покоління замало, аби заповнити всі ці «білі плями» після багатьох десятиліть забуття, суцільних заборон і свідомого перекручування фактів в умовах перебування українських земель під окупацією різних держав.

У 2017 р. ще одне село Січеславщини, нарешті, отримало свою біографію. Завдяки зусиллям краєзнавців Зої Шевцової (медик), Сергія Кулика (історик), Таїсії Тарасенко (хімік) була підготовлена та видана книга «Широке село під горою: Карнаухівські хутори – Миколаївка-1».

Власне, названа книга є першою, в якій комплексно розкривається історія села. Відзначимо, що ні у Ф. Макаревського, ні в «Історії місті і сіл Дніпропетровської області», ні в сучасному виданні «Топонімія Дніпропетровщини» не приділено щонайменшої уваги Миколаївці-1 (Карнаухівським хуторам) [1, 2, 4]. Парадокс, що Карнаухівські хутори з понад 200-літньою історією, немовби випали в історичного контексту.

Поселення Карнаухівські хутори виникло на межі XVIII–XIX століть унаслідок переселення декількох козацьких родин із козацького села Карнаухівки (с. 17).

У книзі мало інформації про те, як жило село в XIX ст. Тут переважно вміщено інформацію статистичного характеру: кількість, склад і господарські заняття населення, кількість будинків, назви вулиць і прізвища мешканців села.

Окремий сюжет присвячено церковному життю. Храм в Кархуторах з'явився доволі пізно, оскільки місцеві мешканці користувалися Вознесенським храмом у сусідній Миколаївці. Лише у 1876 р. на кошти селян був

споруджений дерев'яний храм в ім'я Покрови Богородиці [3, с. 76].

Лева частка інформація стосується подій, які відбулися в ХХ ст. У кількох нарисах послідовно розкриваються головні події, які відбувалися в Карнаухівських хуторах від початку ХХ до початку ХХІ ст.

У нарисі «Від революцій до розбудови радянського ладу» описані події революції 1905 р., національно-визвольних змагань 1917–1921 р. Тоді в селі навіть був свій отаман Луняк, про діяльність якого майже нічого не відомо, оскільки діяв він недовго, та й в сусідній Сурсько-Михайлівці виник загін харизматичного Трифона Гладченка, до якого приєднувалися й кархуторяни (с. 32). Згадано про голодомори 1921–1923, 1932–1933 років та період НЕПу.

Про участь мешканців села в радянсько-німецькій війні 1941–1945 рр., окупацію та визволення Кархуторів від німців розповідається в нарисі «Суворі роки війни». Про соціально-економічні зміни в селі у 1950–1980-х рр. розказано у нарисі «Повоєнний час». Життя села в незалежній Україні описано в нарисі «Сучасність».

Окрему увагу приділено шкільним, бібліотечним і медичним осередкам села. Ще у 1884 р. у селі на кошти мешканців відкрито церковнопарафіальну школу (с. 53). У 1947 р. засновано сільську бібліотеку (с. 63). Медичний заклад з'явився лише у 1948 р., коли відкрилась амбулаторія (с. 67).

Цілий розділ (Розділ 5) присвячено репресіям та репресованим. З.І. Шевцова виділила три хвили репресії, внаслідок яких було репресовано 73 мешканці Кархуторів протягом 1932–1948 рр. (с. 102–112)

У період існування СРСР село втратило свою споконвічну назву. У 1969 р. під час укрупнення сіл назва Карнаухівські хутори зникла, оскільки село об'єднали із сусідньою Миколаївкою (с. 48).

Історичні нариси доповнені нарисами-спогадами (всього 60 спогадів) мешканців Миколаївки-1, а також їхніх нащадків. Вони суттєво доповнюють інформацію, зібрану авторами-упорядниками, і наповнюють фарбами (від білого до чорного) життєвий устрій села, його мешканців, а також сусідніх населених пунктів у ХVІІІ–ХХ ст. Зокрема, тут можна довідатися про деякі епізоди з життя Карнаухівки, Таромського, Сухачівки, Миколаївки та інших сіл і хуторів. В одному з нарисів, наприклад, наведена оригінальна

версія походження Сухачівки не традиційно від козака Сухача, а від невеличкої річки Суха Цівка [с. 283].

У талановитих нарисах В. Федоряки «Іван Безродний», «Націоналіст», «Втеча з раю» змальована історія ХХ ст. на території Карнаухівських хуторів від подій довоєнного (до Першої світової війни), міжвоєнного часу, періоду Другої світової війни, повоєнний час. Таку історію не прочитаєш у підручниках або монографіях. Ця історія жива. Під час прочитання немовби потрапляєш у вир подій невеликої сільської громади.

У книзі велика кількість нарисів, які можна віднести до генеалогічних розвідок. Про рід Луняків ми дізнаємося з нарису Марії Білоус «Світло вдячності», Дідоборщів – «Мій рід», Шехоткіних та Засух – «Якого ми роду?», Боговиків – «До витоків свого роду: Кархутори-Сухачівка», Пікінерів – «Козацькому роду нема переводу», Шевченків – Ганни Темченко «Розгалужений рід Шевченків», Федоряків – Володимира Федоряки «Спогади про мій рід», Олійників – «Наша родина». Завдяки таким сюжетам село наповнилося живими людьми, показані їхні траєкторії долі, географія міграцій тощо.

До переваг книги слід віднести змістовні додатки: списки кархуторян, загиблих під час Радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., списки співробітників і учнів Миколаївської школи, статті мешканців Миколаївки-1 у місцевих газетах.

Також книга багато ілюстрована, що суттєво покращує сприйняття різноманітного матеріалу. На с. 373–385 р. вміщено десятки шкільних фотографій від 1949 р. до 2002 р.

Солідності книзі додає Іменний покажчик (с. 386–409) і список літератури з 58 позицій (с. 410–412).

Завдяки книзі повертається з небуття ще одне самотнє українське село. Прямим наслідком появи книги стало відкриття 14 жовтня 2018 р. у селі Миколаївка-1 пам'ятного знаку на честь козаків, загиблих у жовтоводській битві 1648 р. Тож є надія, що мешканці згадають власні історичні корені й повернуть селу споконвічну назву та пам'ять минулих поколінь.

Список використаних джерел і літератури:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969.– 958 с.
2. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII

столетия.– Екатеринослав: Типография Я.М. Чаусского, 1880.– Вып. 1.– 573 с.

3. Справочная книга Екатеринославской епархии.– Екатеринослав: Типография Братства Св. Владимира, 1908.– 1003 с.

4. Топонімія Дніпропетровщини / Упоряд.: М.С. Богомаз, В.С. Мороз.– Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2006.– 448 с.

БІБЛІОГРАФІЯ СІЧЕСЛАВЩИНИ

Бібліографія Олександра Харлана

2004 рік

Самарський Пустельно-Миколаївський монастир. Формування архітектурного ансамблю в XVIII ст. [текст] / О.В. Харлан // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько.– Дніпропетровськ: НГУ, 2004.– С. 38–44.

2005 рік

Самарський Пустинно-Миколаївський монастир. Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст. [текст] / О.В. Харлан // Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження: збірник наукових праць.– Дніпропетровськ: ДНУ, 2005. Вип. 2.– С. 105–120.

2006 рік

Архітектурна та мистецька спадщина XVIII–XIX ст.: Самарський Пустельно-Миколаївський монастир [текст] / О.В. Харлан // Архітектурна та містобудівна спадщина. Праці центру пам'ятокознавства.– К, 2006.– С. 17–34.

Влияние природно-климатических и территориально-исторических факторов на архитектурные и градостроительные особенности деревянных церквей Нижнего Поднепровья [текст] / А.В. Харлан // Новини науки Придніпров'я. Архітектура та містобудування.– Дніпропетровськ: ПДАБА, ДДМА, РВА «Днепр-VAL», 2006.– № 7–8.– С. 48–53.

Дерев'яна Покровська церква міста Нікополь. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості [текст] / О.В. Харлан // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Науково-технічний збірник.– К.: КНУБА, 2006.– Вип. 16.– С. 112–124.

Дерев'яна Покровська церква міста Нікополя: до питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості [текст] / О.В. Харлан // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: збірник наук. праць.– Дніпропетровськ: ДНУ, 2006.– С. 123–135.

Дерев'яна Покровська церква містечка Нікополь: До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості [текст] / О.В.Харлан // Художня культура. Актуальні проблеми. Науковий вісник.– К.: Видавничий дім А+С, 2006.– Вип.3.– С.461–472.

Природнокліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких [текст] / О.В.Харлан // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник.– Дніпропетровськ: НГУ, 2006.– Вип. 3.– С. 111–121.

Храм, що вразив живописця [текст] / О. Харлан // Горняцкий вестник.– 2006.– № 14.– 7 квітня.– С. 9.

2007 рік

Богородицьке місто на Самарі [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2008 рік/ Упоряд.: І. Голуб, І. Савченко.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2007.– С. 99–103.

До історії церкви Архістрати́га Михаїла села Грушівка Вишетарасівської волості Катеринославського повіту [текст] / О.В. Харлан // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки.– Дніпропетровськ: НГУ, 2007.– Вип. 4.– С. 153–158.

До історії церкви святого Архістрати́га Михаїла села Грушівка Вишетарасівської волості Катеринославського повіту [текст] / О.В. Харлан // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.– К.: АртЕк, 2007.– Вип. 2. Ч. 2.– С. 160–165.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви Старого Кодака [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. стат.– К., 2007.– Вип. 16.– С. 222–234.

Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська: Архітектура та будівництво [текст] / О.В. Харлан // Хроніка 2000. Дніпропетровськ: виміри історичної долі.– К., 2007.– Вип. 73.– С. 91–140.

Ктитор соборної Свято-Миколаївської церкви Самарського монастиря Кирило Тарах-Тарловський і залишки його

творіння [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'ятокознавства.– Київ, 2007.– Вип. 12.– С. 203–212.

Природні умови і архітектурно-планувальні традиції Нижнього Подніпров'я [текст] / О.В. Харлан // Свята справа-XXI.– 2007.– № 3–4.– С. 14–19.

Природно-кліматичні фактори і територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких [текст] / О.В. Харлан // Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень.– К.: «Фенікс», 2007.– Вип. 3.– С. 145–157.

Святыня землі казацкої [текст] / А.В. Харлан // Експедиція XXI.– 2007.– № 3.– С. 10–11.

Співець славетного Запорожжя (письменник А.Ф. Кащенко) [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2008 рік / Упоряд. І. Голуб, І. Савченко.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2007.– С. 138–141.

Храм у Старому Кодакі [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2008 рік / Упоряд. І. Голуб, І. Савченко.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2007.– С. 237–241.

2008 рік

Архітектура і будівництво [текст] / О.В. Харлан // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О.А. Репан, В.С. Старостін, О.В. Хар-лан.– К.: Українські пропілеї, 2008.– С. 14–75.

До історії церкви святого Архістрати́га Михаїла села Грушівка Вишетарасівської волості Катеринославського повіту [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. статей.– К., 2008.– Вип. 17.– С. 267–272.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей дерев'яної Покровської церкви міста Нікополь [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'ятокознавства.– Київ, 2008.– Вип. 13.– С. 110–122.

Захоплений історією Степового краю (Біднов Василь Олексійович) [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008.– С. 4–9.

Кирило Тарловський і його внесок у розбудову Миколаївського храму Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря [текст] / О.В. Харлан // Січеславський альманах. Зб. наук. праць з історії українського козацтва.– Дніпропетровськ: НГУ, 2008.– Вип. 3.– С. 96–105.

Неповторна пам'ятка архітектури запорозьких козаків. До 230-річчя від часу збудування Троїцького собору у місті Новомосковськ [текст] / О.В. Харлан // Відлуння віків.– 2008.– № 2.– С. 26–33.

Остання твердиня Запорожжя – Нова Січ [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2009 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008.– С. 240–245.

Перлина дерев'яної архітектури України Козацької доби [текст] / О.В. Харлан // Козацький Троїцький собор: Архітектурна перлина України. До 230-річчя побудування: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упорядн.: І.С. Голуб, О.В. Харлан.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2008.– 32 с.: іл.

2009 рік

Архітектура дерев'яних церков Катеринославщини: до історіографії питання [текст] / О.В. Харлан // Краєзнавство.– 2009.– № 1–2.– С. 217–227.

До історії Красноі Церкви. Пам'ятка історії та архітектури села Рубанівське [текст] / О.В. Харлан // Навіки. Наша доля – Божа воля. Історичний довідник.– Рубанівське, 2009.– С. 158–161.

Дослідження Покровської церкви села Рубанівське на Дніпропетровщині [текст] / О.В. Харлан // Проблеми археології Подніпров'я. Наук. міжвуз. зб. з проблем археології, давньої історії та етнографії.– Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009.– С. 104–110.

Коростовцев Михайло Олександрович (110 років від дня народження) [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2010 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009.– С. 55–58.

Містобудівні й архітектурні особливості слободи Половиці [текст] / О.В. Харлан // Пам'ятки України.– 2009.– № 1.– С. 10–16.

Містобудівні та архітектурні особливості слободи Половиці за літературними та картографічними джерелами XVIII–XX ст. [текст] / О.В. Харлан // Січеславський альманах. Зб. наук. праць з історії українського козацтва.– Дніпропетровськ: НГУ, 2009.– Вип. 4.– С. 64–74.

Миський парк ім. Т.Г. Шевченка у Дніпропетровську як об'єкт архітектурно-археологічних досліджень [текст] / О.В. Харлан // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник.– Дніпропетровськ: НГУ, 2009.– Вип. 6.– С. 209–217.

Надмогильна плита останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського на території Соловецького монастиря [текст] / О.В. Харлан // Праці Центру пам'яткознавства.– К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009.– Вип. 15.– С. 273–278.

Нові матеріали до історії будівництва дерев'яного Троїцького собору в м.Новомосковськ [текст] / О.В. Харлан // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Науково-технічний збірник.– К.: КНУБА, 2009.– Вип. 21.– С. 130–138.

Новогригорівська слобода на річці Самоткань [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2010 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009.– С. 256–258.

Новогригорівська церква в ім'я святих Константина та Єлени [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2010 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009.– С. 45–47.

Святина Самарської паланки (235 років до дня освячення місця і закладки храму) [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2010 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2009.– С. 104–106.

Стилістичні й типологічні особливості дерев'яних храмів Запорозьких Вольностей XVII–XVIII ст. [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. стат.– К., 2009.– Вип. 18.– С. 291–300.

Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська [текст] / О.В. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник Х. Ч. 1.– К., 2009.– С. 98–114.

Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська (продовження) [текст] / О.В. Харлан // Військово-історичний альманах. Річник Х. Ч. 2.– К., 2009.– С. 51–59.

2010 рік

Бабайківська дерев'яна церква в ім'я святителя Христова Миколая. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості [текст] / О.В. Харлан // Січеславський альманах. Зб. наук. праць з історії українського козацтва.– Дніпропетровськ: НГУ, 2010.– С. 107–115.

Благовіщенська церква у Катеринославі [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х ч. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 197–199.

До використання результатів дослідження дерев'яної церковної архітектури Катеринославщини в сучасній культурній архітектурі Дніпропетровщини [текст] / О.В. Харлан // МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія: Зб. наук. праць з мистецтвознавства і культурології.– К: ХІМДЖЕСТ, 2010.– Вип. 7.– С. 168-170.

Дослідження Покровської церкви села Рубанівське на Дніпропетровщині [текст] / О.В. Харлан // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.– К.: Фенікс, 2010.– Вип. 5.– С. 110–117.

Ігреська церква святого Миколая [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х ч. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 176–177.

Ілля Юхимович Рєпін. Запорожжя далеко і близьке [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х частинах. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 194–196.

Мобільні храми запорозьких козаків [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні: збірник наук. статей.– К., 2010.– Вип. 19.– С. 282–287.

Народні традиції у релігійному мистецтві Придніпров'я XVII–XVIII ст. [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'ятокознавства. 3б. наук. праць. Вип. 17.– К, 2010.– С. 70–86.

Повітове місто на Дніпрі. Сліди колишніх починань [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–I півріччя. У 2-х ч. Ч. I / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 149–151.

Покрова Запорожжя [текст] / О. Харлан // Український тиждень.– 2010.– № 42.– 15–21 жовтня.– С. 50–53.

Про своєрідність культової архітектури запорозьких козаків [текст] / О.В. Харлан // Софійські читання. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (м. Київ, 28–29 травня 2009 р.).– К., 2010.– С. 179–189.

Рубанівська Покровська церква [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х ч. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 199–201.

Спотворена пам'ять століть [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х ч. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 171–172.

Спотворений сакральний простір [текст] / О. Харлан // Січеславщина. Краєзнавчий альманах.– Дніпропетровськ: ДОУНБ.– Вип. 5.– С.36–44.

Унікальна церква Нікополя [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2011 рік–II півріччя. У 2-х ч. Ч. II / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– С. 131–133.

Церква в ім'я Архангела Михаїла в містечку Старий Кодак. Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упорядн.: І.С. Голуб, О.В. Харлан.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2010.– 44 с.: іл.

2011 рік

235 років тому... [текст] / О.В. Харлан // Навіки. Ювілейні події України. Ювілеї видатних українців. Довідник на 2010 рік.– Рубанівське, 2011.– С. 82–83.

До історії будівництва дерев'яного Троїцького собору в Самарчуку та Новомосковську [текст] / О.В. Харлан // Обранець історії: зб. наук. праць (до 95-річчя від дня народження акад. НАН України П.Т. Тронька: матеріали Перших наук. читань, 19 листоп. 2010 р., м. Дніпропетровськ).– Дніпропетровськ: НГУ, 2011.– С. 148–157.

Досвід реконструкції шинку з козацької Самарі [текст] / О. Харлан, В. Векленко // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. праць.– К.: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2011.– Вип. 20. Ч. I.– С. 153–157.

Історико-містобудівні дослідження м. Горлівка [текст] / О.В. Харлан, О.П. Вандюк, І.В. Єрзіна // Праці Науково-дослідного інституту пам'ятоккохоронних досліджень.– Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. Вип. 6.– С. 6–20.

Історико-містобудівні дослідження м. Горлівки [текст] / О. Харлан, О. Вандюк, В. Вечерський, І. Єрзіна // Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл / За ред. В. Вечерського В.В.– К., 2011.– С. 195–272.

Культурна спадщина Січеславщини. Спотворений сакральний простір [текст] / О.В. Харлан // Навіки. Ювілейні події України. Ювілеї видатних українців. Довідник на 2010 рік.– Рубанівське, 2011.– С. 659–664.

Монастир святиителя Христового Миколая на Самарчуку. До питання часу виникнення та місця розташування [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 рік: у 2-х ч. Ч. 2: II півріччя / Упоряд. І. Голуб.–Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2011.– С. 163–167.

Православні сакральні споруди Горлівки в контексті архітектурно-містобудівних досліджень міста [текст] / О.В. Харлан // Праці Науково-дослідного інституту пам'ятоккохоронних досліджень.– Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011.– Вип. 6.– С. 101–114.

Стара (Українська) укріплена лінія: дослідження останніх років [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 рік: у 2-х ч. Ч. 2: II півріччя / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2011.– С. 173–176.

Стара січ на Чортомлику [текст] / О. Харлан // Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2012 рік: у 2-х ч. Ч. 2: II півріччя / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2011.– С. 167–171.

Усть-Самарська фортеця. Архітектурно-містобудівні дослідження [текст] / О. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. праць.– К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011.– Вип. 20.– Ч. 1.– С. 26–32.

Фортификационные сооружения Московского государства XVI–XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Новобогородицкая крепость [текст] / А.В. Харлан // Архитектурное наследие.– М.: URSS, 2011.– Вип. 55.– С. 117–130.

Церква в ім'я Покрова Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія [текст] / О.В. Харлан; під ред. О. Титової / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Сакральні пам'ятки України.– К., 2011.– Вип. 1.– 40 с.

«Щоденник з подорожі на Запорозжя» С.А.Таранушенка як джерело архітектурно-мистецтвознавчих досліджень Дніпропетровщини [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'яткознавства. Зб. наук. праць.– К., 2011.– Вип. 20.– С. 183–194.

2012 рік

До історії локалізації місцезнаходження дерев'яної церкви Архангела Михаїла в Старому Кодакі [текст] / О. Харлан // Січеславщина. Краєзнавчий альманах.– Дніпропетровськ, 2012.– Вип. 6.– С. 39–47.

До історії локалізації місцезнаходження дерев'яної церкви Архангела Михаїла в Старому Кодакі [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'яткознавства. Збірник наукових праць.– К., 2012.– Вип. 22 – С. 292–300.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Малік-Аштера в

м. Бахчисарай [текст] / О.В. Харлан // IV научные чтения памяти Усеина Боданинского. Бахчисарай КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник». 17–19 октября 2012 г. Тезисы докладов и сообщений.– Бахчисарай, 2012.– С. 36.

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» (результати попередніх досліджень) [текст] / О.В. Харлан, І.В. Єрзіна // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.– К.: Фенікс, 2012.– Вип. 7.– С. 544–554.

Самара [текст] / О.В. Харлан // Енциклопедія історії України. Т. 9.– К. Наукова думка, 2012.– С. 427–428.

Ставрографічний комплекс церкви села Шошинівка на Верхньодніпровщині [текст] / О.В. Харлан // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.– К.: Фенікс, 2012.– Вип. 7.– С. 263–271.

Фортификационные сооружения Московского государства XVI–XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Усть-Самарская крепость [текст] / А.В.Харлан // Архитектурное наследие.– М.: URSS, 2011.– Вып. 56.– С. 95–101.

Фундаменти дзвіниці початку XIX ст. Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [текст] / О.В. Харлан // Проблеми археології Подніпров'я. Наук. міжвуз. зб. з проблем археології та давньої історії.– Дніпропетровськ: ДНУ, 2012.– С. 119–123.

«Щоденник з подорожі на Запорожжя» С.А. Таранушенка як джерело архітектурно-мистецтвознавчих досліджень Дніпропетровщини [текст] / О.В. Харлан // Спадщина: збірник наукових статей.– Дніпропетровськ, 2012.– Вип. 3.– С. 267–278.

2013 рік

До історії Одинківської Свято-Покровської церкви [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік/ Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2013.– С. 157–159.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Гази-Мансура в Бахчисараї [текст] / О.В. Харлан // V научные чтения памяти У. Баданинского. Бахчисарайский КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник» 23–27

октябрю 2013 г. Международная научная конференция. Тезисы докладов и сообщений.– Симферополь: Антика, 2013.– С. 72.

Дослідження архітектурно-містобудівних особливостей Військового собору в Катеринодарі [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. праць.– Київ-Нікополь: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013.– Вип. 22.– Ч. 1.– С. 219–224.

Комплекс садиби К.Л. Мсциховського в селищі Селезньовка на Луганщині (результати попередніх досліджень) [текст] / О.В. Харлан, І.В. Єрзіна // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.– К.: Фенікс – Вип. 8.– С. 185–197.

Олександрівська ротонда. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні особливості [текст] / О.В. Харлан // Софійські читання. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання» (м. Київ, 26–27 травня 2011 р.).– К., 2013.– С. 444–450.

Православні сакральні споруди Бахчисараю в контексті архітектурно-містобудівних досліджень міста 2011–2013 рр. [текст] / О.В. Харлан // II Бахчисарайские научные чтения памяти Е.В. Веймарна. Бахчисарай КРУ «Бахчисарайский историко-культурный заповедник» 3–7 сентября 2013 г. Тезисы докладов и сообщений.– Бахчисарай, 2013.– С. 51.

Церква села Піщанка Новомосковського повіту [текст] / О.В. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ 2013.– С. 90–92.

Шошинівка (Сошинівка): до історії зниклого поселення та храму на честь Ікони Казанської Божої Матері [текст] / О.В. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2014 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ 2013.– С. 120–124.

2014 рік

Архітектурно-містобудівні дослідження містечка Царичанка [текст] / О.В. Харлан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.– К., 2014.– Вип. 23.– С. 34–43.

Витоки міста: Повернення з забуття (235 років від дня заснування міста Верхньодніпровськ) [текст] / О.В. Харлан // Мое Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2015 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2014.– С. 222–224.

Відкриття фундаментів дзвіниці початку ХІХ ст. на території Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря [текст] / О.В. Харлан // Праці центру пам'яткознавства: зб. наук. праць.– К., 2014.– Вип. 25.– С. 84–91.

До історії будівництва дерев'яного Троїцького собору в Самарчуку та Новомосковську [текст] / О.В. Харлан // Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009–2013 рр. Документи та матеріали.– Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014.– С. 62–70.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей храмів села Романкове [текст] / О.В. Харлан // Січеславський альманах: зб. наук. праць з історії українського козацтва.– Дніпропетровськ, 2014.– № 7.– С. 85–98.

До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-планувальних особливостей комплексу Азіза Малік-Аштера в м. Бахчисарай [текст] / О.В. Харлан // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.– К.: СГД Павленко, 2014.– Вип. 9.– С. 247–260.

Історико-архітектурні дослідження м. Олександрівськ Луганської області (попередні результати) [текст] / О.В. Харлан // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.– К.: СГД Павленко, 2014.– Вип. 9.– С. 581–600.

Історико-містобудівні дослідження м. Мелітополь Запорізької області [текст] / О.В. Харлан // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.– К.: СГД Павленко, 2014.– Вип. 9.– С. 224–246.

Нові дослідження історичного та розпланувального розвитку міста Дніпродзержинська [текст] / О.В. Харлан // Мое Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2015 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2014.– С. 94–97.

Номінаційне досьє об'єкта культурної спадщини «Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисарай»

[текст] / О.В. Харлан, В.Є. Науменко // Історико-культурні заповідники. Номінаційні досьє об'єктів культурної спадщини, що запропоновані Україною для занесення до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.– К., 2014.– С. 113–224.

Розробка номінації для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисараї» в 2011–2012 роках [текст] / О.В. Харлан // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень.– К.: СГД Павленко, 2014.– Вип. 9.– С. 261–273.

Розробка Плану організації території заповідника «Хотинська фортеця» в 2014 р. [текст] / О.В. Харлан // Хотинщина в контексті воєнного протистояння Росії, Австрії і Туреччини у XVIII ст. (до 275 річниці Ставчанської битви). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 12 вересня 2014 р.).– Хотин, 2014.– С. 24–40.

Рубанівське – осередок духовності та історичної пам'яті [текст] / О.В. Харлан // Українська культура.– 2014.– № 4.– С. 32–35.

Територія Дніпровської селищної ради: Погляд в минуле [текст] / О.В. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2015 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2014.– С. 189–192.

2015 рік

Історичне середовище столиці кримських ханів в місті Бахчисараї: номінація для внесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [текст] / О.В. Харлан // Фронтири міста. Альманах.– Дніпропетровськ, 2015.– Вип. 4.– С. 245–252, іл. (вкл.).

Історія мого роду: материнська лінія – рід Подколзних [текст] / О. Харлан // Витоки. Альманах Дніпровського генеалогічного товариства / упоряд. І. Кочергін; ред. Т. Недосекіна.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2015.– Вип. 2.– С. 79–85.

«Крепость удивительно и чудною архитектурою запорожскою» / О. Харлан // Фронтири міста: Історико-культурологічний альманах.–Дніпропетровськ: Герда, 2015.– Вип. 4.– С. 163–164.

Унікальне зображення Нікопольського дерев'яного Свято-Покровського храму 1796 року на портреті священика

Г. Кремянського [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я на 2016 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпропетровськ: ДОУНБ, 2015.– С. 150–152.

Фортифікації XVIII ст. околиць Хотинського замку у світлі нових досліджень [текст] / О. Харлан // Хотинщина у XVIII – на початку XIX ст.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.).– Хотин, 2015.– С. 18–26.

2016 рік

Архітектурно-містобудівні дослідження Троїцького собору в м. Новомосковськ Дніпропетровської області [текст] // Літопис собору / О.В. Харлан, К.В. Мешко.– Дніпро–Новомосковськ: Енем, 2016.– С. 83–88.

Використання архітектурного рисунка для реконструкції зовнішнього вигляду втрачених історичних об'єктів [текст] / О. Харлан // Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції для студентів і молодих учених «Архітектурний рисунок у контексті професійної освіти».– Полтава: ПолтНТУ, 2016.– С. 65–78.

До історії другої гологрушівської кам'яної церкви в ім'я Архангела Михаїла [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2017 рік / Упоряд. І. Голуб.– Дніпро: ДОУНБ, 2016.– С. 21–23.

До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука) [текст] / О. Харлан // Збірник матеріалів «Археологія & фортифікація України». VI Міжнародна науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячена 150-й річниці від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934).– Кам'янець-Подільський, 2016.– С. 267–274.

До питання локалізації місць розташування втрачених історичних об'єктів на теренах села Почино-Софіївка [текст] / О. Харлан // Січеславщина. Краєзнавчий альманах.– Дніпро: ДОУНБ, 2016.– Вип. 7.– С. 72–79.

Зони охорони пам'ятки історії національного значення «Фортеця Кодак» [текст] / О. Харлан // «Берестецька битва

в історії України». Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 365-річчю Берестецької битви та 25-річчю незалежності України.– Пляшева, 2016.– С. 163–170.

Комплекс садиби поміщиків родини О.М. Поля в селі Полівське на Верхньодніпровщині (результати попередніх досліджень) [текст] / О. Харлан // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник.– К.: Видавець Олег Філюк, 2016.– Вип. 12.– С. 9–19.

Метрика Новомосковського Свято-Троїцького собору священика Іоанікія Вахніна [текст] // Літопис собору / О.В. Харлан, К.В. Мешко.– Дніпро–Новомосковськ: Енем, 2016.– С. 70–82.

Об'єкти фортифікацій Хотинської фортеці як основа концепції регенерації при визначенні основних розпланувальних вузлів для створення туристичної інфраструктури та принципів їх вирішення [текст] / О. Харлан // Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII ст. (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.). Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.) – Хотин, 2016.– С. 101–115.

Характерники в козацькому війську за польськими джерелами [текст] / О. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Зб. наук. статей.– К., 2016.– Вип. 25.– С. 242–247.

2017 рік

Вплив архітектурних і містобудівних об'єктів міжвоєнного модернізму на результати визначення меж та режимів використання історичних ареалів, зон охорони пам'яток м. Запоріжжя [текст] / О. Харлан // Тези «Ванhаус-Zaporizhzhia» Міжнародної науково-практичної конференції «Універсальність явищ запорізького модернізму і школи Баухаус. Проблеми збереження модерністської спадщини» 19–20 листопада 2017 р. м. Запоріжжя – Запоріжжя, 2017.– С. 25.

До генеалогії катеринославської гілки родини Шошиних [текст] / О. Харлан // Витоки. Альманах Дніпровського генеалогічного товариства / упоряд.: І.О. Кочергін; ред. Т.В. Недоскіна.– Дніпро: ДОУНБ, 2017.– Вип. 3.– С. 20–27.

Дослідження особливостей формування планувальної структури м. Кам'янське (к. Дніпродзержинськ) в 1920–1930-ті рр. [текст] / О. Харлан // «Новий урбанізм у Східній Європі – 1920–1930-ті рр.» Міжнародна конференція. Харків 11.04–13.04.2017. Тези доповідей.–Харків: ХНУБА, 2017.– С. 66–67.

Дослідження садиби Миклашевських в селі Біленькому Запорізької області [текст] / О. Харлан // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник.– К.: Видавець Олег Філюк, 2017.– Вип. 13.– С. 31–48.

Зони охорони пам'ятки історії національного значення «Новобогородицька фортеця» в м. Дніпро [текст] / О. Харлан // «Берестецька битва в історії України». Матеріали науково-практичної конференції 2017 р.– Пляшева, 2017.– С. 163–170.

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» у м. Василівка як об'єкт архітектурно-археологічних досліджень [текст] / О. Харлан // Вісник національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила».– Запоріжжя: Дике Поле, 2017.– Вип. 2.– С. 86–91.

Козацькі поселення на теренах міста Кам'янське: до проблеми історико-архітектурного вивчення [текст] / О. Харлан // Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини. Матеріали науково-практичної конференції 2 червня 2017 р.– Нікополь «Прінтхаус «Римм», 2017.– С. 27–42.

Локалізація місця розташування центру Самарської паланки на основі історико-архітектурних та історико-містобудівних досліджень забудови і території Новомосковська (колишнього Самарчука) [текст] / О. Харлан // Історичне Присамар'я. Зб. наук.-дослід. праць з історії та краєзнавства конкурсу ім. Джусова.– Дніпро: «Середняк Т.К.», 2017.– С. 5–34.

«Новобогородицька фортеця» як об'єкт пам'яткоохоронних досліджень 2005 р. [текст] / О. Харлан // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні. Збірник наукових статей.– К., 2017.– Вип. 26.– С. 22–32.

2018 рік

Вокзал залізничної станції Верхівцеве [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2019 рік: Краєзнав.

бібліограф. видання / упоряд. М. Шилкіна.– Дніпро: ДОУНБ, 2018.– С. 181–183.

Забута святиня знищеного поселення [текст] / О. Харлан // Моє Придніпров'я. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2019 рік: Краєзнав. бібліограф. видання / упоряд. М. Шилкіна.– Дніпро: ДОУНБ, 2018.– С. 56–57.

Підземні споруди стратегічного значення як складова будівельних традицій запорожців за історичними джерелами [текст] / О. Харлан // Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції Запоріжжя-Василівка, 25–26 вересня 2015 р.– Запоріжжя: Тандем-У, 2018.– С. 20–24

Севастопольський цвинтар Катеринослава-Дніпропетровська: до питання локалізації місць розташування окремих складових на теренах сучасного Севастопольського парку в м. Дніпро [текст] / О. Харлан // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник.– К.: Видавець Олег Філюк, 2018.– Вип. 14.– С. 170–184.

Стара козацька Січ в урочищі Щуровському: до питання локалізації [текст] / О. Харлан // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.– Вип. 27.– С. 40–47.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бажан Олег Григорович, к.і.н., ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України, член НСКУ.

Бінкевич Володимир Васильович, к.т.н., член ДОО НСКУ.

Бінкевич Галина Федорівна, фенолог, пенсіонерка.

Василенко Наталя Євгенівна, ст. наук. співробітник ДНІМ ім. Д.І. Яворницького, член ДОО НСКУ.

Грибовський Владислав Володимирович, к.і.н, ст. наук. співробітник відділу актовї археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, член ДОО НСКУ.

Зільбербранд Михайло Мордухович, Ph.D в галузі гідрогеології.

Золотарьов Вадим Анатолійович, к.т.н., доцент кафедри інформаційно-мережевої інженерії Харківського національного університету радіоелектроніки.

Кавун Максим Едуардович, к.і.н., завідувач відділу ДНІМ ім. Д.І. Яворницького «Музей історії місцевого самоврядування Дніпропетровської області», член ДОО НСКУ.

Кочергін Ігор Олександрович, д.і.н., доцент, професор кафедри історії та політичної теорії НТУ «Дніпровська політехніка», голова правління ДОО НСКУ, заст. голови правління Дніпровського генеалогічного товариства.

о. Мицик Юрій Андрійович, д.і.н., професор, член всеукраїнського товариства «Просвіта», почесний член НСКУ.

Сухомлин Олександр Дмитрович, історик, аспірант ДНУ ім. О. Гончара, член ДОО НСКУ.

Усіченко Ірина Володимирівна, к.ф.-м.н., доцент НМАУ.

Філімонов Дмитро Геннадійович, ст. наук. співробітник Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей.

Харлан Олександр Вікторович, кандидат архітектури, член ДОО НСКУ.

Чабан Микола Петрович, журналіст, письменник-краєзнавець, член СЖУ, СПУ, ДОО НСКУ.

Шевцова Зоя Іванівна, к.мед.н., зав. відділення ДУ
«Інститут гастроентерології НАМН України», член ДОО
НСКУ.

ЗМІСТ

Сторінки історії Січеславщини	3
Кочергін І. Козацький рід Бродських	3
Філімонов Д. Новосергіївська фортеця у військово-політичних подіях кінця XVII – початку XVIII ст.	18
Бінкевич В., Бінкевич Г., Усіченко І. Краєзнавчі знахідки на Ігреському півострові, місто Пересічень та система прийняття рішень.....	33
Шевцова З. Трагічні долі репресованих мешканців села Карнаухівські Хутори на Дніпропетровщині.....	47
Бажан О., Золотарьов В. Головні виконавці смертних вироків на Придніпров'ї у період «Великого терору»	54
Історія міст і сіл Січеславщини	70
Сухомлин О. Соціальна структура м. Самарчика середини XVIII ст.: становлення паланкового центру	70
Зільбербрандт М. Виникнення та розвиток професійної фотографії в повітовому місті Новомосковську.....	80
Грибовський В. Нікополь: від запорозького селища до позаштатного містечка Російської імперії	90
Харлан О. Аналіз планувальної структури міста Дніпра в контексті історико-містобудівних досліджень 2018 року.....	120
Культурна спадщина Січеславщини	154
Кавун М. Катеринославський бестіарій. Леви – хранителі старого міста (зооморфний декор кінця XIX – початку XX століть)	154
Ім'я в історії Січеславщини	163
Василенко Н. Кореспондент Дмитра Яворницького з Томаківки письменник, педагог Олександр Осинський	163
Чабан М.П. «Благословен еси, часе мій!». До 150-річчя Всеукраїнського товариства «Просвіта»	170
Рецензії та відгуки	183
Мицик Ю.А. Мемуари української письменниці-емігрантки про трагедію ежовщини	183
Кочергін І. Історія Карнаухівських Хуторів від минулого до сучасності	187
Бібліографія Січеславщини	190
Бібліографія праць Олександра Харлана.....	190
Відомості про авторів	206

УДК 94(477.63)
С 41

Науково-популярне видання

Січеславщина [Текст]: Краєзнавчий альманах. Вип. 8. /
Управління культури, націонал. і релігій Дніпропетр.
облдержадміністрації, Дніпропетров. обл. універсал. наук. б-ка ім.
Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровська
обласна організація Національної спілки краєзнавців України;
упоряд. І.О. Кочергін.– Дніпро: ДОУНБ, 2018.– 208 с.

Упорядник Ігор Олександрович Кочергін

Обкладинка Григорія Іващенко

Відповідальна за випуск Т.О. Абраїмова
Редагування, верстка,
коректорська вичитка І.С. Голуб
Художнє оформлення, технічне
редагування А.Л. Залєвська

Формат 60x90/16
Зам. № 257
Підписано до друку 19.12.2018
Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач
Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека ім.
Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія,
редакційно-видавничий центр
м. Дніпро, вул. Ю. Савченка, 10
